

В. М. Опарін

ФІНАНСИ

(Загальна теорія)

1906-2006

До 100-річчя
Київського
національного
економічного
університету

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

В. М. Опарін

ФІНАНСИ

(ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ)

Навчальний посібник

Четверте видання, без змін

Допущено Міністерством освіти і науки України

76465

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ДЕРЖАВНА
ФІНАНСОВА АКАДЕМІЯ
БІБЛІОТЕКА

1906 **KNEU**
КИЇВ 2007

ББК 65.261
О 60

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

Рецензент

В. І. Грушко, д-р екон. наук
(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)

*Допущено Міністерством освіти і науки України
Лист № 2/2062 від 26.12.00*

Опарін В. М.

О 60 **Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник.** — 4-те вид., без змін. — К.: КНЕУ, 2007. — 240 с.
ISBN 966–574–285–X

У навчальному посібнику висвітлено теоретичні засади фінансів: їх сутність, функції і роль як сукупності обмінно-розподільних і перерозподільних відносин, фінансові моделі, фінансова політика та фінансовий механізм. Охарактеризована за внутрішнім змістом і організаційною структурою фінансова система та її складові — сфери і ланки фінансових відносин, фінансові органи та інституції. Наведені схеми організації фінансової діяльності на кожному рівні економічної системи та грошові потоки суб'єктів фінансових відносин.

Для студентів економічних спеціальностей вищих закладів освіти.

ББК 65.261

ISBN 966–574–285–X

© В. М. Опарін, 2002

© КНЕУ, 2002

Фінанси відіграють надзвичайно важливу роль у суспільстві. Вони формують його життєздатність, його потенціал, забезпечуючи при цьому реалізацію поставлених кожною людиною, кожним підприємством та державою в цілому завдань і цілей. Щодня ми вступаємо у безліч різноманітних відносин, важливе місце серед яких належить фінансам. Уже давно фінансова діяльність перестала бути привілеєм професіоналів, хоча вони і не втратили своєї провідної ролі у суспільстві. При цьому ефективність фінансової системи залежить від двох основних чинників: фінансової освіченості громадян та майстерності фінансистів-професіоналів. На тлі фінансової безграмотності населення діяльність фахівців втрачає міцну опору, без якої дуже важко досягти належної організації у функціонуванні фінансів. Без достатньої ж кількості висококваліфікованих професіоналів неможливо забезпечити відповідну результативність фінансової діяльності, надійність і стабільність фінансової системи. Цим обумовлюється значення фінансової освіти у суспільстві, необхідність донесення фінансових знань усім і кожному.

Фінанси являють собою досить складне багатопланове суспільне явище, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву. Як і будь-яке явище, вони можуть розглядатись на різних рівнях узагальнення і деталізації. Звідси походить формування блоку фінансових дисциплін, який можна поділити на три рівні:

- загальна теорія фінансів;
- характеристика окремих сфер і ланок фінансових відносин (фінанси підприємств, страхова справа,

державні фінанси, зокрема бюджетна та податкова системи, міжнародні фінанси, фінансовий ринок, гроші і кредит);

— характеристика форм фінансових відносин і методів фінансової діяльності (фінансовий менеджмент, страховий менеджмент, бюджетний менеджмент, податковий менеджмент, міжнародні кредитно-розрахункові операції, банківські операції, ринок фінансових послуг тощо).

Основою вивчення фінансової науки є засвоєння її фундаментальних засад. Саме це визначає місце навчальної дисципліни «Фінанси» у системі економічної освіти. Завданнями дисципліни є формування цілісної системи знань про сутність і форми прояву фінансів, оптимізацію фінансових відносин у суспільстві, механізм функціонування і впливу фінансів, склад і структуру фінансової системи, сукупність фінансових органів та інституцій, засади формування і функціонування окремих сфер і ланок фінансової системи.

Фінансова теорія являє собою узагальнення сутнісних ознак фінансових відносин. Фінанси можуть розглядатись як у відносно спрощеній, так і досить глобалізованій і водночас глибинній формах. Спрощене, побутове сприйняття фінансів пов'язане з грошовими відносинами та фінансовою діяльністю, що відображається у доходах і витратах окремих суб'єктів фінансових відносин. Глобалізація дає змогу створити цілісне уявлення про фінанси і фінансову систему як єдине ціле. Глибинне вивчення фінансів характеризує сутність відносин, що складаються у суспільстві в процесі руху вартості створеного ВВП. Цей рух відображається у грошових потоках, що циркулюють між окремими суб'єктами фінансових відносин і пов'язані з формуванням їхніх доходів та здійсненням видатків.

Завдання вивчення теорії фінансів полягає в тому, щоб, розглядаючи ту чи іншу форму вказаних відносин, зрозуміти їх сутність: що вони відображають, як впливають на поведінку їх суб'єктів та як позначаються на інтересах цих суб'єктів, як враховуються при цьому інтереси окремих фізичних і юридичних осіб та держави, яка результативність фінансового впливу на соціально-економічний розвиток країни в цілому та добробут її громадян і фінансовий стан підприємств, які фінансові протиріччя виникають у суспільстві і як вони вирішуються. Тільки на основі таких усебічних і ґрунтовних знань фінансової теорії можливе в подальшому успішне вивчення окремих сфер і ланок фінансової системи та форм і методів фінансової діяльності.

1.1. НЕОБХІДНІСТЬ ТА СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ

Фінанси є однією з найбільш важливих і складних економічних категорій. Без них неможливе функціонування держави і діяльність юридичних та фізичних осіб, оскільки саме вони забезпечують вартісний рух створеного у суспільстві валового внутрішнього продукту (ВВП), відображаючи досить складні відносини, що виникають при цьому. Головним їхнім призначенням є забезпечення кожної фізичної особи, кожного суб'єкта підприємництва, кожної державної структури, а отже і суспільства загалом, достатніми для здійснення їх діяльності грошовими коштами.

Фінанси мають як видиму, зовнішню, форму прояву, так і внутрішній зміст. Видима сторона фінансів проявляється у *грошових потоках*, які рухаються між суб'єктами фінансових відносин. Ці потоки — їх характер і форми, спрямованість і обсяги — є предметом практичної фінансової діяльності. Прихована, змістова, сторона фінансів пов'язана з тим, що відображають ті чи інші грошові потоки, а саме — рух вартості створеного у суспільстві валового внутрішнього продукту, тобто обмінні й розподільні відносини. Від налагодженості цих відносин залежить ефективність економічної системи і розвиток суспільства. Обмінно-розподільні відносини характеризують внутрішню сутність фінансів і є предметом фінансової науки.

Фінанси — сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов і національного багатства.

Окреслюючи засади фінансової теорії, по-перше, необхідно визначити основоположні елементи, що характеризують сутність

такого специфічного і важливого явища, як фінанси, та, по-друге, здійснити їх відповідну структурування. Тобто, визначаючи фінанси, як і будь-яке інше явище, необхідно дати відповідь на просте і водночас надзвичайно складне запитання — що це таке і що воно в себе включає? Незважаючи на здавалось би очевидність трактування, сучасна фінансова наука однозначної відповіді на ці запитання не дає. Можна навести безліч визначень фінансів, які різняться не окремими специфічними ознаками і деталями, а самою сутністю поняття. Звернемося, наприклад, до книг зарубіжних авторів, виданих в Україні. У книзі «Фінанси» Е. Нікбахт і А. Гроппеллі, розглядаючи, по суті, фінанси підприємств, тобто мікрорівень економічної системи, визначають їх як «застосування різноманітних економічних прийомів для досягнення максимального достатку фірми або загальної вартості капіталу, вкладеного у справу».

Ш. Бланкарт у підручнику «Державні фінанси в умовах демократії», досліджуючи макроекономічний рівень, дає визначення не фінансів, а фінансової науки, характеризуючи її як «економічний аналіз державної діяльності». Але аналіз — це процес, тоді як будь-яка наука являє собою систему знань про певний предмет.

Детальне дослідження проблеми визначення державних фінансів проведено В. Л. Андрущенко у монографії «Фінансова думка Заходу в ХХ столітті (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів)». Лейтмотивом переважної більшості визначень є характеристика державних фінансів як доходів і видатків держави, як суспільного багатства у формі грошей і кредиту, що перебуває у розпорядженні державних органів. При цьому фінанси тісно пов'язуються з грошима.

Вітчизняна фінансова наука виходить з того, що фінанси — це не просто гроші, доходи чи видатки або суспільне чи персоналізоване багатство, а сукупність відносин, насамперед розподільного характеру, які опосередковуються через доходи і видатки підприємницьких структур, держави, фінансових інституцій і міжнародних організацій. У зв'язку з цим виникає питання, чи вказані відмінності у визначенні фінансів є справді абсолютно різними їх тлумаченням, чи це просто різні підходи до одного і того самого явища? Адже, характеризуючи зміст і конкретні прояви фінансів, у кінцевому підсумку всі вчені-фінансисти розглядають, може і по-різному, але одне й те саме: доходи та видатки підприємницьких структур і держави, заощадження та інвестиції, фінансові ресурси і фінансові результати.

Відмінності у визначенні фінансів вітчизняною та західною фінансовою наукою полягають у виборі тієї чи іншої сторони різноманітних проявів фінансів як відправної точки для їх ідентифікації і характеристики. Ключовими елементами визначення сутності фінансів та засад їх функціонування, яке полягає у постійному русі і кругообігу коштів, є характеристика фінансових відносин і фінансової діяльності. **Фінансові відносини**, відображаючи рух вартості від одного суб'єкта до іншого, характеризують обмінні, розподільні і перерозподільні процеси і проявляються у *грошових потоках*. **Фінансова діяльність** будь-якого суб'єкта проявляється у формуванні *доходів* і здійсненні *витрат*. Це водночас і різні, і тісно взаємопов'язані сторони прояву функціонування фінансів: адже, з одного боку, фінансові відносини завершуються формуванням доходів одного суб'єкта при здійсненні витрат іншим, а фінансова діяльність, з іншого боку, не може здійснюватись кожним суб'єктом відособлено — доходи надходять від когось, а витрати йдуть комусь.

Західна фінансова наука у визначенні фінансів більше виходить із прагматичного аспекту їх функціонування, тобто з погляду фінансової діяльності. Однак визначення нею фінансів як доходів і видатків фактично означає визнання і фінансових відносин у суспільстві, адже, ще раз підкреслимо, гроші нізвідки не беруться і нікуди безслідно не зникають, а доходи одного суб'єкта завжди є витратами іншого. Вітчизняна ж фінансова наука більше уваги приділяла й досі приділяє фінансовим відносинам, розглядаючи доходи і видатки як їх результат. Отже, можна зробити висновок, що ні явного протиріччя, ні принципових відмінностей у підходах до розуміння сутності фінансів у світовій фінансовій науці не існує.

Фінанси, як і будь-яке інше явище, мають певні ознаки, за якими їх ідентифікують. Більшість вітчизняних учених вважають, що суттєвою ознакою фінансів є їх розподільний і перерозподільний характер, а відносини обміну до них не належать. Однак формування доходів та здійснення видатків переважно на основі розподілу та перерозподілу вартості створеного продукту стосується лише державних фінансів. На рівні ж фінансів підприємств цей процес більшою мірою пов'язаний саме з обмінними відносинами. Водночас і обмінні, і розподільні, і перерозподільні відносини охоплюють ширше коло відносин, ніж фінанси, а тому не можуть бути їх ключовою ознакою.

Окремі фінансисти вважають, що характерною рисою фінансів є не просто розподільні чи обмінні відносини, а процес фор-

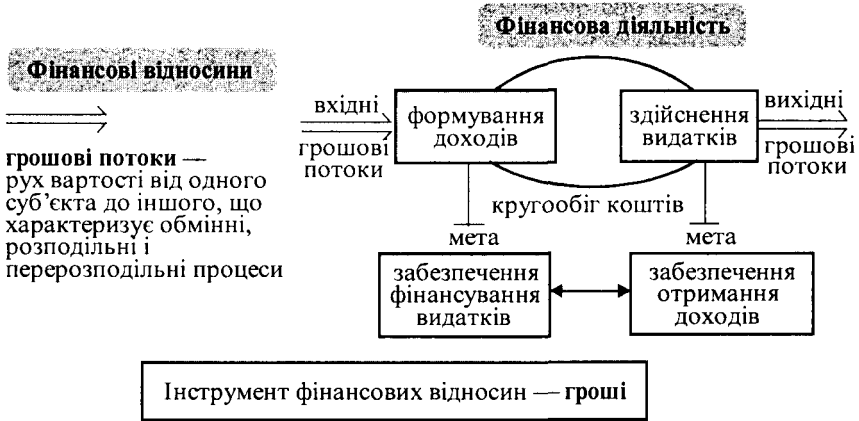
мування і використання фондів фінансових ресурсів чи грошових коштів. Значною мірою це правильно, але дещо обмежує розуміння фінансів. На макрорівні, у сфері державних фінансів, фондний характер фінансових відносин яскраво виражений. Однак на мікрорівні, у сфері фінансів підприємств, ці відносини сьогодні, як правило, не пов'язані з формуванням і використанням фондів. Оскільки фінансові відносини можуть мати і фондний, і каналний характер руху коштів, наявність фондів грошових коштів не є ключовою ознакою фінансів.

Головною ознакою, що визначає сутність і форму функціонування фінансів, є рух грошових потоків, у якому відображаються і фінансові відносини, і фінансова діяльність. Саме вони є тією універсальною властивістю, що поєднує всі аспекти функціонування фінансів. У них завжди чітко відображаються відносини двох суб'єктів з яскраво вираженим їх характером: обмін — оплата рахунків за товари і послуги; розподіл і перерозподіл — сплата податків, виплата дивідендів, отримання субсидій та ін. Вхідні потоки пов'язані або з формуванням фінансових ресурсів — надходження від розміщення акцій, отримання кредиту, бюджетні асигнування тощо, або з отриманням доходів — надходження оплати за товари, роботи, послуги. Вихідні потоки відображають або видатки чи витрати, або процес повернення фінансових ресурсів, що використовувались на оборотній основі, або розміщення тимчасово вільних ресурсів на фінансовому ринку.

Оскільки інструментом фінансових відносин є гроші, необхідно визначити співвідношення між категоріями «фінанси» і «гроші». Загальновідомим і визнаним усіма є твердження, що фінанси — це не гроші. Сфери функціонування грошей і фінансів, будучи досить широкими і розгалуженими, пересікаються у певному сегменті. Це пересічення настільки важливе, що визначає характер дії і грошей, і фінансів. З одного боку, фінанси неможливі без грошей, адже інструментом фінансових відносин є саме гроші, а зовнішнім, видимим проявом цих відносин є грошові потоки. З іншого боку, функціонування грошей без фінансів багато в чому втрачає сенс і зводиться до суто технічних питань обміну. Виходячи з цього врешті-решт зрозумілим стає побутове ототожнення фінансів і грошей.

Функціонування фінансів, що пов'язане з такими поняттями, як фінансові відносини, фінансова діяльність, гроші і грошові кошти, фінансові ресурси, доходи і видатки (витрати), відображено на схемі 1.

Організаційні засади функціонування фінансів

Вихідними фінансовими категоріями є доходи і видатки та фінансові ресурси. Доходи одного з суб'єктів завжди є видатками іншого. Під *доходами* розуміють отримане в результаті певної діяльності надходження грошових коштів. Доходи розглядаються у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні — це всі надходження, які забезпечують фінансування видатків (витрат). У вузькому розумінні, це ті надходження, що відображають приріст вартості. Джерелом цих доходів є основні складові доданої вартості — заробітна плата, прибуток, позичковий процент, рента, непрямі податки.

Доходи розглядаються за стадіями і методами їх формування. За стадіями розрізняють *первинні* доходи, що отримані в процесі первинного розподілу доданої вартості, та *вторинні*, які формуються внаслідок перерозподілу первинних доходів. За методами формування виділяють продуктивні доходи — від певної продуктивної діяльності, та доходи від продажу і використання майна, ресурсів, у тому числі фінансових, чи певних прав. Крім того, доходи можуть поділятися на законні — отримані відповідно до чинного законодавства, та незаконні — одержані з порушенням законодавства.

Під *витратами* розуміють використання грошових коштів, що є в розпорядженні того чи іншого суб'єкта на даний момент, з метою забезпечення певних потреб. Витрати можуть здійснюватися за рахунок отриманих доходів чи наявних фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси — це сума коштів, спрямованих в основні та оборотні засоби підприємств, на основі яких формуються продуктивні доходи. Основу фінансових ресурсів становить капітал. Однак, з одного боку, не весь капітал має форму фінансових ресурсів (наприклад, резервний та непрацюючий капітал), а з іншого — фінансові ресурси можуть формуватись і шляхом залучення та запозичення коштів.

Характеристика фінансових відносин пов'язана з виділенням їх *об'єктів* і *суб'єктів*. Об'єктами даних відносин є національне багатство і вироблений ВВП (схема 2).

Схема 2

Розподіл ВВП є необхідною передумовою забезпечення безперервності виробництва. Фінанси виконують роль сполучної ланки між кількома виробничими циклами, без них неможливе відтворення виробництва — ні просте, ні розширене. Тому, з одного боку, розподіл ВВП є закономірною необхідністю. З іншого боку, саме ВВП як об'єкт фінансових відносин характеризує нормальну фінансову ситуацію: суспільство розподіляє і відповідно споживає чи нагромаджує те, що воно створює.

За умов, коли об'єктом фінансових відносин є національне багатство, для формування доходів використовується те, що створене попередніми поколіннями або дане природою. Закономірним таке явище можна назвати тільки в тому разі, коли існують

зайві основні засоби чи матеріальні ресурси, які не використовуються, а також коли є значні запаси природних ресурсів, що перевищують потреби даної країни. В інших випадках розпродаж національного багатства означатиме звичайне «проїдання» ресурсів. У свою чергу, це може бути викликано економічною чи фінансовою кризою, коли іншого виходу практично не існує, чи безвідповідальною фінансовою політикою.

**Нормальна
фінансова ситуація**

Основним об'єктом фінансових відносин є ВВП; національне багатство — тільки в частині зайвих ресурсів.

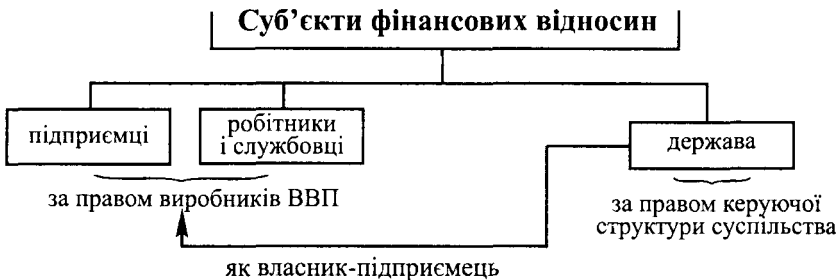
**Кризова
фінансова ситуація**

ВВП не вистачає для формування доходів і фінансових ресурсів, тому розпродається національне багатство.

Тільки зростаюче виробництво ВВП створює стабільні фінансові передумови для процвітання нації.

Суб'єктами фінансових відносин у процесі створення ВВП є підприємці, робітники і службовці, держава (схема 3).

Схема 3

Права підприємців та робітників і службовців відображають їх незаперечні права власності на вироблений ВВП. У межах державного сектора економіки такі самі права власності належать державі, яка в даному випадку є звичайним підприємцем.

Права держави як керуючої структури суспільства визначаються об'єктивними потребами встановлення системи фінансового забезпечення виконання державою її функцій. Необхідні державі кошти вона може акумулювати таким чином:

- заробляти як власник засобів виробництва;

— отримувати від природних ресурсів, що перебувають в її власності;

— мобілізувати шляхом перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб.

Права держави у розподільних відносинах регламентуються в *законодавчій* формі.

З позицій використання створеного ВВП суб'єктами фінансових відносин є юридичні та фізичні особи та держава. Це пов'язано з тим, що не всі фізичні особи беруть участь у створенні ВВП, а тому їх потреби забезпечуються через перерозподіл, який здійснює держава.

Фінансові протиріччя. Оскільки об'єкт фінансових відносин один, а суб'єктів троє, то ці відносини мають яскраво виражений *суперечливий характер*. Кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше, але це можна зробити тільки за рахунок інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Звідси випливає необхідність *збалансування* інтересів усіх суб'єктів.

Способи збалансування фінансових протиріччя:

I. Установлення оптимальних пропорцій розподілу ВВП.

II. Забезпечення постійного одночасного зростання доходів кожного з суб'єктів.

Збалансування інтересів суб'єктів фінансових відносин досягається насамперед шляхом установлення *оптимальних пропорцій* розподілу ВВП, тобто таких, які відповідають вкладу кожного, зокрема й держави, у його виробництво.

Науково встановлених показників пропорцій розподілу і критеріїв ефективності на практиці не існує. Оцінювання проводиться опосередковано за показниками економічної ефективності та соціальної стабільності. Якщо економіка функціонує стабільно й ефективно, то значних протиріч у розподілі немає. Якщо соціальне напруження у суспільстві відсутнє, то воно в цілому задоволене пропорціями розподілу ВВП. Зазначені критерії оцінки відображаються у доволі точних економічних показниках — рівні ВВП (ВНП) на душу населення і темпах зростання ВВП.

Обсяг *валового національного продукту на душу населення* характеризує ступінь розвитку країни. Це один з основних критеріїв життєвого рівня населення окремих країн. Як відносний показник він характеризує, що підлягає розподілу в розрахунку на одного громадянина. Обсяг ВНП на душу населення за рік у різних країнах має дуже значні коливання. У розвинених країнах він становить 25—40 тис. дол. США, а в деяких, наприклад у Швейцарії, перевищує 40 тис. дол. У найменш розвинених країнах цей

показник становить 80—100 дол. В Україні в останні роки рівень ВВП на душу населення перебував на рівні 700 дол. З 2001 р. наша країна входить до групи найбідніших країн світу.

Забезпечення постійного *одночасного зростання* доходів кожного з суб'єктів досягається на основі безперервного зростання ВВП. *Темпи зростання ВВП* характеризують динаміку фінансових відносин: чим вони вищі — тим більше задовольняються потреби в доходах. Психологічно передусім сприймається не стільки рівень ВВП на душу населення і маса доходів кожного суб'єкта, скільки їх динаміка. Постійне зростання доходів створює сприятливий клімат у суспільстві. Як відомо, будь-яке зменшення доходів і зниження життєвого рівня сприймається негативно, незалежно від того, який абсолютний розмір доходів. Навіть у найбагатших країнах негативно сприймається лише сповільнення темпів зростання доходів, не кажучи вже про їх падіння. І навпаки, у бідних країнах сприятливою є ситуація зростання хоч і незначних доходів. Врешті-решт, саме постійне зростання доходів веде до їх високого рівня в розрахунку на душу населення.

Забезпечення зростання ВВП є основною формою вирішення фінансових протиріч у суспільстві. Падіння ВВП веде до фінансової кризи, яку не можна подолати, не зупинивши це падіння.

Характерні ознаки фінансів:

- обмінно-розподільний характер;
- рух вартості від одного суб'єкта до іншого;
- грошова форма відносин;
- формування доходів і здійснення видатків;
- еквівалентний (за призначенням) характер обміну та розподілу і нееквівалентний перерозподілу.

Основними у фінансах є відносини розподілу і перерозподілу. Відносини обміну в прямій формі складаються між юридичними і фізичними особами з приводу купівлі-продажу товарів і послуг. Разом з тим у відносинах розподілу можна помітити елементи обміну, а у відносинах обміну — ознаки розподілу. Наприклад, податки можна розглядати і як метод перерозподілу доходів юридичних та фізичних осіб, і як плату суспільства державі за виконання нею установлених функцій і надання відповідних послуг: скільки заплатили, стільки й отримали. У будь-яких відносинах обміну можливі елементи перерозподілу доходів, оскільки

ціни, як правило, відхиляються від реальної вартості товарів та послуг. Слід пам'ятати, що в чистому вигляді обмін та розподіл і перерозподіл — це тільки наукові абстракції. У реальному житті все набагато складніше і провести чітке розмежування відносин досить важко і навряд чи доцільно.

1.2. МОДЕЛІ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН У СУСПІЛЬСТВІ

Розподіл і перерозподіл ВВП може здійснюватись за різними схемами, згідно з якими будуються *моделі* фінансових відносин у суспільстві. В основі побудови фінансової моделі суспільства лежать роль і місце в ній держави. Моделі розрізняються за двома ознаками:

- а) за послідовністю розподілу ВВП;
- б) за рівнем державної централізації ВВП.

За *послідовністю* розподілу ВВП розрізняють дві моделі — ринкової й адміністративної економіки. Їх розглядають виходячи з розподілу новоствореної вартості — національного доходу, домінуючими складовими якого є заробітна плата і прибуток. Він є основним і обов'язковим об'єктом розподілу. Основним за питомою вагою і значущістю. Обов'язковим, оскільки не може бути нерозподіленим — інакше зупиниться процес відтворення виробництва.

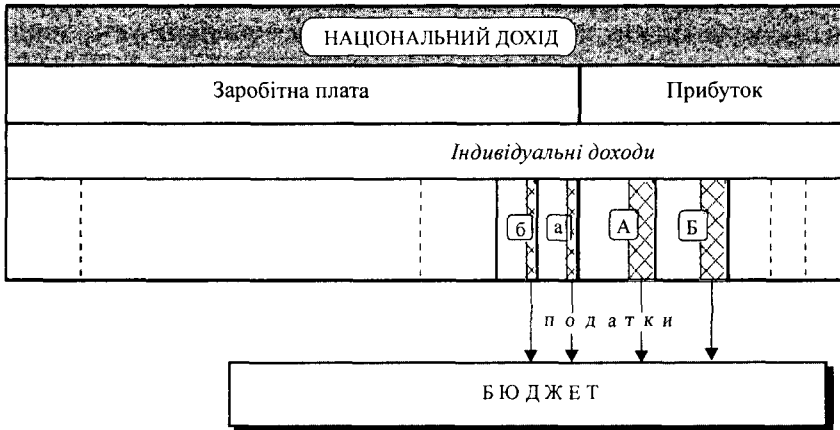
Фінансова модель *ринкової економіки* є основною, вона пройшла значний історичний шлях розвитку і домінує у світі. Сутність її дуже проста і логічна: спочатку вартість реалізованого національного доходу розподіляється між тими, хто зайнятий у його створенні. Це власники засобів виробництва, котрі отримують прибуток, і робітники та службовці, яким виплачується заробітна плата. У загальному вигляді ця модель може бути зображена на схемі 4 — заштрихована частина показує оподаткування заробітної плати окремих робітників і службовців (а, б) та прибутку підприємців (А, Б).

Характерна ознака моделі полягає в тому, що держава отримує свої доходи насамперед на основі *перерозподілу* національного доходу.

Модель є відкритою, зрозумілою і точно характеризує фінансові реалії у суспільстві:

по-перше, у ній точно відображається рівень доходів кожної юридичної і фізичної особи, який, у свою чергу, характеризує їх вклад у створення національного доходу;

Фінансова модель ринкової економіки

по-друге, достовірно визначається рівень оподаткування: кожний суб'єкт точно знає, скільки він заробляє і скільки віддає;

по-третє, чітко зафіксовано стимули до зростання доходів на основі зростання виробництва і підвищення продуктивності праці.

Пропорції *первинного розподілу* національного доходу між підприємцями і робітниками та службовцями *регулюються*:

- ринковими відносинами;
- у законодавчому порядку.

Ринкові відносини сприяють установленню *оптимальних* пропорцій між заробітною платою і прибутком. З одного боку, кожний суб'єкт заінтересований у збільшенні своєї частки. Однак, з іншого, — є певні об'єктивні обмеження, які ведуть до того, що кожний суб'єкт заінтересований у доходах іншого. Так, для підприємців у край необхідним є високий рівень доходів населення, оскільки це сприяє розширенню обсягу продажу, а значить, і забезпеченню формування прибутку. Робітники і службовці заінтересовані в прибутку підприємства, тому що він створює передумови для розвитку виробництва, а відтак і зростання заробітної плати. При цьому переважну частку в національному доході у сучасних умовах займає саме заробітна плата, тоді як обсяги прибутку мінімізуються потребами виробничого розвитку.

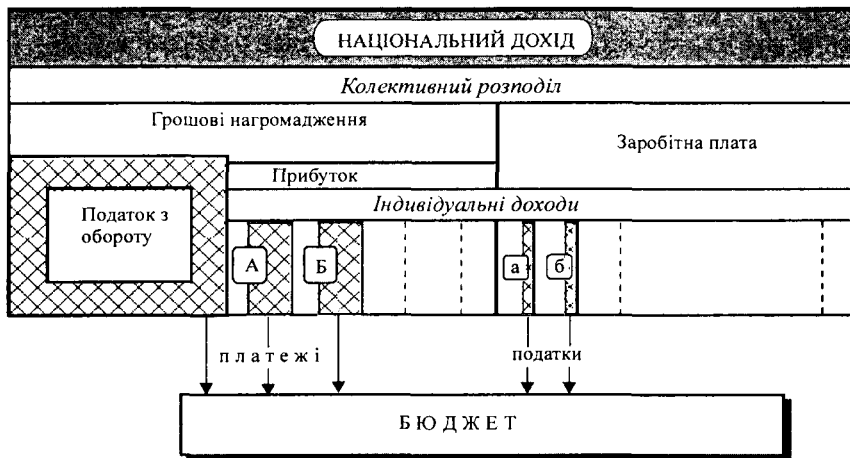
Законодавче регулювання полягає у встановленні *мінімального* рівня оплати праці й *обмеженні* максимального рівня рентабельності на основі застосування економічних інструментів, наприклад податку на надприбуток.

Пропорції *перерозподілу* національного доходу регламентуються тільки законодавчими актами.

Сутність фінансової моделі *адміністративної економіки*, яка застосовувалась у колишньому СРСР та інших соціалістичних країнах, полягає в тому, що переважна частина національного доходу одразу централізувалась у бюджеті й виключалась із розподільних відносин. Держава спрямовувала в бюджет централізований чистий дохід — податок з обороту і частину децентралізованого чистого доходу — прибутку підприємств (через систему платежів з прибутку). Частина прибутку (до 40%) залишалась на підприємстві, інша частина національного доходу виплачувалась робітникам і службовцям у вигляді заробітної плати, яка підлягала прибутковому оподаткуванню. Модель адміністративної економіки може бути подана у такому вигляді.

Схема 5

Фінансова модель адміністративної економіки

Характерна ознака моделі полягає в тому, що переважну частину своїх доходів держава отримує в процесі *первинного розподілу* національного доходу.

Модель є закритою і не відображає фінансових реалій у суспільстві:

по-перше, з неї не видно реального рівня доходів юридичних і фізичних осіб;

по-друге, доходи юридичних і фізичних осіб не відображають їх вклад у створення національного доходу;

по-третє, неможливо достовірно визначити рівень оподаткування; по-четверте, відсутні стимули до продуктивної праці.

Пропорції *первинного розподілу* національного доходу регулюються *державою* за допомогою адміністративних методів. Рівень заробітної плати регулювався через установлення тарифних розрядів і посадових окладів. На основі планового ціноутворення фіксувався централізований чистий дохід держави (податок з обороту) і встановлювався рівень прибутку підприємств.

Звісна річ, виділення зазначених моделей певною мірою має умовний характер. У моделі ринкової економіки присутні елементи участі держави в первинному розподілі за допомогою непрямих податків. Модель адміністративної економіки, у свою чергу, включала елементи перерозподілу. Відмінність однієї моделі від другої полягає в різних пропорціях. У моделі ринкової економіки переважає участь держави в перерозподілі ВВП, а в моделі адміністративної економіки — втручання у його первинний розподіл.

За *рівнем державної централізації* ВВП у рамках фінансової моделі ринкової економіки умовно можна виділити три основні моделі: американську, західноєвропейську та скандинавську.

Американська модель, яка заснована на максимальному рівні самозабезпечення фізичних і самофінансування юридичних осіб, характеризується незначним рівнем бюджетної централізації $\approx 25\text{—}30\%$. Фінансове втручання в економіку зведене до мінімуму. У соціальній сфері забезпечуються тільки ті верстви населення, які не в змозі обійтися без державної допомоги.

Модель створює максимальну фінансову стимуляцію: з одного боку, вона дає можливість заробляти, з іншого — вимагає цього. Це досить жорстка і жорстока модель, але вона водночас і високоефективна, оскільки заснована, по суті, на примусовій фінансовій стимуляції.

Західноєвропейська модель характеризується поміркованим рівнем централізації ВВП у бюджеті $\approx 35\text{—}45\%$. За рахунок вищого рівня централізації ВВП більш розгалуженою є і державна соціальна сфера, насамперед у галузі освіти. Сутність моделі зводиться до паралельного функціонування державних і комерційних установ у соціальній сфері.

Скандинавська модель передбачає досить високий рівень бюджетної централізації ВВП — $50\text{—}60\%$. Відповідно вона характеризується розгалуженою державною соціальною сферою як у галузі освіти, так і охорони здоров'я. Вона створює клімат упевненості й соціальної врівноваженості. Однак така модель можлива тільки за умов, по-перше, високого рівня ВНП на душу населення, який за-

76465

безпечує високий рівень і суспільного, і індивідуального споживання, і, по-друге, високого рівня культури та свідомості народу, відповідного ставлення до праці й поваги до державного сектора.

Вибір фінансової моделі — це вибір шляху розвитку суспільства, установлення певної системи економічних інтересів, які лежать в основі забезпечення впливу на темпи і пропорції цього розвитку.

Вибір моделі фінансових відносин залежить від багатьох чинників. Це і рівень розвитку суспільства, і характер та масштаби діяльності держави, її втручання в економіку, і тип здійснюваної нею соціальної політики, і характер міжнародної діяльності та воєнної доктрини, це й історичні традиції народу, рівень розвитку культури тощо. Основний критерій вибору — вплив на суспільство через установлення стимулів до праці й ефективного господарювання та забезпечення надійної системи соціальних гарантій.

1.3. ФУНКЦІ І РОЛЬ ФІНАНСІВ

Сутність кожної економічної категорії детально розкривається в її функціях, які характеризують суспільне призначення даної категорії. Призначенням фінансів, як уже зазначалось, є забезпечення діяльності та функціонування юридичних і фізичних осіб та держави. Це забезпечення здійснюється через процеси формування доходів окремих суб'єктів, які, у свою чергу, є результатом розподілу і перерозподілу створеного у суспільстві ВВП чи накопиченого національного багатства. Причому, оскільки ці процеси опосередковуються рухом грошових потоків і відображають суперечливі відносини, вони і потребують, і створюють належні передумови для контролю за діяльністю всіх суб'єктів фінансових відносин. Звідси випливає, що фінанси виконують дві функції:

- розподільну;
- контрольну.

Сутність *розподільної* функції полягає в тому, що фінанси є цільовим інструментом *розподілу і перерозподілу* ВВП. Причому вони є основним розподільним інструментом. Крім них, хоч і в значно обмежених рамках, насамперед у сфері перерозподілу, цю функцію можуть виконувати *ціни*. Причому перерозподіл відбувається внаслідок так званого перекосу цін, коли на товари і по-

слуги одних галузей вони вищі від вартості, а на інші товари і послуги — нижчі. Тобто перерозподіл за допомогою цін відбувається не тому, що цінам цілеспрямовано властива така функція, а навпаки, тому, що в певних випадках вони неточно і неповно виконують функцію вимірювання вартості. На відміну від цін фінанси насамперед призначені для здійснення розподілу вартості ВВП.

Крім того, розподіл і перерозподіл вартості ВВП може відбуватися в результаті *кримінальних порушень* — крадіжок, зловживань службовим становищем, розкрадання майна підприємств, уникнення від сплати податків та ін. Однак це не економічні методи, і вони є предметом іншої науки — правознавства.

Механізм дії розподільної функції фінансів пов'язаний зі схемою розподілу ВВП. Він включає в себе кілька стадій:

- 1) первинний розподіл;
- 2) перерозподіл;
- 3) вторинний розподіл.

Первинний розподіл — це розподіл доданої вартості й формування *первинних доходів* суб'єктів, зайнятих у створенні ВНП. Первинними доходами на цій стадії є: у фізичних осіб — *заробітна плата*, у юридичних осіб — *прибуток*, у держави — *прибуток державного сектора*, що централізується в бюджеті й надходження від державних послуг, ресурсів, угідь, а також непрямі податки.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації вони поділяються на загальнодержавні, відомчі й корпоративні. *Загальнодержавні* включають бюджет і фонди цільового призначення. *Відомчі* — це фонди, що створюють міністерства і відомства. *Корпоративні* фонди передбачають централізацію частини доходів структурних підрозділів у корпоративних об'єднаннях.

Перерозподіл включає два етапи:

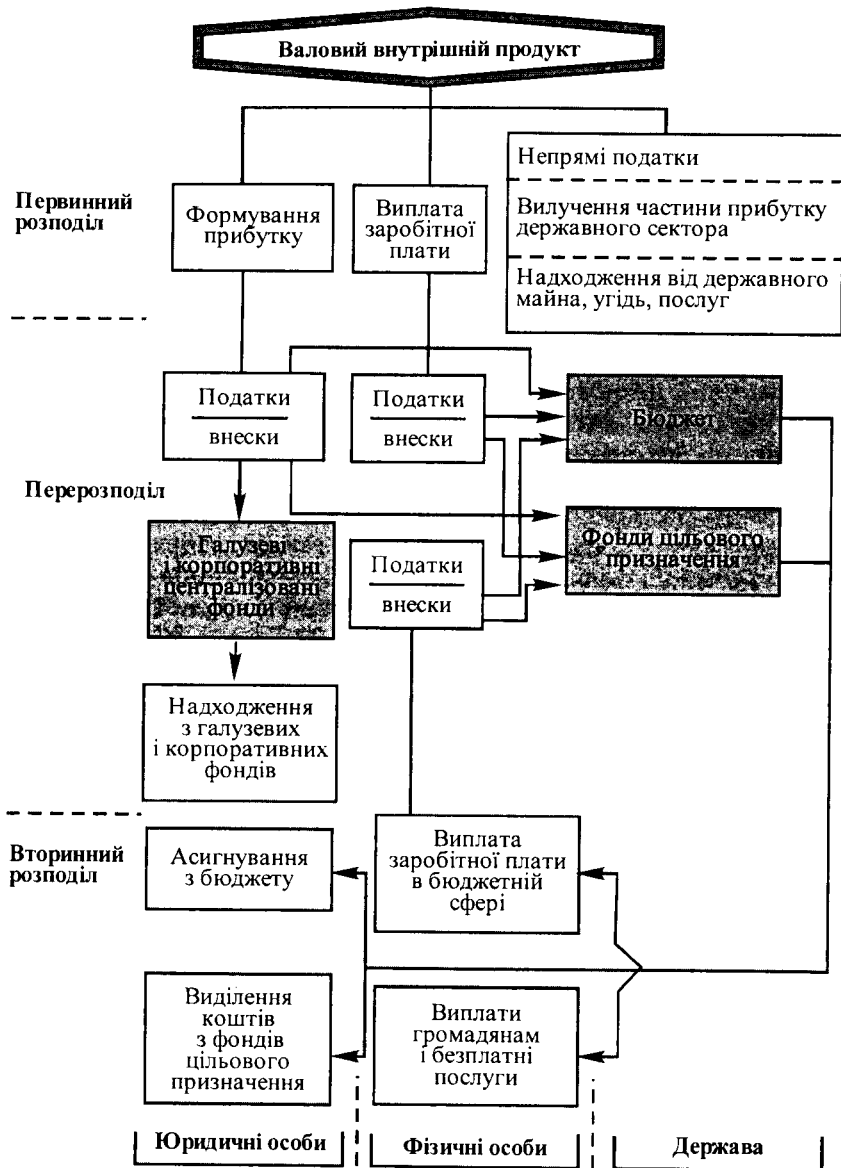
— вилучення частини доходів у одних суб'єктів і формування централізованих фондів. На даному етапі формуються вторинні доходи суб'єктів, що створюють ці фонди;

— використання централізованих фондів і формування доходів окремих суб'єктів. На цьому етапі можуть формуватись як первинні доходи — заробітна плата фізичних осіб, зайнятих у бюджетній сфері, які знову ж таки підлягають перерозподілу, так і вторинні доходи у вигляді різних виплат і надання безплатних послуг із централізованих фондів фізичним особам та асигнувань і виділення коштів юридичним особам.

Вторинний розподіл — це другий етап перерозподілу.

Механізм дії розподільної функції фінансів зображено на схемі 6.

Механізм дії розподільної функції фінансів

Сутність *контрольної* функції полягає в тому, що фінанси — це інструмент контролю за діяльністю суб'єктів обмінно-розподільних відносин. Рух грошових потоків відображає обмін, розподіл і перерозподіл вартості і тому об'єктивно вимагає контролю. У процесі фінансових взаємовідносин різні суб'єкти контролюють один одного. Саме така підконтрольність забезпечує збереження фінансових ресурсів та формування доходів на законній основі. Установлення і здійснення фінансових взаємовідносин автоматично передбачає і взаємний контроль сторін.

У практичній діяльності контрольна функція проявляється у *фінансовому контролі*. Необхідність контролю випливає з того, що фінансові відносини мають яскраво виражений суперечливий характер, оскільки кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше. Саме для того, щоб у процесі розподілу і перерозподілу ВВП окремі суб'єкти не привласнювали неналежну їм частку, необхідний постійний всеохоплюючий фінансовий контроль.

Фінансовий контроль — це один з найдійовіших видів контролю у суспільстві. На відміну від інших він охоплює все суспільство: кожний суб'єкт перевіряє кожного. Оскільки фінансові показники діяльності виступають результативними, то фінансовий контроль є наскрізним — він фактично охоплює всі аспекти діяльності держави, юридичних і фізичних осіб. Звідси випливають широкі повноваження органів фінансового контролю, їх доступність до будь-яких документів і сфер діяльності. Відповідно і результати контролю підлягають повному оприлюдненню. Фінансова діяльність кожного суб'єкта має бути прозорою, що створює передумови для її законності.

Виконуючи розподільну і контрольну функції, фінанси відіграють надзвичайно важливу *роль* у суспільстві. Вони:

- забезпечують розподіл ВВП і фінансові потреби юридичних і фізичних осіб та держави;

- забезпечують кругообіг фінансових ресурсів, а відтак безперервність відтворення виробництва;

- здійснюють перерозподіл первинних і вторинних доходів між галузями, регіонами, соціальними верствами населення, окремими юридичними і фізичними особами;

- впливають на інтереси суб'єктів розподільних відносин і регулюють різні напрями соціально-економічного розвитку;

- відіграють провідну роль у системі економічних методів керування економікою країни;

- утворюють систему фінансових показників, які відіграють роль індикаторів стану і розвитку економічної та соціальної сфер суспільства;

— забезпечують усеохоплюючий контроль між суб'єктами обмінно-розподільних відносин за формуванням і використанням фінансових ресурсів та доходів.

Фінанси є життєво важливою системою в економіці та суспільстві в цілому. Налагоджені фінансові відносини є запорукою нормальної життєдіяльності.

Основні терміни і поняття:

— фінанси;	— функції фінансів;
— фінансові відносини;	— розподільна функція фінансів;
— об'єкти фінансових відносин;	— контрольна функція фінансів;
— суб'єкти фінансових відносин;	— первинний розподіл;
— фінансова діяльність;	— первинні доходи;
— грошові потоки;	— перерозподіл;
— фінансові протиріччя;	— вторинні доходи;
— модель фінансових відносин;	— фінансовий контроль.

Контрольні запитання

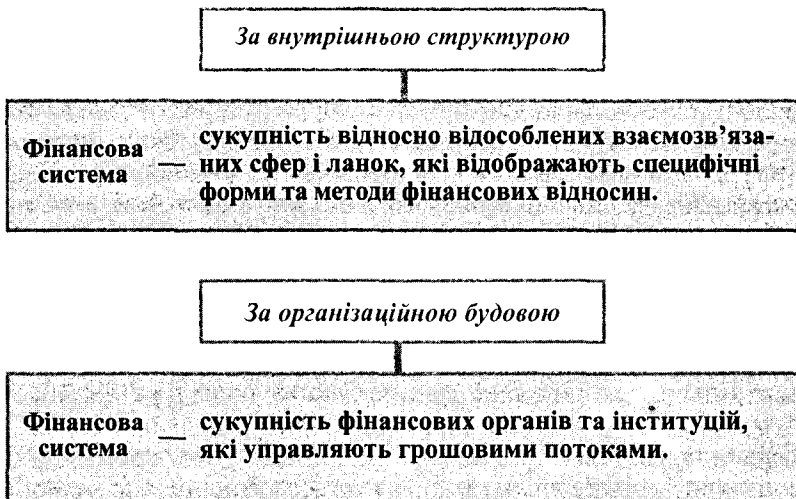
1. У чому полягає внутрішній зміст фінансів?
2. Яка форма прояву фінансових відносин?
3. Що таке фінансова діяльність?
4. Що є інструментом фінансових відносин?
5. Які фінансові категорії є вихідними?
6. Що є об'єктами фінансових відносин?
7. Хто є суб'єктами фінансових відносин?
8. Чим характеризується нормальна фінансова ситуація?
9. Яка характерна ознака кризової фінансової ситуації?
10. У чому полягає сутність фінансових протиріч?
11. Які існують способи розв'язання фінансових протиріч?
12. Які характерні ознаки фінансів?
13. У чому полягає роль фінансів у суспільстві?
14. У чому сутність моделі фінансових відносин у суспільстві?
15. Чим характеризується модель ринкової економіки?
16. Які ознаки фінансової моделі адміністративної економіки?
17. У чому полягають переваги і недоліки американської, скандинавської та західноєвропейської фінансових моделей?
18. На чому засновується вибір фінансової моделі?
19. У чому полягає сутність і механізм дії розподільної функції фінансів?
20. Чим виражається сутність і значення контрольної функції фінансів?

2.1. СТРУКТУРНА БУДОВА ТА ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Фінанси являють собою досить складне суспільне явище. Вони охоплюють широку гаму обмінно-розподільних відносин, які відображаються в різноманітних грошових потоках. При єдиній сутності цих відносин у них виділяються окремі елементи, які мають свої характерні ознаки й особливості. Вивчення фінансів ґрунтується як на розумінні їх необхідності, сутності й ролі у суспільстві, так і на детальному засвоєнні конкретних форм фінансових відносин.

Форми фінансових відносин — це виокремлені за певною ознакою складові фінансів. Сукупність цих складових визначається терміном «фінансова система». Як і будь-яка інша система, вона є не простим набором окремих елементів, а сукупністю взаємозв'язаних елементів, що мають однорідні ознаки.

Фінансова система розглядається з двох сторін: за внутрішньою (змістовою) структурою й організаційною будовою.

Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є загальною для всіх країн. Вона складається зі сфер і ланок. *Сфера* характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин, а *ланка* — їх відособлену частину.

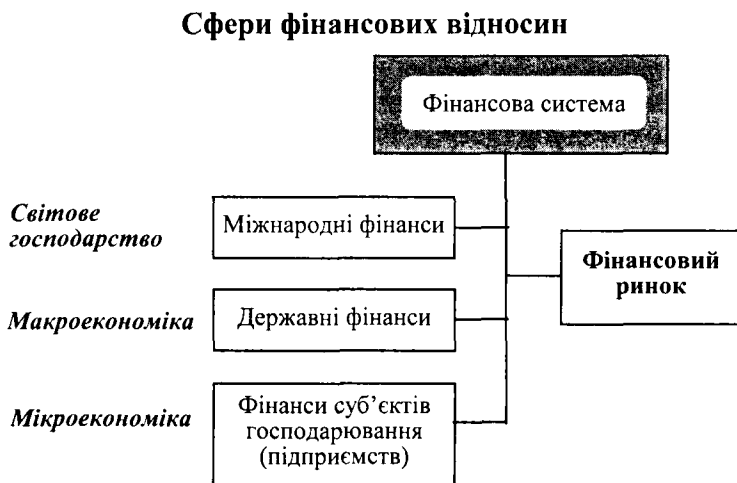
Сьогодні як у визначенні фінансів, так і у виокремленні їх складових, що становлять основу формування внутрішньої структури фінансової системи, немає єдиного підходу. Але це має цілком логічне пояснення. Фінанси, як було показано раніше, досить різнобічне явище, що має різні ознаки. Тому, беручи за основу структуризації відмінні ознаки — суб'єкти фінансових відносин, фонди грошових коштів, рівень економічної системи, фінансові органи та інституції, — вчені по-різному характеризують і склад фінансової системи. Звісна річ, що за будь-якого підходу слід, по-перше, дотримуватись єдиної ознаки, а не кількох відразу. По-друге, слід враховувати, що фінанси — це завжди певною мірою організовані відносини — чи у законодавчій, чи в інструктивній, чи у статутній, чи у договірній формах. Відповідно виділення їх окремих складових може бути обґрунтоване тільки за наявності таких організаційних засад.

Вибір ознаки структуризації фінансів має базуватися на повному відображенні усієї сукупності фінансових відносин. Якщо за основу структуризації взяти суб'єктів фінансових відносин — юридичних та фізичних осіб і державу, то у фінансах можна виділити такі складові: фінанси громадян (сімейні фінанси, або фінанси домогосподарств), фінанси підприємств, державні фінанси. Але така структура, по-перше, неповна, бо не включає міжнародних фінансів (а це в умовах глобалізації економіки просто неправильно), а, по-друге, не до кінця обґрунтована, оскільки фінанси громадян (сімейні фінанси) не мають організаційних засад і тому не можуть виділятися як окрема сфера чи ланка. Якщо за основу структуризації взяти фонди грошових коштів, то відразу випадає певна частина фінансових відносин, що має каналний, а не фондовий характер. Це насамперед стосується фінансів підприємств, де процес формування грошових фондів не є обов'язковим. Прийняття ж за основу структуризації фінансових органів та інституцій взагалі неправомірне, оскільки характеризує організаційну, а не сутнісну сторону фінансів. Воно може і повинно використовуватися тільки при розгляді організаційної структури фінансової системи.

Отже, перелічені вище ознаки не забезпечують такої структуризації, яка б відображала всю сукупність фінансових відносин.

Найбільш доцільно в основу структуризації фінансів покласти рівень економічної системи (схема 7), виділивши відповідні сфери фінансів: на мікрорівні — фінанси суб'єктів господарювання (підприємств); на макрорівні — державні фінанси; на рівні світового господарства — міжнародні фінанси, і на узагальнюючому рівні забезпечуючу сферу — фінансовий ринок. Кожна з цих сфер має відповідне організаційне забезпечення, кожна рівнева сфера — певний склад доходів та видатків (витрат) та свою специфічну схему організації фінансової діяльності, а фінансовий ринок — форми фінансових ресурсів та методи торгівлі ними.

Схема 7

Виділення ланок проводиться за ознакою наявності або відособленого фонду грошових коштів, або специфічних форм і методів фінансових відносин.

Сфера фінансів суб'єктів господарювання відображає рух грошових потоків підприємств. Оскільки вони мають загальні принципи організації і методи здійснення фінансової діяльності, то ця сфера не поділяється на окремі ланки. Існують певні особливості, пов'язані з формою власності та галузевою специфікою. Однак вони не настільки суттєві, щоб на їх підставі виділяти окремі ланки. Ці особливості впливають на організацію фінансових відносин, але не змінюють їх сутності.

Сфера державних фінансів, що характеризує фінансову діяльність держави, поділяється на такі ланки: бюджет держави, дер-

жавний кредит, фонди цільового призначення, фінанси державних підприємств.

Сфера *міжнародних фінансів* відображає перерозподільно-обмінні відносини та централізацію ресурсів на світовому рівні. Вона складається з двох частин — міжнародних фінансових відносин та безпосередньо міжнародних фінансів. Міжнародні фінансові відносини опосередковуються через міжнародні розрахунки, які, у свою чергу, ґрунтуються на використанні двох валют і встановленні валютного курсу. Нині процеси курсоутворення, купівлі та продажу необхідних валют пов'язані з функціонуванням валютного ринку, який формує специфічну ланку міжнародних фінансів. Безпосередньо міжнародні фінанси включають дві ланки — фінанси міжнародних організацій та міжнародні фінансові інституції.

Сфера *фінансового ринку* охоплює кругообіг фінансових ресурсів як специфічного товару. За формою ресурсів фінансовий ринок поділяється на ринок грошей і ринок капіталів. Функціонування фінансового ринку забезпечується через відповідні інституції — банки, інституційні інвестори, фондові біржі.

Відособленою ланкою фінансової системи є *страхування*. Воно не належить до конкретної сфери і займає проміжне місце між мікро- і макрорівнями.

Внутрішню структуру фінансової системи відображено у схемі 8.

Розглядаючи внутрішню структуру фінансової системи, необхідно враховувати регіональний аспект її побудови. З цих позицій розрізняють національні, регіональні та світову фінансові системи.

Національні фінансові системи відображають структуру фінансів окремих країн. До їх складу входять:

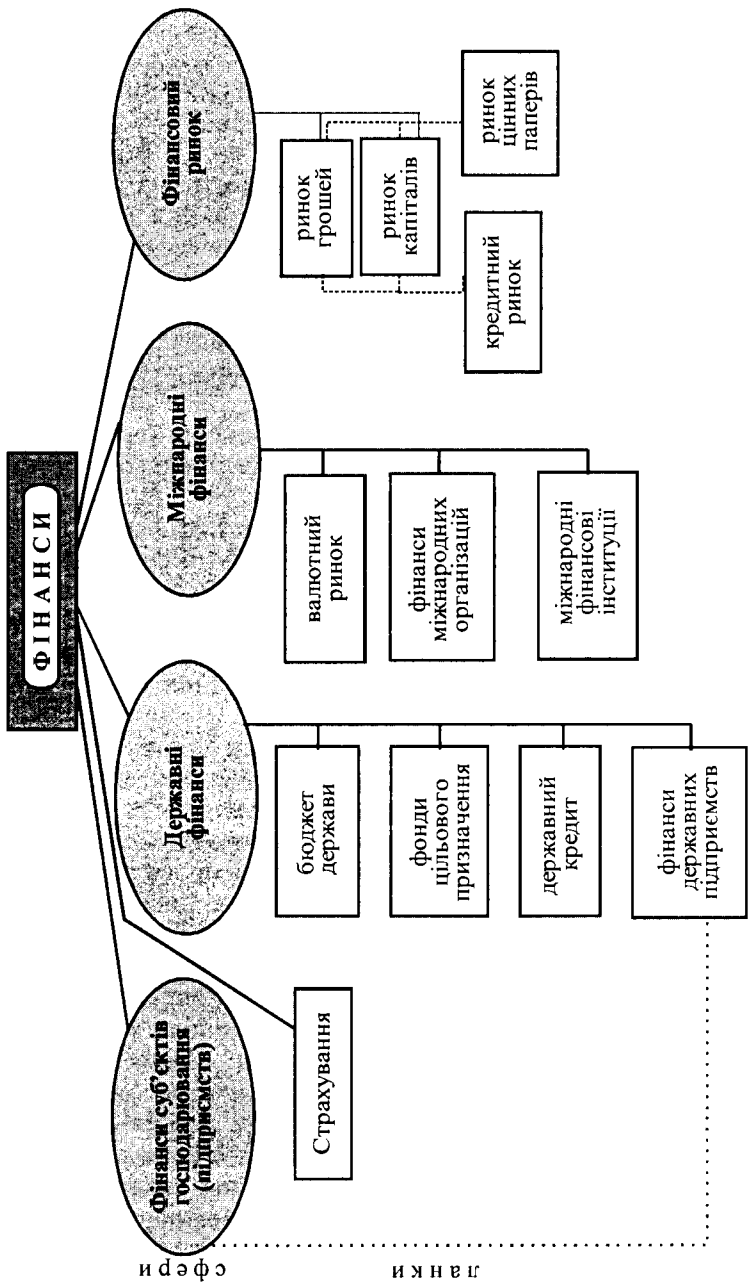
- фінанси суб'єктів господарювання;
- страхування;
- державні фінанси;
- внутрішні валютний та фінансовий ринки.

Світова та регіональні фінансові системи складаються з двох рівнів:

— національні фінансові системи країн світу чи окремого регіону;

— міжнародні фінанси, які відображаються у централізованих на світовому чи регіональному рівнях коштах та фінансових ресурсах.

Внутрішня структура фінансової системи

До складу міжнародних фінансів належать:

- фінанси міжнародних організацій;
- міжнародні фінансові інституції;
- міжнародні валютний та фінансовий ринки (провідні банки та фондові біржі, що здійснюють операції в усьому світі чи певному регіоні).

Побудова фінансової системи виходить з необхідності вирішення таких завдань:

- формування, концентрація та оптимальне розміщення достатніх для виробництва певного обсягу ВВП фінансових ресурсів;

- досягнення максимальної ефективності використання наявних фінансових ресурсів — максимізація обсягів виробленого ВВП на основі вибору раціональної структури форм фінансового забезпечення;

- установлення оптимальних пропорцій розподілу та перерозподілу виробленого ВВП з метою повного забезпечення потреб громадян, підприємств, держави;

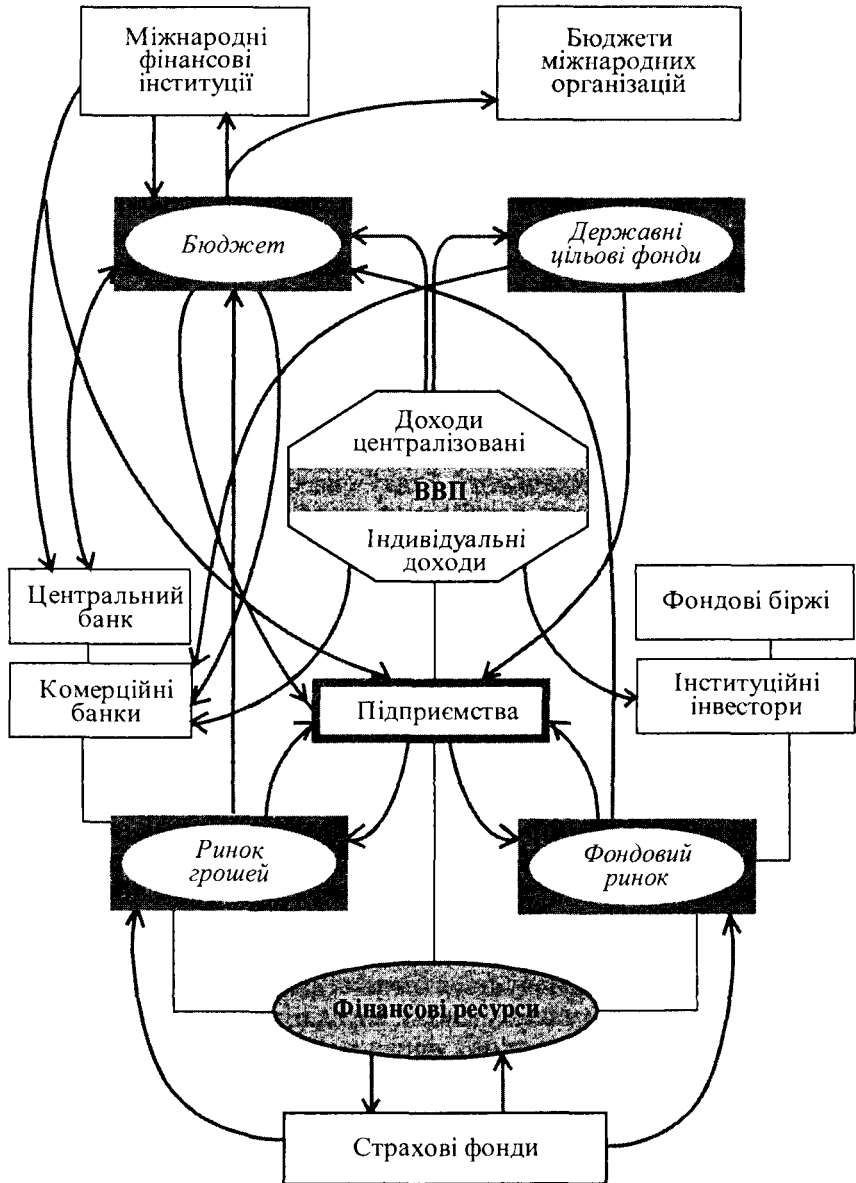
- всебічне сприяння залученню усіх тимчасово вільних коштів та отриманих доходів через інституції фінансового ринку на потреби фінансового забезпечення виробництва ВВП;

- формування страхових фондів з метою забезпечення відшкодування втрат фінансових ресурсів і доходів та встановлення максимальних передумов для використання коштів даних фондів у кругообігу ресурсів.

Функціонування фінансової системи, що ґрунтується на кругообігу фінансових ресурсів, в узагальненому вигляді (абсолютно всі зв'язки і грошові потоки відобразити надзвичайно складно) зображені на схемі 9. Ці ресурси зосереджуються безпосередньо на підприємствах та у суб'єктів фінансового ринку — комерційних банків та інституційних інвесторів (інвестиційних фондів і компаній). Водночас ці суб'єкти є, по суті, фінансовими посередниками між продавцями та споживачами фінансових ресурсів. При цьому значну частину ресурсів як інституційних інвесторів, так і особливо банків, становлять розміщені у них тимчасово вільні ресурси й доходи підприємств. Певна частина ресурсів спрямовується у страхові фонди, однак надалі вони можуть використовуватись у кругообігу через інституції фінансового ринку.

На основі використання фінансових ресурсів на підприємствах створюється ВВП, певна частина якого набуває форми централізованих доходів (централізується державою в бюджеті та цільових фондах), а інша — форми індивідуальних доходів підприємств (прибуток) та робітників і службовців (заробітна плата).

Організація функціонування фінансової системи

Значна частина індивідуальних доходів спрямовується на забезпечення поточних потреб підприємств і громадян. Решта набуває форми нагромаджень підприємств і заощаджень громадян, які є потенційними джерелами інвестицій. Інвестиції прямо або через систему фінансового ринку спрямовуються на збільшення обсягів фінансових ресурсів підприємств, що, у свою чергу, є передумовою для забезпечення зростання обсягів ВВП.

Основна частина централізованих у бюджеті та в цільових фондах коштів теж витрачається безпосередньо в країні на фінансування поточних потреб. Певна ж частка видатків, пов'язаних з економічною діяльністю держави, спрямовується на інвестиції у формі капітальних вкладень і в такий спосіб прямо сприяє зростанню фінансових ресурсів. Крім того, залишки коштів бюджету і цільових фондів, що зберігаються в установах комерційних банків, є джерелом формування ресурсів цих банків.

За рахунок бюджету здійснюються платежі до міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій. У свою чергу, міжнародні фінансові інституції надають фінансову допомогу тій чи іншій країні, яка може надходити до бюджету (на фінансування дефіциту), центрального банку (на формування валютних резервів) та безпосередньо суб'єктам підприємницької діяльності (на кредитування інвестиційних проектів).

Процес формування бюджету також може бути пов'язаний з функціонуванням фінансового ринку, на якому держава є позичальником (коротко-, середньо- та довгострокові державні позики на покриття бюджетного дефіциту, або на цільові проекти). Таке запозичення зменшує обсяги фінансових ресурсів, які можуть спрямовуватися на виробництво ВВП, і доцільне за умови забезпечення достатньої ефективності використання залучених з фінансового ринку коштів.

Досить тісний взаємозв'язок у фінансовій системі існує між бюджетом та центральним банком з приводу надання і погашення кредиту на фінансування бюджетного дефіциту. Крім того, через бюджет може регулюватися фінансова діяльність банку — перевищення доходів над видатками спрямовується в бюджет, а недостатність доходів забезпечується бюджетними асигнуваннями.

З наведеної, навіть у спрощеному вигляді, схеми видно, наскільки складним є функціонування фінансової системи і як важливо забезпечити надійне управління нею. На схемі чітко простежується, по-перше, забезпечуюча роль фінансового ринку, на якому зосереджується переважна частина фінансових ресурсів, по-друге, координуюча роль бюджету, в якому пересікається значна

частина грошових потоків. Базовою ж сферою фінансової системи є фінанси підприємств, які через мобілізацію достатніх фінансових ресурсів забезпечують виробництво ВВП у необхідних обсягах.

Із схеми також чітко видно, що фінанси — це єдиний організм, єдина система взаємопов'язаних відносин. Виокремлення з цієї системи якогось елемента тільки послаблює фінансову систему. При цьому дія усіх складових має бути скоординованою і синхронною, підпорядковуватися єдиним завданням і цілям. Фінансові ресурси, на яких ґрунтується функціонування фінансової системи, є єдиними за сутністю і призначенням. Вони можуть мати різні форми, переходити з однієї форми в іншу, але це єдиний фінансовий потенціал суспільства. Маса сформованих у суспільстві доходів залежить від обсягу виробленого ВВП. Доходи можуть розподілятися і перерозподілятися між ланками і сферами фінансової системи, однак їх маса при цьому не змінюється. Усе зазначене свідчить, що й управління фінансами має бути узгодженим на основі єдиної фінансової політики держави.

Головним завданням побудови національної фінансової системи є забезпечення максимальної мобілізації наявних у суспільстві фінансових ресурсів та залучення при обґрунтованих потребах їх ззовні, установаження передумов для їх ефективного використання і максимізації на цій основі виробництва ВВП. Рух грошових потоків через ланки та сфери фінансової системи повинен сприяти формуванню у кожного суб'єкта доходів, що відображають його продуктивність і є достатніми для забезпечення потреб його діяльності.

Організаційна структура фінансової системи — це сукупність фінансових органів та інституцій, яка характеризує систему управління фінансами. Необхідність розподілу і перерозподілу ВВП є об'єктивним явищем, форми і методи фінансових відносин відображають установлену у світовій практиці внутрішню структуру фінансової системи. Разом з тим рух грошових потоків здійснюється не сам по собі, а спрямовується певними управлінськими структурами, юридичними і фізичними особами. Це суб'єктивна сторона побудови фінансової системи, яка, маючи певні закономірності, відображає умови конкретної країни.

В основі формування органів управління фінансовою системою лежить її внутрішня структура. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади й управління.

До організаційного складу фінансової системи України входять:

а) органи управління:

Міністерство фінансів;

Державна податкова адміністрація;

Державна контрольно-ревізійна служба;

Державне казначейство;

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;

Рахункова палата;

Аудиторська палата;

Пенсійний фонд;

Фонд соціального страхування;

Українська державна інноваційна компанія;

б) фінансові інституції:

Національний банк;

комерційні банки;

страхові компанії;

небанківські кредитні установи (кредитні спілки, ломбарди тощо);

міжбанківська валютна біржа;

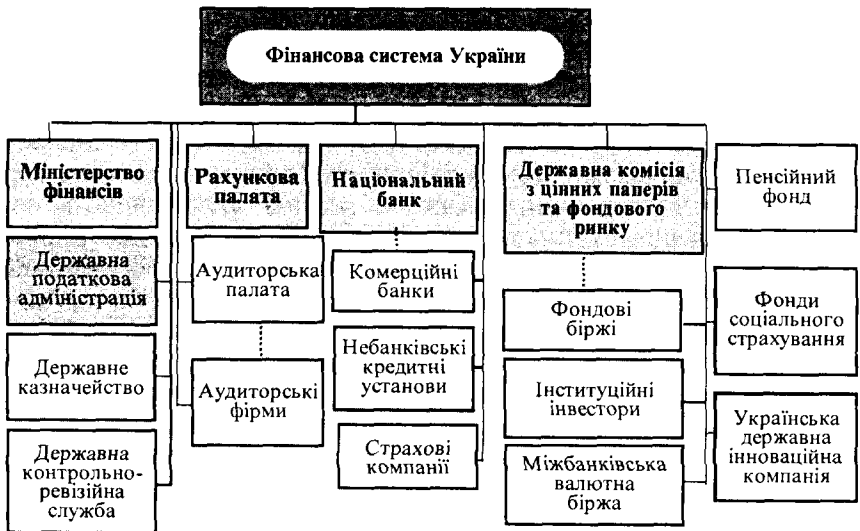
фондові біржі;

інституційні інвестори.

Склад органів та інституцій фінансової системи України відображено на схемі 10.

Схема 10

Управління фінансовою системою

Фінансові органи та інституції можуть бути згруповані в чотири блоки. **Перший блок** становлять органи, які функціонують у сфері бюджету держави. Це насамперед Міністерство фінансів України та Державне казначейство і Державна контрольно-ревізійна служба. До цієї ж групи також належить Державна податкова адміністрація. **Другий блок** становлять контрольно-регулюючі органи — Рахункова палата, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Аудиторська палата й аудиторські фірми. **Третій блок** становлять фінансові інституції, які працюють на фінансовому ринку: Національний банк України і комерційні банки, міжбанківська валютна біржа, фондові біржі, інституційні інвестори, страхові компанії. До **четвертого блоку** входять органи управління цільовими фондами: Пенсійний фонд України, фонди соціального страхування, Українська державна інноваційна компанія.

Формування системи фінансових органів та інституцій, розмежування функцій і повноважень між ними має забезпечити надійне та ефективне управління фінансами в країні.

Існує досить складна схема взаємозв'язку органів управління фінансовою системою з її окремими сферами й ланками:

Фінансові органи та інституції	Ланки фінансової системи	Напрями діяльності
Міністерство фінансів	Бюджет держави	Складання і виконання
	Державний кредит	Випуск позик, використання залучених коштів, погашення боргів
	Міжнародні фінансові відносини	Взаємовідносини з урядами інших країн, міжнародними організаціями і міжнародними фінансовими інституціями
	Фінанси підприємств	Організаційне регулювання фінансової діяльності
Державне казначейство	Бюджет держави	Виконання Державного і місцевих бюджетів
Державна контрольно-ревізійна служба	Бюджет держави	Ревізії складання і виконання бюджетів, контроль за використанням бюджетних асигнувань
	Фінанси державного сектора	Контроль за фінансовою діяльністю
Державна податкова адміністрація	Бюджет держави Загальнодержавні цільові фонди	Облік платників податків і обов'язкових платежів, контроль за дотриманням податкового законодавства

Фінансові органи та інституції	Ланки фінансової системи	Напрями діяльності
Рахункова палата	Державний бюджет	Контроль за складанням і виконанням бюджету
	Державний кредит	Контроль за залученням, використанням і погашенням державних позик
Страхові компанії	Страховання	Здійснення страхових операцій
Аудиторська палата	Фінанси підприємств	Видача ліцензій аудиторам і аудиторським фірмам, контроль за аудиторською діяльністю
Аудиторські фірми	Фінанси підприємств	Проведення незалежного фінансового контролю
Національний банк	Кредитна система	Реєстрація банків, видача ліцензій на окремі банківські операції, банківський нагляд
	Державний кредит	Агентські послуги уряду з розміщення державних цінних паперів
	Бюджет держави	Організація касового виконання
	Міжнародні фінансові відносини	Проведення міжнародних розрахунків держави
	Валютний ринок	Визначення валютних курсів
Комерційні банки	Банківська система	Здійснення банківських операцій
Міжбанківська валютна біржа	Валютний ринок	Організація торгівлі валютою
Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку	Ринок цінних паперів	Реєстрація випуску цінних паперів (крім державних); ліцензування діяльності фінансових посередників; регулювання операцій з цінними паперами; нагляд за діяльністю суб'єктів ринку
Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг	Страховання	Видача ліцензій на страхову діяльність; контроль за діяльністю страхових компаній
Фондова біржа	Ринок цінних паперів	Забезпечення функціонування первинного і вторинного ринків цінних паперів
Інституційні інвестори	Ринок цінних паперів	Мобілізація та інвестування фінансових ресурсів
Пенсійний фонд	Фонд цільового призначення на пенсійне забезпечення	Акумуляція коштів фонду, нарахування та виплата пенсій і допомог

Як видно з наведеного розподілу повноважень фінансових органів та інституцій, основна увага в системі управління зосереджена на бюджеті держави. Це цілком природно, оскільки саме в ньому концентруються фінансові потоки та зв'язки.

Окремі сфери і ланки не мають відповідних фінансових органів чи інституцій управління. Управління фінансами суб'єктів господарювання здійснюється фінансовими службами в складі управлінських структур підприємств та організацій, господарських товариств і холдингових компаній, міністерств і відомств.

2.2. ПРИЗНАЧЕННЯ І СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ СФЕР ТА ЛАНОК ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Кожна сфера і ланка фінансової системи має відповідне призначення і специфічні ознаки.

Фінанси суб'єктів господарювання призначені для забезпечення діяльності підприємств. Вони є основою всієї фінансової системи, оскільки саме тут створюється ВВП який є об'єктом фінансових відносин.

Обмінно-розподільні відносини, що характеризують фінанси підприємств, поділяються на дві групи — внутрішні й зовнішні. *Внутрішні* відносини характеризують грошові потоки на підприємстві й відображають процеси формування, розподілу і перерозподілу його доходів. *Зовнішні* відносини характеризують зв'язки з іншими підприємствами та сферами і ланками фінансової системи. Вони поділяються на вхідні та вихідні грошові потоки.

Діяльність суб'єктів господарювання залежить від забезпеченості фінансовими ресурсами. Можливості їх нарощення визначаються величиною отриманих доходів та рівнем їх вилучення і надходження через систему зовнішніх фінансових відносин.

Мета господарської діяльності — виробництво товарів, виконання робіт, надання послуг.

Мета фінансової діяльності — отримання прибутку.

Фінансова діяльність суб'єктів господарювання регулюється:

законодавчо — в частині взаємовідносин з державою;

на підставі угод — з іншими суб'єктами, в основі яких лежать інтереси підприємства;

статутними документами — внутрішні відносини.

Внутрішні фінансові відносини можуть мати фондовий чи каналний характер. *Фондовий* характер означає, що спочатку відбувається концентрація фінансових ресурсів у фондах грошових

коштів, а потім їх використання згідно з призначенням фонду. При цьому виділення фондів може мати частковий характер, коли окремо ведеться їх облік, і повний, коли вони концентруються на окремих рахунках у банку. У разі *канального* характеру фінансових відносин використання коштів відбувається за певними напрямками з одного рахунку згідно з потребами підприємства.

Страховання являє собою відособлену ланку фінансової системи, яка відображає відносини з приводу формування і використання колективних страхових фондів. З одного боку, страхування забезпечується через страхові компанії, які є звичайними суб'єктами підприємництва, тобто їх діяльність належить до рівня мікроекономіки. З іншого боку, створювані фонди відображають перерозподіл фінансових ресурсів між окремими суб'єктами страхування і таким чином мають ознаки належності до макрорівня. При цьому колективні страхові фонди можуть створюватись і державними страховими компаніями. У цьому випадку вони належатимуть до системи державних фінансів.

Державні фінанси відображають суспільну централізацію доходів та підприємницьку діяльність держави. Це основна сфера перерозподілу ВВП, і тому всі суб'єкти розподільних відносин заінтересовані в її оптимальності. Оптимальність означає, що рівень централізації повинен як забезпечувати державу достатніми коштами, так і не підривати фінансової бази суб'єктів господарювання, а ступінь перерозподілу — як достатньо впливати на пропорції соціально-економічного розвитку, так і не створювати «утриманської» психології у юридичних і фізичних осіб. Тобто сфера державних фінансів надзвичайно важлива і вимагає встановлення збалансованості інтересів усіх суб'єктів фінансових відносин.

Державні фінанси включають *централізовані* ланки — бюджет, фонди цільового призначення і державний кредит, а також *децентралізовані* — фінанси суб'єктів господарювання у державному секторі.

Фінансові відносини у сфері централізованих державних фінансів мають *фондовий* характер і поділяються на два напрями: мобілізація коштів державою та їх виділення. Мобілізація коштів здійснюється за допомогою податків, платежів, відрахувань, внесків і зборів, які надходять до бюджету, та фондів цільового призначення. Виділення коштів здійснюється у формі інвестицій, дотацій і субсидій, кредитів, кошторисного фінансування, державних пенсій і допомог, відшкодування витрат. Взаємовідносини з бюджетом та фондами цільового призначення регулюються на законодавчій основі.

Бюджет держави — це основний фонд грошових коштів і визначальна ланка державних фінансів. Він призначений для фінансового забезпечення виконання державою її функцій: управління суспільством, оборони країни, економічної та соціальної. Через бюджет регулюється діяльність усіх сфер і ланок фінансової системи, тобто з позицій управління фінансами це визначальна ланка, яка спрямовує в заданому напрямі розвиток суспільства.

Фонди цільового призначення являють собою централізацію коштів для вирішення конкретних завдань і проблем. Їх характерною ознакою є чітко визначені джерела формування і напрями використання. Створення таких фондів визначається конкретними потребами, тому їх склад досить різноманітний у різних країнах і в різні часи. Серед них виділяються такі, котрі мають стабільний характер, наприклад пенсійні фонди і фонди зайнятості, а також ті, що відбивають відносно тимчасові потреби.

Державний кредит відображає відносини, при яких держава виступає позичальником або гарантом за позичками юридичних осіб даної країни. Кредиторами можуть бути юридичні й фізичні особи даної та інших країн, уряди інших країн, міжнародні організації та фінансові інституції. Мобілізовані державою кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту або в окремий фонд, призначений для інвестицій при випуску цільових позик.

Фінанси державного сектора економіки включають ті самі відносини, що й фінанси будь-якого суб'єкта господарювання, оскільки характер і напрями господарської і фінансової діяльності не залежать від форми власності. Водночас фінансові ресурси й отримані доходи цих підприємств належать державі, а їх фінансова діяльність регламентується державою як на підставі законів, так і у формі державного управління.

Міжнародні фінанси відображають відносини, що складаються на рівні *світового господарства* і характеризують діяльність на цьому рівні як національних суб'єктів господарювання і держави, так і міжнародних організацій та фінансових інституцій.

Валютний ринок. Міжнародні фінансові відносини пов'язані з рухом вартості між окремими країнами. Система міжнародних розрахунків базується на валютному регулюванні, основою якого є встановлення курсу валют. Для проведення розрахунків потрібна відповідна валюта, а для забезпечення еквівалентного обміну потрібне достовірне співвідношення валют. Відхилення встановленого курсу валют від реального веде до міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів. Це можна порівняти з ціно-

вим механізмом перерозподілу, який, до речі, діє як на внутрішньому, так і на світовому ринку.

Проблеми, пов'язані з функціонуванням валютного ринку, на якому здійснюються операції купівлі-продажу валют, досить складні, оскільки встановлений на ньому курс валют не завжди збігається з економічними реаліями. Відхилення курсу валют від цих реалій, також, як і відхилення цін товарів і послуг від їх вартості, нагадує коливання маятника. Усунути ці коливання практично неможливо. Ураховуючи це, а також значні технічні труднощі, що виникають при міжнародних розрахунках, у межах Європейського союзу реалізується проект переходу до *єдиної* валюти — євро.

Фінанси міжнародних політичних, економічних, гуманітарних та інших організацій характеризують формування і використання доходів цих організацій. Суб'єкти і характер цих взаємовідносин визначаються статутом тієї чи іншої організації. Наприклад, усі країни — члени ООН сплачують членські внески до бюджету цієї політичної організації. Кошти з бюджету ООН використовуються на утримання її органів, на фінансування міжнародних програм і проведення різних заходів. Міжнародні організації також можуть надавати фінансову допомогу окремим країнам. Отже, через цю ланку міжнародних фінансів здійснюється міжнародний перерозподіл доходів.

Міжнародні фінансові інституції є своєрідною надбудовою над сукупністю національних фінансових систем. Вони характеризують зародження єдиної фінансової системи світового співтовариства. Нині ці інституції виконують здебільшого функції надання фінансової допомоги у формі кредитів тим країнам, що її потребують. До їх складу входять:

- Міжнародний валютний фонд;
- група Світового банку;
- Європейський банк реконструкції та розвитку;
- Африканський банк розвитку;
- Азіатський банк розвитку;
- Міжамериканський банк розвитку.

Фінансовий ринок є важливою складовою фінансової та економічної систем. З одного боку, це елемент насамперед фінансової системи, який займає в ній особливе місце. По-перше, він являє собою своєрідну надбудову, через яку координується діяльність усієї фінансової системи. По-друге, це сполучна сфера, через яку здійснюється рух фінансових ресурсів. Тобто, якщо фінанси суб'єктів господарювання виконують роль двигуна, а дер-

жавні фінанси — функції системи керування, то фінансовий ринок можна порівняти з трансмісією. Образно кажучи, це кровоносна система, яка живить весь фінансовий організм. З іншого боку, фінансовий ринок поряд з ринками праці, товарів та послуг, засобів виробництва і технологій, духовних благ є надзвичайно важливою складовою ринкової економіки, її визначальним елементом, без якого не може працювати весь механізм. Усе починається з фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання.

Сутність відносин у сфері фінансового ринку полягає в *купівлі-продажу* фінансових ресурсів. Їх *ціною* є плата за користування ресурсами, насамперед у вигляді процента.

Фінансовий ринок поділяється на дві ланки: ринок грошей і ринок капіталів.

Ринок грошей — це сфера, де можна їх купити. Його функціонування забезпечується насамперед *кредитною системою* — сукупністю кредитних установ, які здійснюють концентрацію тимчасово вільних грошових коштів та їх надання в кредит. Кредитна система складається з двох частин: банківської системи і небанківських кредитних установ (кредитні спілки, ломбарди, каси взаємодопомоги та ін.)

Банківська система є ядром кредитної системи. Вона складається з двох рівнів: центральний банк та комерційні банки. *Центральний банк* здійснює емісію грошей, організовує грошовий обіг, керує діяльністю всієї банківської системи, виконуючи роль банку банків. *Комерційні банки* виконують функції мобілізації ресурсів, кредитування і проведення розрахунків. Вони можуть бути універсальними (які виконують усі операції для всіх галузей) і спеціалізованими (на певних операціях та галузях).

Ринок капіталів — це сфера торгівлі не тільки грошима, а й правом власності. Інструментом ринку капіталів є спеціальні цінні папери — *акції*. Крім того, до ринку капіталів належать середньо- та довгострокові кредитні зобов'язання. Акції та інші цінні папери, що не дають права власності, у тому числі ті, що випускаються державою, формують *ринок цінних паперів*. За його допомогою здійснюється швидкий і ефективний перерозподіл ресурсів між окремими суб'єктами господарювання, галузями, регіонами і країнами. Причому на відміну від сфери державних фінансів, насамперед бюджету держави, де подібний перерозподіл має певні ознаки суб'єктивізму, перерозподіл через ринок цінних паперів завжди має об'єктивний характер, оскільки визначається критеріями ефективності використання фінансових ресурсів.

2.3. УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ СИСТЕМОЮ

Фінансова система являє собою доволі складний механізм. Ефективність її функціонування залежить від двох визначальних чинників. По-перше, від налагодженості фінансових відносин у суспільстві. В основі цього лежить насамперед вибір правильної і доцільної для даної країни фінансової моделі, яка стимулює виробника і суспільство. Крім того, дуже важливим чинником є дієвість фінансового механізму, а також чітке фінансове законодавство. Без цих передумов цілеспрямовано керувати фінансами практично неможливо. По-друге, ефективне функціонування фінансової системи залежить від організації управління нею.

Управління фінансами, як і будь-якою іншою системою, включає дві основні складові: органи управління та форми і методи управлінської діяльності. У світовій теорії і практиці широкого визнання набув фінансовий менеджмент як наука про управління фінансовою діяльністю. Зміст фінансового менеджменту визначається функціями управління: розроблення стратегії, планування тактики реалізації стратегії, організація виконання розроблених планів, облік і контроль.

Основним завданням органів управління фінансовою системою є забезпечення злагодженості у функціонуванні окремих сфер і ланок фінансових відносин. Це досягається чітким розмежуванням функцій і повноважень між фінансовими органами та інституціями.

Центральне місце в управлінні фінансами в Україні, як і в будь-якій іншій державі, посідає **Міністерство фінансів**. Саме на нього покладені завдання *загального керівництва всією фінансовою системою* країни. Основними його функціями є:

— вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації;

— організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;

— здійснення заходів з мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;

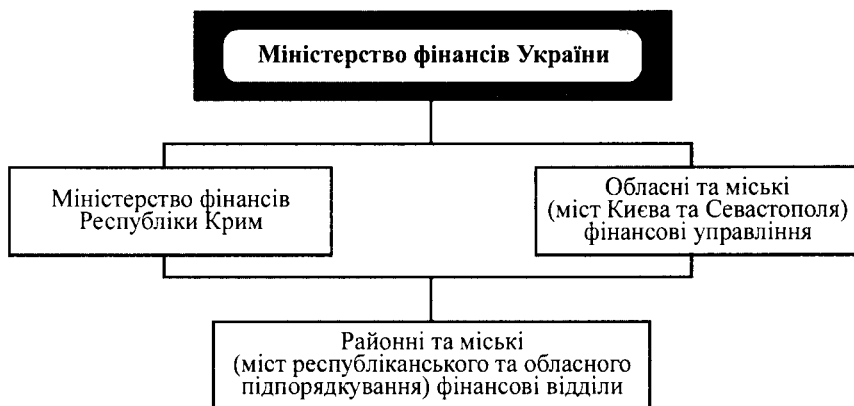
— організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності;

— організація функціонування ринку державних цінних паперів;

- забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями і фінансовими інституціями;
 - організація і здійснення фінансового контролю в країні.
- Міністерство фінансів України має розгалужену регіональну структуру (схема 11):

Схема 11

Регіональна структура Міністерства фінансів України

Розмежування повноважень і функцій між органами Міністерства фінансів здійснюється за регіональним принципом. Так, Міністерство фінансів Автономної Республіки Крим складає і виконує Республіканський бюджет, обласні фінансові управління — обласні бюджети, районні й міські фінансові відділи — районні й міські бюджети.

Регіональні фінансові органи мають систему подвійного підпорядкування. Вертикально вони підпорядковані відповідному фінансовому органу (наприклад, районні фінансові відділи — обласному фінансовому управлінню). Горизонтально фінансові органи підпорядковані місцевим органам управління, тобто входять до складу відповідних державних адміністрацій.

Державна контрольно-ревізійна служба спеціалізується на здійсненні фінансового контролю. По-перше, вона здійснює ревізії фінансових органів з питань складання і виконання бюджету. По-друге, вона є органом державного контролю за ефективним і цільовим використанням бюджетних асигнувань безпосередньо у розпорядників бюджетних коштів. По-третє, контрольно-ревізійна служба проводить ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій державного сектора. Контрольно-

ревізійна служба має регіональну структуру, ідентичну системі Міністерства фінансів.

Державне казначейство створено з метою забезпечення повного і своєчасного виконання Державного бюджету. Оскільки об'єкти фінансування з центрального бюджету держави розташовані на всій території країни, то здійснювати їх обслуговування з єдиного центру украї складно. Казначейство має таку саму регіональну структуру, як і Міністерство фінансів. Розмежування повноважень між регіональними органами в частині фінансування видатків здійснюється за ознаками важливості того чи іншого об'єкта фінансування і місця його розташування.

Державна податкова адміністрація організовує справляння податків та контроль за дотриманням податкового законодавства. На неї покладені такі основні функції:

- розроблення проектів податкового законодавства;
- проведення масово-роз'яснювальної роботи серед платників податків;
- облік платників податків та надходжень їх до бюджету;
- контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їх сплати;
- накладення штрафних санкцій та адміністративних стягнень на порушників податкового законодавства;
- міжнародне співробітництво у сфері оподаткування.

Регіональна структура податкової адміністрації аналогічна системі Міністерства фінансів. Вищою її ланкою є Головна державна податкова адміністрація. Вона розробляє проекти податкового законодавства і організовує податкову роботу та діяльність податкових органів у країні. Регіональними органами є податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі та податкові інспекції в районах і містах обласного підпорядкування. Податкові адміністрації в областях і містах з районним поділом виконують організаційні й консультаційні функції. Безпосередню податкову роботу ведуть податкові інспекції в районах і містах (без районного поділу). Вони здійснюють облік усіх платників, що перебувають на даній території і контролюють їх розрахунки з бюджетом.

Рахункова палата України створена з метою здійснення позавідомчого контролю за складанням і виконанням бюджету держави, аналізу бюджетної політики держави, контролю у сфері державного кредиту. Вона відіграє роль експертного органу, роблячи відповідні висновки і даючи рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління. Рахункова палата може прово-

дити також ревізійну роботу в різних ланках фінансової системи. Однак, на відміну від контрольно-ревізійної служби, яка здійснює детальний контроль за повним дотриманням фінансового законодавства, Рахункова палата здійснює контроль з позицій макроекономічного фінансового регулювання і дійовості фінансової політики.

Аудиторська палата, хоча і не є фінансовим органом, організовує незалежний фінансовий контроль. Вона видає ліцензії юридичним і фізичним особам на право здійснення аудиторської діяльності й контролює дотримання вимог законодавства з аудиторського контролю.

Аудиторські фірми проводять перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання і дають свої висновки стосовно законності й правильності здійснення фінансових операцій, відповідності ведення бухгалтерського обліку встановленим вимогам, достовірності фінансової звітності. Аудиторський контроль має за мету надання консультативної допомоги, за його результатами не приймаються рішення про накладання штрафних санкцій і адміністративних стягнень. Разом з тим аудиторські фірми несуть відповідальність за правильність аудиторського висновку, оскільки після їх перевірок податкова і фінансова звітність перевіряється відповідними органами фінансового контролю.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Саме він здійснює емісію грошей, які є інструментом фінансових відносин, і регулює грошовий обіг у країні. Важливе завдання Національного банку — організація ефективного функціонування кредитної системи. Він проводить реєстрацію комерційних банків і видає ліцензії на окремі види банківських операцій (наприклад, валютні операції). Національний банк здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків за допомогою встановлення економічних нормативів (мінімального розміру статутного фонду, показників ліквідності й платоспроможності та ін.) і розмірів обов'язкових резервів. Важлива його функція в банківській системі — забезпечення проведення міжбанківських розрахунків та кредитування комерційних банків, тобто він є банком банків.

Національний банк проводить значну роботу з обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організовує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави. Національний банк здійснює валютне регулювання і визначає офіційні курси валют чи валютні коридори.

Комерційні банки формують банківську систему і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки комерційні банки являють собою серцевину фінансової системи, виконуючи роль кровоносної мережі в економіці. Концентруючи значну масу фінансових ресурсів і спрямовуючи кредитні потоки, вони відіграють провідну роль у розвитку кожної країни. Тому економічна та фінансова міць країни визначається насамперед потенціалом її банківської системи.

Розрізняють два типи комерційних банків: універсальні й спеціалізовані. Універсальні здійснюють усі види банківських операцій. Спеціалізовані банки проводять тільки окремі види операцій або обслуговують певні галузі. Більшість банків в Україні є універсальними. До спеціалізованих банків відносяться ощадні, інвестиційні, іпотечні та інші види банків.

За формою власності розрізняють державні, акціонерні й приватні банки. Однак незалежно від форми власності комерційні банки є суб'єктами підприємницької діяльності, яку вони здійснюють на основі комерційного розрахунку.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропозиції як на національну, так і на іноземні валюти. Крім того, операції з купівлі-продажу валют здійснюються на міжбанківському валютному ринку.

Страхові компанії укладають угоди на страхування, приймають страхові платежі й виплачують страхові відшкодування, інвестують тимчасово вільні кошти. Вони розробляють форми, види й умови страхування, установлюють розміри страхових тарифів.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку організовує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів та регулює їх кругообіг. Забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія контролює діяльність суб'єктів ринку цінних паперів — емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж — відповідно до чинного у цій сфері законодавства.

Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг виконує подібні функції в галузі страхування та недержавних пенсійних фондів.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого боку, і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. У зв'язку з цим розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів.

Виступаючи центром торгівлі цінними паперами, фондова біржа є індикатором ділової активності й проводить котирування акцій. Цим створюється система незалежної і досить об'єктивної оцінки діяльності акціонерних товариств. Тому бюлетені фондових бірж відіграють дуже важливе значення у функціонуванні фінансової системи та економіки країни.

На ринку цінних паперів важливу роль виконують **фінансові посередники**. За дорученням емітентів вони здійснюють випуск та розміщення цінних паперів на фінансовому ринку, а також проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових посередників ґрунтується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Пенсійний фонд створений з метою акумуляції і раціонального розміщення коштів, призначених для пенсійного забезпечення. Він виконує функції нарахування пенсій і здійснення їх виплат. Пенсійний фонд як орган управління має відповідні повноваження з контролю за повнотою і своєчасністю сплати внесків підприємств до фонду.

Фонди соціального страхування та Українська державна інноваційна компанія виконують аналогічні функції відносно відповідних цільових фондів.

Основні терміни і поняття:

— фінансова система;	— державний кредит;
— сфера фінансових відносин;	— міжнародні розрахунки;
— ланка фінансової системи;	— міжнародні фінансові інституції;
— фінанси суб'єктів господарювання;	— ринок грошей;
— державні фінанси;	— ринок капіталів;
— міжнародні фінанси;	— ринок цінних паперів;
— фінансовий ринок;	— кредитна система;
— страхування;	— банківська система;
— бюджет держави;	— фінансові органи;
— фонди цільового призначення;	— фінансові інституції.

Контрольні запитання

1. Що являє собою фінансова система за внутрішньою структурою?
2. Яка організаційна структура фінансової системи?
3. Що таке сфера фінансових відносин?
4. Що відображає ланка фінансової системи?
5. Що відображають фінанси суб'єктів господарювання?
6. Який склад державних фінансів і що вони характеризують?
7. Що включають міжнародні фінанси?
8. Що таке фінансовий ринок, які його структура та роль?
9. Що таке фінансові органи і фінансові інституції?
10. Який склад і функції фінансових органів України?
11. Які фінансові інституції функціонують в Україні?
12. Яка сфера діяльності Міністерства фінансів України?
13. Які функції і повноваження має Державна податкова адміністрація?
14. Які функції покладені на Державне казначейство?
15. Які функції і повноваження має Контрольно-ревізійна служба?
16. Яка сфера діяльності Рахункової палати України?
17. Які функції виконують страхові компанії?
18. Які функції покладені на Аудиторську палату та аудиторські фірми?
19. Які завдання і функції покладені на Національний банк України?
20. Які функції й операції виконують комерційні банки?
21. Що являє собою Міжбанківська валютна біржа?
22. Що таке фондова біржа?
23. Що таке фінансові посередники на фінансовому ринку?
24. Яке призначення Пенсійного фонду України?

3.1. СУТНІСТЬ, СКЛАДОВІ І ТИПИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ

Функціонування фінансової системи спрямоване на вирішення певних завдань, що стоять перед суспільством. Цим завданням підпорядковуються й організація фінансових відносин у суспільстві, і процеси руху та розміщення фінансових ресурсів та ціноутворення на них, і пропорції між їх централізацією та децентралізацією, і порядок формування, розподілу та перерозподілу доходів, і спрямованість витрат окремих суб'єктів підприємницької діяльності, громадян та держави, і структурне співвідношення між окремими сферами та ланками фінансової системи, і характер взаємовідносин між ними, і пропорції між індивідуальним та суспільним споживанням. При цьому можлива практично безмежна чисельність варіантів організації фінансових відносин і фінансової діяльності, з яких необхідно вибрати саме той, що найбільше підходить даній країні у даний час. Вибір цих варіантів і становить основу фінансової політики, яку здійснює держава.

Фінансова політика — комплекс дій і заходів, що здійснюються державою в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансової діяльності суб'єктів господарювання та фінансових інституцій, громадян і безпосередньо держави з метою вирішення певних завдань і досягнення поставлених цілей.

Фінансова політика відображає суб'єктивну сторону функціонування фінансів. Самі по собі фінанси і фінансова система є об'єктивними явищами. Вони існують незалежно від волі окремих суб'єктів фінансових відносин і загалом відбивають об'єктивні закономірності розвитку. Але механізм функціонування фінансів, організація фінансових відносин і рух грошових потоків, хоча і підпорядковані цим об'єктивним закономірностям, не спрацьовують самі по собі. Їх організують конкретні суб'єкти, які

керуються багатьма чинниками політичного, економічного і гуманітарного характеру, поєднуючи при цьому як загальносуспільні, так і власні інтереси. Тому фінансова політика завжди є переплетінням широкої гами різноманітних інтересів окремих політичних партій і владних структур, центральних і місцевих органів влади та управління, різних верств населення тощо.

Суб'єктом вироблення фінансової політики є держава в особі вищих органів влади та управління і основних фінансових органів — Міністерства фінансів та центрального банку, а суб'єктами реалізації — фінансові органи та інституції. При цьому формування фінансової політики включає концептуальне визначення засад і напрямів цієї політики з позицій вирішення поставлених завдань соціально-економічного розвитку (вищі органи влади та управління) і розроблення конкретних заходів щодо реалізації поставлених завдань (Міністерство фінансів та центральний банк).

Складові фінансової політики. Фінансова політика розглядається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона відображає усі сторони функціонування фінансів і охоплює монетарну (грошово-кредитну) та фіскальну політики.

Монетарна політика являє собою комплекс дій та заходів у сфері грошового ринку. Її механізм засновується на пропозиції грошей та їх вартості як фінансових ресурсів.

Фіскальна політика характеризує дії держави щодо централізації частини виробленого ВВП та її суспільного використання. Вона здійснюється шляхом упровадження різноманітних методів мобілізації державних доходів та розподілу цих коштів за окремими напрямками державних видатків. Саме фіскальна політика становить основу фінансової політики у її вузькому розумінні. Водночас ця політика ширша, оскільки включає також політику у сферах фондового і страхового ринків та міжнародних фінансів.

Фіскальну політику дещо умовно можна поділити за двома напрямками — на податкову і бюджетну. **Податкова** політика характеризує діяльність держави у сфері оподаткування — установавлення видів та співвідношення податків, визначення платників та підходів до них (уніфікований чи диференційований), установавлення ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо. Вона відображає як потреби держави у коштах, так і вплив податків на діяльність підприємств і громадян. **Бюджетна** політика являє собою діяльність щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподіл бюджетних коштів тощо. Залежно від структури бюджетних видатків ця політика може мати соціальне, економічне чи військове спрямування. Крім того, бюджетна полі-

тика визначає засади бюджетного устрою країни і побудови її бюджетної системи, а також організацію міжбюджетних відносин.

Фінансова політика у *сферах фондового та страхового ринків* характеризується діями держави щодо їх розвитку і регулювання, створення відповідних гарантій клієнтам страхових компаній та інституційних інвесторів. Оскільки вказані фінансові інституції є самостійними комерційними структурами, держава може впливати на них, як і на інших суб'єктів підприємницької діяльності, тільки засобами регуляторної політики.

Фінансова політика у *сфері міжнародних фінансів* пов'язана з налагодженням взаємовідносин держави з міжнародними організаціями і фінансовими інституціями, членство в яких є добровільним. З одного боку, воно передбачає членські внески, а з іншого — можливості отримання фінансової допомоги. Сутність політики полягає у визначеності щодо участі в цих організаціях та інституціях і у встановленні засад співпраці.

Важливою складовою фінансової політики є *боргова* політика держави. Вона починається з визначення співвідношення між податковими і позиковими фінансами. Перші засновуються на формуванні доходів бюджету за рахунок податків й обов'язкових платежів, а другі — на використанні в певних межах державних позик. Боргова політика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу.

Дієздатність фінансової політики значною мірою визначається узгодженістю її окремих складових. І монетарна й фіскальна, і податкова й бюджетна, і політика фінансового ринку та боргова політика держави мають бути спрямовані в одну сторону. Тільки скоординована й узгоджена політика може дати позитивні результати. Фінанси являють собою єдиний організм, в якому всі складові досить тісно взаємозв'язані, а тому прорахунки в будь-якому напрямі фінансової політики неодмінно ведуть до негативних наслідків.

Фінансова політика залежно від тривалості періоду, на який вона розрахована, і характеру завдань, що вирішуються, включає фінансову стратегію і фінансову тактику. Причому вони тісно взаємозв'язані. Стратегія визначає сутність і напрями тактики. У свою чергу, тактичні можливості обмежують вибір стратегії, адже безглуздо визначати стратегічні цілі і завдання, для вирішення яких недостатньо належних тактичних засобів. Водночас слід наголосити на тому, що тільки та фінансова політика, яка ґрунтується на поєднанні та взаємоув'язці стратегії і тактики, їх єдності і підпо-

рядкованості, може бути успішною. Фінансова політика, що не має стратегічних орієнтирів, а полягає лише у вирішенні тактичних завдань, має обмежений характер і, як правило, малоефективна.

Фінансова стратегія — це політика, що розрахована на довготермінову перспективу і вирішення глобальних завдань соціально-економічного розвитку. Спрямованість фінансової стратегії визначається конкретними завданнями розвитку суспільства на певному історичному етапі розвитку. В умовах економічної кризи головним завданням є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, в умовах економічного розвитку — досягнення оптимальних темпів зростання ВВП. Водночас за будь-яких умов основою фінансової стратегії є надійне забезпечення потреб економіки фінансовими ресурсами і створення достатніх стимулів для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Фінансова стратегія зорієнтована на певну модель фінансових відносин у суспільстві.

Фінансова тактика являє собою поточну політику, спрямовану на вирішення конкретних завдань відповідного періоду, що випливають із розробленої фінансової стратегії. Вона здійснюється через переорієнтацію фінансових ресурсів та змін в організації фінансової діяльності. Фінансова тактика більш мобільна, оскільки полягає у вчасному реагуванні на економічні проблеми і диспропорції. Її головне завдання — досягнення стратегічних цілей розвитку.

Фінансова політика реалізується за двома **напрямами**: регламентування фінансових відносин у суспільстві та здійснення поточної фінансової діяльності. *Регламентування фінансових відносин* характеризує стратегію фінансової політики, а поточна фінансова діяльність — її тактику. Базовим елементом є регламентування фінансових відносин, яке може здійснюватись державою у законодавчій та адміністративній формах.

Законодавче регламентування полягає у прийнятті відповідних законодавчих актів, які встановлюють суб'єктів фінансових відносин, їх права і зобов'язання, порядок і методи здійснення фінансової діяльності тощо. Адміністративне регламентування передбачає надання прав регулювання фінансових відносин органам державного управління. Головною формою вироблення фінансової політики є законодавче регламентування фінансових відносин, оскільки воно ставить фінансову діяльність на стабільну правову основу, що робить стійкою і фінансову політику.

Залежно від *ступеня законодавчого чи адміністративного регламентування фінансових відносин*, який характеризується тією

часткою доходу, що розподіляється і споживається відповідно до чинних законів чи адміністративних рішень, розрізняють три **типи фінансової політики**:

- жорстка регламентація;
- помірна регламентація;
- політика мінімальних обмежень.

Жорстка регламентація полягає у тому, що переважна частина фінансових відносин регулюється державою. Права підприємств і громадян у здійсненні фінансових операцій визначаються не стільки їх інтересами, скільки правилами, установленими законами чи адміністративними рішеннями. Така політика проводиться в умовах або адміністративної економіки і відповідної їй фінансової моделі, або в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Подібна фінансова політика малоефективна, оскільки підриває стимули до продуктивної діяльності, адже фінансовим продуктом діяльності — доходом — більше розпоряджається держава, ніж його власники — юридичні і фізичні особи. Така політика, як правило, передбачає досить високий рівень бюджетної централізації ВВП.

Помірна регламентація здійснюється у законодавчій формі та охоплює обмежену частину фінансових відносин — взаємовідносини з державою, окремі елементи взаємовідносин на кредитному, фондовому, валютному та страховому ринках. Помірна регламентація має врівноважити інтереси держави і суспільства загалом та інтереси окремих юридичних і фізичних осіб. Вона забезпечує юридичним і фізичним особам достатні стимули для продуктивної діяльності і водночас дає змогу державі впливати на соціально-економічний розвиток суспільства.

Політика мінімальних обмежень спрямована на формування максимальної заінтересованості суб'єктів підприємницької діяльності та громадян в ефективному господарюванні. У даному разі в основному регламентуються тільки взаємовідносини з державою, які до того ж зводяться до мінімуму. Переважна частина фінансових відносин за таких умов регламентується на догвірних засадах між окремими суб'єктами.

Основою фінансової політики держави є вибір фінансової моделі суспільства. Співвідношення між напрямками фінансової політики, застосуванням її окремих типів визначаються характером фінансової моделі, що встановлена на даний час.

Поточна фінансова діяльність держави відображає тактику реалізації фінансової політики. Її основним знаряддям є бюджет. Його структуризація за джерелами формування доходів і напрямками фінансування видатків, за рівнями адміністративно-територіального поділу характеризує ту чи іншу фінансову політику.

Залежно від завдань, на розв'язання яких спрямована фінансова політика, вона поділяється на такі **види**:

- політика стабілізації;
- політика економічного зростання;
- політика стримування ділової активності.

Політика стабілізації спрямована на підтримання макроекономічної рівноваги на основі сталих обсягів виробництва при стабільності цін. Її реалізація ґрунтується на забезпеченні стабільних обсягів фінансових ресурсів при сталих пропорціях розподілу і перерозподілу отриманих доходів. Розрізняють два різновиди цієї політики, які досить суттєво відрізняються один від одного. Перший — це політика стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер. Другий — політика стабілізації в період економічного піднесення, яка має обмежувальне спрямування.

Політика економічного зростання спрямована на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення обсягів ВВП з урахуванням її потенціалу. Вона націлена на розширення обсягу фінансових ресурсів та забезпечення їх доступності як за цінами, так і за умовами залучення. Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватися трьома основними способами — через зростання державних видатків, зниження рівня оподаткування та проведення політики «дешевих грошей». Використання державних видатків як стимулу зростання ВВП відбиває прямий державний вплив на основі фінансування економічних потреб. Це фінансування відображає приплив додаткових зовнішніх ресурсів, необхідних підприємствам для розширення обсягів виробництва. Зниження рівня оподаткування веде до збільшення маси внутрішніх ресурсів підприємств. Політика «дешевих грошей» полягає у мінімізації процентних ставок за кредитами і розширює можливості підприємств у залученні кредитних ресурсів.

Політика стримування ділової активності використовується для регулювання економічного циклу з метою запобігання кризи надвиробництва чи недопущення виснаження економіки внаслідок надмірних темпів економічного зростання. Вона здійснюється такими самими способами, як і за політики економічно-

го зростання, тільки у зворотному напрямі — скорочення державних видатків, підвищення рівня оподаткування, установлення високих процентних ставок за кредитами.

За **характером реалізації** фінансова політика поділяється на дискреційну та недискреційну. **Дискреційна** політика передбачає здійснення державою певних заходів, спрямованих на реалізацію фінансової стратегії і тактики. Конкретні заходи, стимулюючі чи стримуючі, застосовуються відповідно до ситуації, що складається на даний час в економіці та фінансах. Без здійснення цих заходів ситуація поліпшитися не може. **Недискреційна** політика полягає у використанні певних фінансових інструментів — **«умонтованих стабілізаторів»**, які автоматично регулюють ситуацію в економіці.

Функції «умонтованих стабілізаторів» виконують насамперед податки, а також соціальні державні виплати, різні субсидії. Водночас повної збалансованості за допомогою вмонтованих стабілізаторів досягти важко. Тому у фінансовій практиці використовуються одночасно і «вмонтовані стабілізатори», і засоби дискреційної політики.

Процес формування і реалізації фінансової політики охоплює кілька етапів:

Дієздатність фінансової політики залежить від ефективності діяльності держави на кожному етапі та правильності прийнятих рішень. Її формування починається з чіткого визначення цілей та постановки обґрунтованих завдань. Виходячи з цього здійснюється вибір типу фінансової політики — жорстка чи помірна регламентація, або політика мінімальних обмежень; дискреційна чи вбудованих стабілізаторів. На цій основі обираються напрями реалізації (вирішується, які завдання забезпечуються засобами монетарної, а які — фіскальної політики) та інструменти реалізації і способи забезпечення скоординованості їх дії.

На основі сформованої політики здійснюються конкретні заходи у сфері фінансів. При цьому дуже важливо забезпечити дійовість фінансових інструментів, адже результативність фінансової політики залежить як від її обґрунтованості, так і від того, як реалізуються механізми її здійснення. У зв'язку з цим вкрай важливим є контроль за ходом реалізації виробленої фінансової політики. Фінансові відносини і фінансова діяльність настільки складні та багатофакторні, що будь-які зміни в економічному середовищі можуть або змінити дію фінансових інструментів, або спрямувати їх в інший бік. Це, у свою чергу, може призвести до зовсім інших результатів, порівняно з тими, які очікувалися від даної фінансової політики.

3.2. ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

Реалізація фінансової політики здійснюється з допомогою фінансового механізму, який являє собою досить складну систему впливу на різні сторони фінансової діяльності окремих суб'єктів. Основним вектором цього впливу є взаємовідносини держави, яка виробляє і реалізує фінансову політику, із суб'єктами господарювання, що забезпечують виробництво ВВП.

Фінанси як розподільна категорія тісно взаємозв'язані з економікою. З одного боку, з допомогою фінансів розподіляється створений у суспільстві ВВП, причому розподілити можна лише стільки, скільки створено. З іншого боку, як уже зазначалося, обмінно-розподільні відносини формують певну систему економічних інтересів, які впливають на виробництво, стимулюючи чи, навпаки, стримуючи зростання ВВП. При цьому фінансовий вплив на соціально-економічний розвиток, який лежить в основі формування і реалізації фінансової політики, здійснюється не автоматично сам по собі, а через фінансовий механізм, який відображає напрями, характер і сутність функціонування фінансів у суспільстві.

Фінансовий механізм — сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Ринкова економіка ґрунтується на поєднанні як власної саморегулюючої дії, що становить саму її основу, так і системи державного регулювання ринкових відносин. Ринок на основі балансу попиту і пропозиції через механізм вільного ціноутворення загалом самостійно регулює розвиток окремих галузей, регіонів і підприємств, виробництво певних товарів та сферу послуг. Разом з тим необхідна і система державного регулювання, однак не повного регулювання, а підрегулювання, коригування, спрямування ринкових механізмів на досягнення певних цілей і реалізацію визначених завдань. Державне регулювання не замінює ринкового саморегулювання, а лише доповнює його.

Державне регулювання економіки може здійснюватися двома способами.

Перший — створення системи *планового керівництва*, в основі якої лежать адміністративно-командні методи. Завдання збалансування економічного і соціального розвитку вирішуються на основі єдиного директивного централізованого планування. Щоправда, повного збалансування економіки так ніколи й не досяглося. Окрім того, те збалансування розвитку економіки, що забезпечувалось плановими методами, досягалось на дуже низькому, порівняно з розвиненими країнами, рівні забезпечення економічних і соціальних потреб. Тобто планова економіка здатна певною мірою забезпечити керованість і збалансованість розвитку, однак на низькому життєвому рівні.

Другий спосіб державного регулювання економіки полягає у застосуванні *економічних методів* управління, серед яких провідна роль належить фінансам. Дія фінансового механізму на різні сторони соціально-економічного розвитку має кількісну й якісну визначеність. Кількісна визначеність виявляється в сумі коштів, що виділяються для досягнення тих чи інших цілей. Це первинна основа функціонування цього механізму. Без відповідних асигнувань і кредитів неможливе розв'язання жодного завдання суспільного розвитку. Але саме по собі виділення коштів ще не гарантує розв'язання того чи іншого конкретного завдання. Надзвичайно важливо, яким чином здійснюється формування ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються і використовуються. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму.

Зазначеним двом сторонами функціонування фінансового механізму на основі руху грошових коштів відповідають два методи фінансового впливу на соціально-економічний розвиток: *фінансове забезпечення* і *фінансове регулювання*. Оскільки ці два методи є глобальними й узагальнюючими і включають у себе окремі часткові методи, то їх можна виділити як структурні підсистеми фінансового механізму, що характеризують зміст впливу фінансів на різні сторони розвитку суспільства. Установлення пріоритетності того чи іншого методу лежить в основі визначення напрямів фінансової політики держави. Чим вищий рівень розвитку суспільства й економіки, тим більшою є роль фінансового регулювання.

Фінансове забезпечення переважає в умовах адміністративно-командної системи управління. Ресурси, які виділяються на основі рішень відповідних адміністративних органів, є їх матеріальним забезпеченням. Фінансове регулювання в цих умовах підпорядковане завданням створення відповідних грошових фондів, насамперед централізованого фонду — бюджету держави. Навпаки, в умовах ринкових відносин на перший план виступає підсистема фінансового регулювання, бо саме вона робить ринок регульованим, а не стихійним.

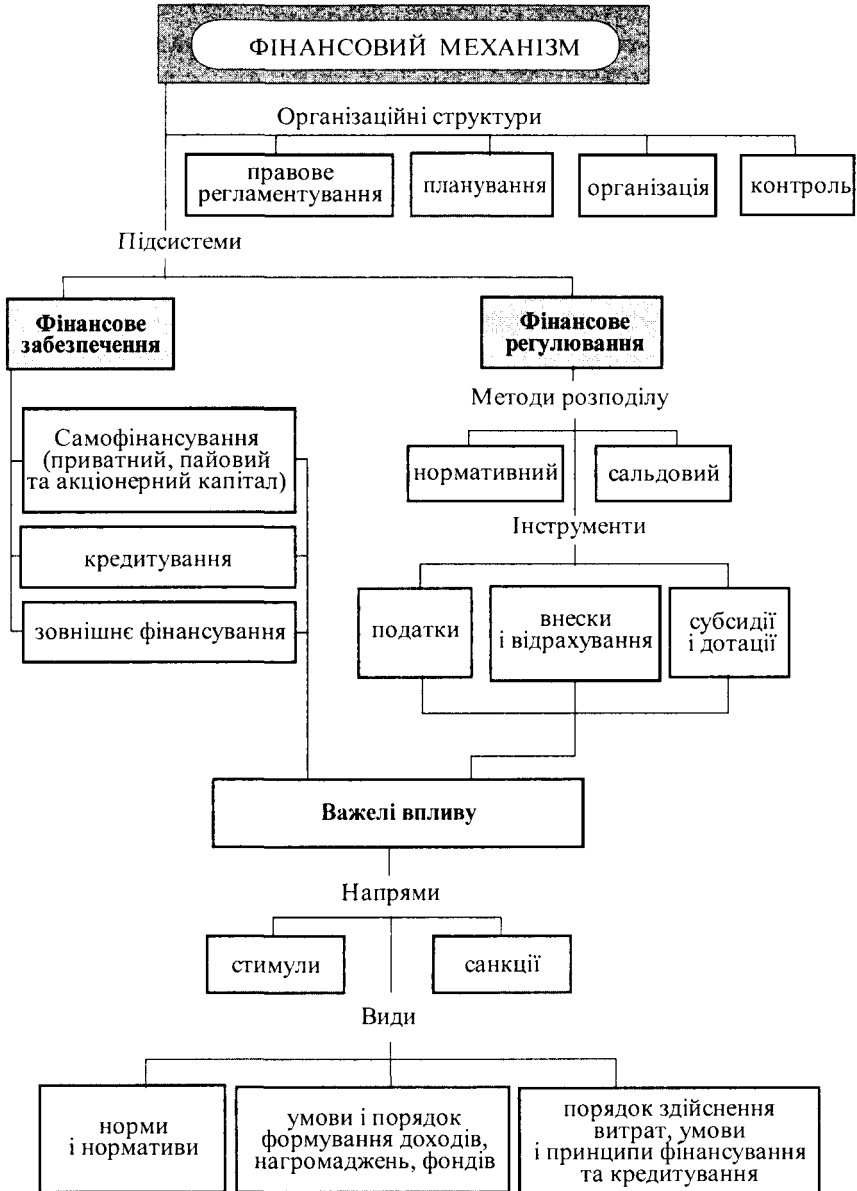
Підсистеми фінансового забезпечення і фінансового регулювання тісно взаємозв'язані. Встановлена в той чи інший період система фінансового забезпечення потребує відповідного фінансового регулювання.

Структурна побудова фінансового механізму подана на схемі 12.

Фінансове забезпечення реалізується на основі відповідної системи фінансування, яке може здійснюватись у трьох формах: самофінансування, кредитування, зовнішнє фінансування. Різні форми фінансового забезпечення використовуються на практиці одночасно через установлення оптимального для даного етапу розвитку суспільства співвідношення між ними.

Самофінансування являє собою забезпечення потреб простого і розширеного відтворення виробництва за рахунок власних коштів юридичних і фізичних осіб. Це вихідна форма фінансового забезпечення. Без наявності певних власних коштів розпочати будь-яку діяльність неможливо. Але самофінансування зовсім не означає створення фінансової автаркії, бо дуже тісно пов'язане з використанням кредитів. Адже ці запозичені кошти потрібно повернути за рахунок власних доходів. У зв'язку з цим треба чітко розрізняти самофінансування як принцип організації і як форму фінансового забезпечення.

Структура фінансового механізму

Принцип самофінансування передбачає, що регулювання фінансової забезпеченості здійснюється за рахунок кредиту. Він потребує чіткого визначення співвідношення між власними та запозиченими ресурсами. З позиції фінансової ефективності власні ресурси (тобто самофінансування як форма фінансового забезпечення) призначені для покриття затрат на мінімально припустимому рівні. Решта ресурсів формується на основі використання кредиту. Недаремно центром фінансової системи скрізь є банки. Головна перевага такої системи фінансового забезпечення полягає в тому, що вона сприяє максимально ефективному використанню наявних у суспільстві ресурсів на основі прискорення їх кругообігу. Збільшення питомої ваги власних ресурсів, навпаки, уповільнює кругообіг ресурсів, а тому й уповільнює темпи соціально-економічного розвитку.

Основою самофінансування як форми фінансового забезпечення є власний капітал. Залежно від форми власності він може бути індивідуальним — приватний, чи колективним — пайовий або акціонерний. Найпоширенішим у сучасних умовах є акціонерний капітал. Водночас особливості його формування і використання ведуть до того, що в ньому проявляються як ознаки самофінансування, так і певні ознаки кредитування. Оскільки акціонери є співвласниками підприємств, то очевидними є ознаки самофінансування. Але через те, що реальні права управління власністю перебувають у власника контрольного пакета акцій, то решта акціонерів певною мірою є позичальниками відносно до нього.

Кожна з форм власності має свої переваги та недоліки у формуванні фінансових ресурсів та їх використанні. Приватний власник сам визначає потреби і виходить зі своїх можливостей. Пайовий капітал має переваги більш високого рівня концентрації ресурсів, порівняно з приватним, але він менш мобільний, оскільки передбачає узгодження дій співвласників. Акціонерний капітал є надзвичайно мобільною і раціональною формою концентрації і перерозподілу фінансових ресурсів. Ця форма забезпечує суспільний контроль за ефективністю використання коштів через вторинний ринок цінних паперів. Котирування акцій на фондовій біржі є індикатором стану того чи іншого акціонерного товариства. Чим кращі показники діяльності підприємства, тим вищий рівень котирування їх акцій і тим більший попит на них, що розширяє можливості залучення фінансових ресурсів. Отже, лише за умов високої ефективності виробництва можливе функціонування акціонерних товариств.

Кредитування як форма фінансового забезпечення полягає у тимчасовому використанні позичених ресурсів. Якщо самофінансування — це вихідна форма фінансового забезпечення, то кредитування, особливо в умовах ринкової економіки, є головною, провідною формою. Воно ґрунтується на принципах поворотності, терміновості, платності й матеріального забезпечення кредитів.

Кредитування — надзвичайно дійова форма фінансового забезпечення. По-перше, досягається значна економія суспільного капіталу за рахунок використання одних і тих самих ресурсів різними суб'єктами підприємницької діяльності. По-друге, установлені принципи кредитування вимагають ефективного господарювання.

Третя форма фінансового забезпечення — *зовнішнє фінансування*. Воно полягає у виділенні коштів певним суб'єктам на безповоротній і безоплатній основі. Це може бути державне фінансування з бюджету чи державних фондів цільового призначення, надходження коштів від громадських та добродійних фондів і організацій даної країни та з-за кордону, гранти від міжнародних організацій тощо. В умовах ринкової економіки ця форма є підпорядкованою відносно самофінансування і кредитування. Основним її видом є бюджетні асигнування. Слід зазначити, що завжди були і будуть такі сфери діяльності, що потребують державного фінансування. Передусім це ті сфери, що є непривабливими для приватного бізнесу або мають надзвичайну суспільну вагу. Однак за певних умов бюджетні асигнування можуть бути головним джерелом асигнувань в економіку на основі кейнсіанської теорії бюджетного мультиплікатора. Такі умови виникають тоді, коли практично неможливо використати інші форми фінансового забезпечення, насамперед у період фінансової кризи.

Надійність фінансового механізму визначається достатнім забезпеченням потреб кожного суб'єкта у коштах на основі оптимізації співвідношення між формами фінансового забезпечення.

У процесі реалізації фінансової політики держава може впливати на соціально-економічний розвиток через усі три форми фінансового забезпечення. Але можливості такого впливу і механізми його реалізації при використанні кожної з цих форм суттєво різняться. Так, бюджетні асигнування є формою прямого впливу держави, це засіб, що безпосередньо перебуває в її руках. На процеси кредитування держава може впливати досить відчутно, але тільки опосередковано. Самофінансування забезпечує права

власника самостійно визначати напрями використання коштів. Однак ступінь самофінансування залежить як від обсягу власних ресурсів суб'єктів господарювання, так і від рівня оподаткування підприємницької діяльності.

Сутність реалізації фінансової політики за допомогою бюджетних асигнувань полягає у визначенні напрямів, обсягів і форм фінансування окремих суб'єктів, галузей, регіонів. Оптимізація розподілу бюджетних коштів з позицій забезпечення як вирішення пріоритетних завдань, так і досягнення збалансованого розвитку економіки та соціальної сфери становить сутність бюджетної політики держави. Можливості цієї політики визначаються рівнем та обсягами бюджетної централізації ВВП — чим вони вищі, тим більший фінансовий потенціал держави. Однак тут виникає протиріччя між інтересами держави та юридичних і фізичних осіб, адже чим вищий рівень бюджетної централізації ВВП, тим нижчий рівень самофінансування як провідної і висхідної форми фінансового забезпечення.

Реалізація фінансової політики, у якій переважають засади самофінансування, здійснюється насамперед за допомогою податкової політики. В її основі лежить визначення оптимального рівня оподаткування виходячи, з одного боку, з необхідності забезпечення підприємств достатніми для їх діяльності і розвитку коштами, а з іншого — забезпечення держави достатніми доходами. Механізм цієї політики ґрунтується на встановленні певного рівня ставок податків, використання цілеспрямованих пільг для окремих підприємств, галузей, регіонів тощо.

Установлення пріоритетності інтересів підприємств чи держави визначає переважаючу роль інструментів податкової чи бюджетної політики. Адже головне у реалізації того чи іншого завдання — це повне забезпечення його необхідними коштами. Вони можуть бути сформовані самим підприємством за умови поміркованого оподаткування його доходів, або надані з бюджету, коли власних доходів не вистачає унаслідок високого рівня їх вилучення в бюджет.

На перший погляд, для фінансового забезпечення не має значення, за рахунок чого будуть вирішуватися конкретні завдання. Врешті-решт величина доходів, сформованих у суспільстві на основі певного обсягу ВВП, є незмінною, незалежно від того, як вони розподіляються і перерозподіляються. Однак з погляду ефективності фінансової політики самофінансування є значно дієвішою формою, ніж бюджетні асигнування. Підприємство завжди намагається зберегти та ефективно використати власні фінан-

сові ресурси і доходи. Бюджетні ж асигнування як безоплатні ресурси, мають менш ефективний вплив і тому повинні використовуватися для збалансування тих перекосів, які неможливо виправити за допомогою інших форм.

Можливості використання державою у своїй фінансовій політиці кредитування обмежені. Комерційні банки самостійно визначають, кому, на яких умовах і за якою ціною вони надаватимуть позики. Водночас держава засобами грошово-кредитної політики може впливати на функціонування кредитного ринку. Основним інструментом впливу є регулювання вартості запозичень через облікову ставку центрального банку. Крім того, держава може регулювати обсяги кредитних ресурсів через механізми обов'язкових резервних вимог, які встановлюються для комерційних банків, та за допомогою операцій з цінними паперами на відкритому ринку. У деяких випадках держава може виділяти кошти комерційним банкам на цільове кредитування окремих суб'єктів чи заходів.

Фінансове регулювання полягає у регламентуванні розподільних відносин у суспільстві й на окремих підприємствах. Оскільки фінанси являють собою розподільні й перерозподільні відносини, то фінансові методи регулювання, по суті, є методами розподілу. Існують два *методи* розподілу доходів: сальдовий і нормативний.

Сальдовий метод передбачає виділення підсумкового (сальдового) елемента в розподілі доходу. Як правило, саме цей сальдовий елемент несе в собі основне стимулююче навантаження. Так, прибуток підприємств є різницею між валовими доходами і валовими витратами. Якраз це стимулює зростання доходів і зниження витрат. Проміжні елементи розподілу за сальдовим методом визначаються на основі окремих розрахунків. Ці розрахунки можуть мати нормативний характер, але нормативи встановлюються не до об'єкта розподілу (виручки, доходу, прибутку), а до інших показників.

Нормативний метод розподілу полягає в тому, що всі елементи розподілу визначаються за нормативами, які встановлюються стосовно об'єкта розподілу. Нормативним є розподіл прибутку при його оподаткуванні. Ставка податку на прибуток поділяє його на дві частини: перша вноситься до бюджету держави, друга становить чистий прибуток, яким підприємство розпоряджається самостійно.

Вибір методу розподільних відносин є дуже важливим етапом побудови системи фінансового регулювання. Однак не можна протиставляти один метод другому, бо суть не тільки і не стільки

в методі, а в тому, чим він наповнюється, тобто які елементи розподільних відносин включає.

При сальдовому методі головне — виділення підсумкового елемента. У ньому повинні бути закладені стимулюючі функції, і вони мають реалізуватися на практиці. Якщо цього немає, то така модифікація сальдового методу не відповідає завданням фінансового регулювання.

При нормативному методі розподілу дуже важливо установити оптимальне співвідношення між нормативним регламентуванням та самостійністю юридичних і фізичних осіб у витрачанні коштів.

Метод фінансового регулювання визначає характер дії фінансового механізму. Кожний метод може мати безліч модифікацій залежно від того, які елементи розподільних відносин він охоплює. Кожному з елементів відповідає певне цільове призначення у вигляді закріплених за ним функцій. Таким чином, у складі фінансового механізму створюється набір фінансових *інструментів*, з допомогою яких здійснюється вплив на різні сторони суспільного розвитку.

Видами таких інструментів є податки, внески і відрахування, субсидії та дотації. Конкретний склад фінансових інструментів постійно змінюється залежно від завдань фінансової політики. Чим ширше втручання держави у фінансову діяльність підприємств і населення, тим більше їй потрібно інструментів. Розширення самостійності підприємств в умовах переходу до ринкових відносин привело до звуження кола фінансових інструментів. Нині до них належать платежі в бюджет і фонди цільового призначення, державні дотації, а також амортизаційні відрахування.

Ефективність фінансового механізму залежить від цілеспрямованого вибору фінансових інструментів та дійовості їх впливу на окремі сторони соціально-економічного розвитку.

Характер і ступінь впливу через фінансові інструменти на соціально-економічний розвиток залежать як від методу розподільних відносин, так і від того, які функції надані цим інструментам і наскільки повно вони реалізуються на практиці. Дійовість фінансового механізму визначається дійовістю окремих інструментів. Немає сенсу сподіватися на ефективність того механізму, окремі інструменти якого або зовсім не мають стимулюючих функцій, або вони недостатньо чітко виражені, або через певні причини не реалізуються.

Управління фінансовим механізмом. У будь-якому механізмі управління ґрунтується на використанні відповідних важелів. Самі по собі вони нічого не визначають і не вирішують. Вплив на дію фінансового механізму, а через нього на різні сторони соціально-економічного розвитку, досягається встановленням і зміною положення того чи іншого важеля. Наприклад, якщо необхідно прискорити економічний розвиток, то для цього є випробувані заходи — зниження процентних ставок на кредит та ставок оподаткування доходів, насамперед тих, що спрямовуються на нагромадження. Або, скажімо, треба стимулювати науково-технічний прогрес. Як один із заходів, можна застосувати підвищення норм амортизаційних відрахувань, встановлення прискореного списання амортизації з урахуванням морального зносу устаткування. Іноді складається враження, що важелі діють самі по собі. Але це не так, вони тільки приводять в рух відповідні інструменти, без яких вони нічого не значать.

Сукупність важелів становить систему управління фінансовим механізмом. За напрямом своєї дії вони поділяються на дві групи: стимули і санкції. Взагалі, у широкому розумінні стимули включають і санкції. Розмежування цих понять має на меті розрізнити напрями дії важелів. Стимули матеріалізують фінансове заохочення, а санкції — покарання. На практиці в ролі стимулів виступають різні пільги (в оподаткуванні, кредитуванні тощо), а санкції — це штрафи, пені та ін. Крім того, важелі керування фінансовим механізмом поділяються на окремі види. Насамперед це принципи, умови і порядок формування доходів, нагромаджень і фондів, порядок здійснення витрат, умови і принципи фінансування і кредитування.

Принципи — це основоположні елементи системи управління. З їх допомогою відбувається налагодження фінансового механізму, його орієнтування на розв'язання певних завдань. Принципи визначають характер дії як окремих підсистем та їх елементів, так і механізму в цілому. Зміна принципів може докорінно змінювати дію фінансового механізму, що наочно видно при переході до принципу самофінансування в організації фінансових ресурсів підприємств замість бюджетного регулювання. Дуже важливо, щоб ті чи інші принципи не тільки декларувались, а й неодмінно були життєздатними і щоб їх обов'язково дотримувались на практиці.

Умови формування доходів, нагромаджень і фондів, а також фінансування і кредитування визначаються відповідними законодавчими й нормативними документами. Це порядок форму-

вання доходів, віднесення витрат, визначення розміру податків тощо. Умови фінансових відносин мають бути узгоджені з їх принципами, не суперечити їм. Це, по суті, техніка фінансових розрахунків. Однак не слід ні недооцінювати, ні переоцінювати її значення. Без досконалої техніки не може нормально функціонувати будь-який механізм, але найдосконаліша техніка не допоможе, якщо механізм складено з незадовільних інструментів.

Надзвичайно важливу роль у системі управління фінансовим механізмом відіграють норми і нормативи, особливо при застосуванні нормативного методу розподільних відносин. Необґрунтовані або не взаємопов'язані норми і нормативи можуть розладнати роботу найдосконалішого механізму. Головна вимога до них полягає в тому, що їх встановлення та зміна мають базуватись або на науково обґрунтованій методиці (ставки податків), або на основі ринкових відносин (процентні ставки на позички).

Функціонування фінансового механізму забезпечується через організаційні структури, які характеризують надбудову суспільства. Це правове регламентування, планування, організація та контроль. *Правове регламентування* відображається в розробленні та прийнятті законодавчих актів з фінансів. Ця функція покладається на органи державної влади. *Фінансове планування* полягає в розробленні фінансових планів, на основі яких ведеться оперативне управління. Основний фінансовий план — бюджет держави — затверджується законодавчо. Функції *організації фінансової діяльності* в країні покладаються на органи державного управління і безпосередньо на Міністерство фінансів та Центральний банк. Ефективність управління фінансовим механізмом залежить насамперед від чітких, злагоджених та узгоджених дій цих органів. *Фінансовий контроль* дає можливість постійно стежити за рухом грошових потоків, він забезпечує перевірку законності здійснення фінансових операцій і тим самим правильне спрямування дії фінансового механізму.

В управлінні фінансовим механізмом важливим є один аспект: на що має бути націлене його функціонування? На те, щоб з його допомогою вирішувати ті чи інші проблеми, що періодично виникають у суспільстві, чи на те, щоб їх не виникало? Звичайно, фінансовий механізм має реагувати на існуючі проблеми і сприяти їх вирішенню. Та все ж головна його мета полягає в тому, щоб не допускати зародження, а тим більше, загострення проблем.

3.3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ

Вироблення фінансової політики та її реалізація з допомогою фінансового механізму ґрунтуються на відповідних організаційних елементах цього механізму, які тісно взаємопов'язані і підпорядковані один одному.

Фінансове законодавство формує правове поле для здійснення фінансової діяльності і, відповідно, для реалізації фінансової політики. Фінансове планування є відображенням напрямів, форм і методів фінансової політики. Воно, по суті, є її матеріалізацією. Організація фінансової діяльності та фінансових відносин спрямована на втілення в практику завдань фінансової політики, на реалізацію фінансових планів. Фінансовий контроль призначений для перевірки законності фінансових операцій, моніторингу реалізації завдань фінансової політики і виконання прийнятих планів.

3.3.1. Фінансове право

Фінансове право являє собою сукупність юридичних норм, які регулюють фінансові відносини та фінансову діяльність у суспільстві. Як зазначалося, фінанси — це у відповідний спосіб організована сукупність обмінно-розподільних і перерозподільних відносин. Основною формою їх організації є саме фінансове право. Крім того, організація фінансових відносин може здійснюватися на основі різноманітних інструкцій та положень, однак вони мають, як правило, відомчий характер.

Фінансове законодавство охоплює усі сфери і ланки фінансової системи й усі форми і методи фінансової діяльності, які підлягають правовій регламентації. Загалом його можна поділити на дві частини: законодавчі акти, що безпосередньо регулюють фінансові відносини, та закони з інших сфер діяльності, в яких виділяються фінансові засади їх функціонування.

До першої частини належать законодавчі акти, що регламентують фінансові відносини на макрорівні та взаємозв'язки фінансів суб'єктів підприємницької діяльності з державними фінансами та інституціями фінансового ринку. Це закони про бюджетну і податкові системи, державний борг, центральний банк, банки і банківську діяльність, страхування, цінні папери і фондову біржу, інвестиційну діяльність. Сюди також належать закони, що регламентують окремі види фінансових операцій — про заставу, лізинг та ін., й закони з окремих видів податків та платежів до

бюджету і цільових фондів. До другої групи відносять закони, що регламентують діяльність, у тому числі й фінансову, суб'єктів господарювання — про підприємства і підприємницьку діяльність, про господарські товариства, про банкрутство тощо.

Фінансові закони можуть мати характер прямої дії або доповнюватися інструкціями. У першому випадку їхні положення є безпосередньою основою для здійснення фінансових операцій. Подібний підхід вимагає досить глибокої деталізації законів з урахуванням усіх особливостей фінансової діяльності різних суб'єктів. У другому випадку закон визначає тільки загальний порядок фінансових відносин, а його деталізація здійснюється у відповідних інструкціях. Вони мають бути лише доповненням до закону і не суперечити йому. При цьому в будь-якому разі основою є закон.

В Україні пряму дію має переважна більшість фінансових законів, зокрема у сфері оподаткування. Водночас абсолютно всі деталі фінансової діяльності передбачити, по-перше, неможливо, а, по-друге, не завжди доречно. Тому закони досить часто доповнюються різного роду інструкціями та положеннями. Наприклад, закон про банки і банківську діяльність відображає тільки загальні засади функціонування комерційних банків. Конкретні види банківських операцій можуть регламентуватися відповідними інструкціями з кредитування, безготівкових розрахунків, касових операцій тощо.

Співвідношення між законами прямою і непрямой дії відбиває розподіл повноважень і прав між державними органами законодавчої та виконавчої влади, а отже, і їхні можливості та повноваження у виробленні та реалізації фінансової політики. Закони прямої дії чітко відображають перевагу законодавчої влади. До функцій виконавчої влади входить забезпечення виконання прийнятих законів. Крім того, органи виконавчої влади можуть мати право законодавчої ініціативи, тобто розроблення фінансових законопроектів і подання їх на розгляд і затвердження до органів законодавчої влади. Водночас такі законопроекти можуть розробляти й органи та структури законодавчої влади.

Дійовість фінансового законодавства, його відповідність конкретним умовам і завданням, а отже, і ефективність фінансової політики значною мірою залежать від узгодженості дій законодавчої та виконавчої гілок влади. Саме на основі детального узгодження ними законопроектів можливе формування дієздатної системи фінансового права. При використанні законів непрямой дії важливо, щоб інструкції не тільки не суперечили законам, а й не коригували їх дію, бо це може призвести до викривлення фінансової політики.

3.3.2. Фінансове планування

Фінансове планування являє собою процес розроблення і затвердження фінансових планів як засобу збалансування фінансових потреб і можливостей. Фінансовий план того чи іншого суб'єкта відображає його фінансову діяльність, тобто процес формування доходів і здійснення витрат. Їх склад і структура, а також збалансованість визначаються завданнями, напрямками і методами реалізації фінансової політики. Фінансові плани є як відображенням певної політики, так і її обґрунтуванням. Будь-яка політика без її обґрунтування у фінансових планах не може бути успішно реалізована. Водночас жодний варіант фінансового плану не може розглядатись як оптимальний, якщо він не забезпечує реалізацію відповідних цілей і завдань фінансової політики.

Фінансове планування здійснюється на двох рівнях. На мікрорівні — це індивідуальні плани окремих суб'єктів підприємницької діяльності. Ці плани відображають фінансову стратегію і тактику підприємств. Їхні головні завдання — визначення джерел та обсягів формування доходів, оптимізація витрат і досягнення фінансової збалансованості. На макрорівні — це основний фінансовий план, що характеризує діяльність держави — бюджет, а також зведений фінансовий план, у якому відображаються доходи і видатки усіх суб'єктів фінансових відносин. Саме ці плани є відображенням фінансової політики держави. Водночас вони мають різну значущість. Бюджет, це реальний директивний документ, що затверджується у вигляді закону, і є основним засобом реалізації фінансової політики. Зведений фінансовий план є, по суті, довідковим документом, призначенням якого є визначення загальної маси доходів і видатків та узгодження процесів їх розподілу і перерозподілу між окремими сферами і ланками фінансової системи. Він є основним засобом обґрунтування та збалансування фінансової політики.

Завдання фінансового планування визначаються структурою фінансового плану та завданнями фінансової політики. Вони полягають у визначенні реальних джерел і обсягів доходів, оптимізації структури видатків на основі критерію вирішення завдань фінансової політики та збалансування доходів і видатків.

Першим за послідовністю і значущістю є визначення реальних обсягів доходів. Будь-які прорахунки, як у бік їх завищення, так і заниження впливають на реальність фінансового плану, а отже і фінансової політики, ускладнюючи її реалізацію. Фінансова політика держави, стратегія і тактика підприємств повинні ґрунтува-

тися на реальних можливостях. Водночас у процесі планування необхідно відшукувати резерви зростання доходів, якщо існуючі їх обсяги недостатні для вирішення поставлених завдань.

Другим важливим завданням фінансового планування є оптимізація витрат. І хоча головним при цьому є вирішення завдань фінансової політики, необхідно перевірити, чи не забезпечується розв'язання окремих її завдань надмірними вкладеннями за рахунок інших напрямів видатків. Фінансове планування в частині розподілу видатків повинно мати зворотний зв'язок з фінансовою політикою, а не передбачати необґрунтовану її реалізацію за будь-яку ціну. Крім того, воно має спрямовуватися на економне, раціональне та ефективне використання доходів.

Третім, інтегративним завданням є збалансування доходів і видатків. Фінансовий план і за формою, і за змістом є балансом доходів та видатків, а отже, він не може бути незбалансованим. Це найскладніше завдання, яке може містити безліч варіантів його досягнення. За кожним варіантом стоїть особливий тип фінансової політики, яка має різні засади, ознаки і можливі наслідки. Тому процес збалансування фінансового плану — це постійний вибір різних варіантів з визначенням усіх можливих наслідків. У кінцевому підсумку вибір оптимального варіанта забезпечує передумови для реалізації фінансової політики і робить фінансову діяльність усіх суб'єктів чітко організованою і скоординованою.

3.3.3. Організація здійснення фінансової політики

Організація здійснення фінансової політики полягає у створенні відповідної системи фінансових органів та інституцій, наданні їм достатніх функцій і повноважень для реалізації тієї чи іншої політики, чіткому розмежуванні функцій з метою забезпечення повноти здійснення фінансової політики та досягнення скоординованості дій усіх суб'єктів. Система управління фінансами охоплює досить розгалужену сукупність фінансових органів та інституцій, які наділені широкими повноваженнями і виконують різноманітні функції¹. Кожний із цих органів має свою сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики в певному напрямі. Координуючими центрами в цій системі є міністерство фінансів та центральний банк.

Міністерство фінансів розробляє засади фінансової політики країни у цілому і реалізує та координує фіскальну політику. Воно

¹ Їх склад в Україні охарактеризовано в розділі 2.3.

складає проект Державного бюджету й забезпечує його виконання. Склад і структура видатків бюджету відображають зміст і напрями фінансової політики на поточний рік. Водночас бюджет як фінансовий план складається на основі бюджетної резолюції, що розробляється вищим органом законодавчої влади, який і затверджує бюджет. Тому фіскальна політика держави є відображенням спільних дій законодавчої та виконавчої гілок влади. Законодавча влада визначає засади цієї політики, а виконавча, насамперед в особі Міністерства фінансів, забезпечує її реалізацію.

Центральний банк розробляє засади монетарної політики та забезпечує її втілення. На відміну від міністерства фінансів, яке входить до складу уряду, центральний банк у більшості країн світу діє як самостійна та незалежна фінансова інституція. У нашій державі він не є складовою уряду і не підпорядкований законодавчій владі. Водночас Рада Національного банку України, що є вищим колегіальним органом його управління, формується наполовину за призначенням Верховної Ради і наполовину за призначенням Президента. Голова правління Національного банку затверджується Верховною Радою. Такий статус центрального банку робить його відносно незалежним у здійсненні монетарної політики. Так, Рада Національного банку України самостійно розробляє основні засади грошово-кредитної політики та забезпечує її реалізацію.

Особливості статусів двох провідних фінансових структур — Міністерства фінансів та центрального банку безпосередньо відбиваються на виробленні та реалізації фінансової політики і забезпеченні взаємоув'язки її фіскальної та монетарної складових. З одного боку, відсутність їх єдиного підпорядкування і чітко визначеного співвідношення функцій може обумовлювати і різновекторність монетарної та фіскальної політики. Але, з іншого боку, у цьому полягає притаманна демократичному суспільству система противаг, яка сприяє збалансованості фінансової політики у цілому. Водночас це вимагає обов'язкової координації дій міністерства фінансів та центрального банку. І фіскальна, і монетарна політика мають бути спрямовані на вирішення основних завдань соціально-економічного розвитку.

3.3.4. Фінансовий контроль

Ефективність реалізації фінансової політики залежить від багатьох чинників, серед яких особлива роль належить фінансовому контролю. Саме він забезпечує зворотний зв'язок між наміченими і досягнутими результатами. Фінанси є дуже складною сис-

темою відносин, вони мають чітко виражений суперечливий характер. Безумовно, у процесі вироблення засад і напрямів фінансової політики треба максимально врахувати всі обставини і специфіку використання тих чи інших фінансових інструментів. Однак оскільки економічна і політична ситуація в країні постійно змінюється, то це впливає на характер і напрями дії фінансових інструментів. Необхідний постійний моніторинг, який дав би змогу відстежувати успішність реалізації фінансової політики та дійовість і відповідність впливу на досягнення запланованих результатів конкретних фінансових інструментів.

Фінансовий контроль являє собою сукупність видів, форм і методів перевірки законності і доцільності здійснення фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики. Отже, фінансовий контроль зв'язаний з реалізацією фінансової політики як безпосередньо, так і через контроль за фінансовою діяльністю окремих суб'єктів.

Основні функції контролю за реалізацією фінансової політики покладені на вищі органи законодавчої та виконавчої влади. Безпосередній контроль здійснюють Міністерство фінансів та спеціалізований незалежний орган — Рахункова палата. При цьому завдання Рахункової палати більш важливі. Міністерство фінансів, розробляючи засади і напрями фінансової політики, контролює тільки їх реалізацію. Рахункова ж палата має контролювати як обґрунтованість та доцільність здійснюваної фінансової політики, так і хід її реалізації. При цьому хоча Рахункова палата може здійснювати і детальні перевірки фінансової діяльності окремих суб'єктів, основна її увага зосереджена саме на контролі у сфері реалізації фінансової політики на мікро- і макрорівнях та у сфері міжнародних фінансових відносин.

Фінансовий контроль за діяльністю окремих суб'єктів має на меті перевірку її відповідності чинному фінансовому законодавству. Водночас з огляду на те, що чинні закони відображають зміст фінансової політики, такий контроль також безпосередньо пов'язаний з її реалізацією. Незаконність дій окремих суб'єктів веде до викривлення фінансової політики та перешкоджає досягненню намічених результатів. Якщо у процесі контролю виявляються постійні порушення фінансового законодавства багатьма суб'єктами, та це може свідчити про те, що фінансова політика не враховує їхніх інтересів. Необхідно внести певні корективи у таку політику, бо ніяке посилення контролю не дасть бажаних результатів, доки фінансова політика не буде враховувати інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

Фінансовий контроль за діяльністю суб'єктів фінансових відносин передбачає різноманітні його види, форми і методи. Види контролю визначають співвідношення контролюючого і підконтрольного суб'єктів. Форми фінансового контролю відображають стадію його здійснення відносно руху грошових потоків. Методи контролю — це сукупність прийомів та способів його здійснення.

● **Види фінансового контролю.** Залежно від взаємозв'язку об'єкта контролю — фінансової діяльності, і суб'єкта — органу контролю, фінансовий контроль поділяється на два основні види: внутрішній і зовнішній. При *внутрішньому* контролі фінансова діяльність кожного суб'єкта контролюється ним самим через спеціальні підрозділи — контрольно-ревізійні відділи, управління тощо. Такий контроль має форму внутрішнього аудиту, метою якого є перевірка доцільності та обґрунтованості окремих фінансових операцій, їх відповідності фінансовій стратегії і тактиці даного суб'єкта. *Зовнішній* контроль полягає у перевірці фінансової діяльності того чи іншого суб'єкта відповідними уповноваженими органами контролю. Метою цього контролю є перевірка відповідності фінансової діяльності чинному фінансовому законодавству. Цей контроль за ознакою суб'єктів його здійснення поділяється на державний, відомчий, внутрішньокорпоративний, незалежний і суспільний.

Державний — це контроль з боку держави як за фінансовою діяльністю юридичних і фізичних осіб, так і за власними фінансами. Він покладається на спеціальні органи фінансового контролю (в Україні це Рахункова палата і Контрольно-ревізійна служба) та на органи управління фінансами і фінансовою системою (Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державне казначейство, органи управління державними цільовими фондами). Це найбільш організований та дійовий вид контролю, який охоплює мікро- та макрорівень розподілу і перерозподілу створеного ВВП, а відповідно і реалізацію загальнодержавної фінансової політики. У разі виявлення порушень застосовуються фінансові санкції, а винні особи можуть притягуватися до адміністративної, а в окремих випадках і кримінальної відповідальності.

Відомчий та внутрішньокорпоративний контроль полягає у перевірці фінансової діяльності суб'єктів, що підпорядковані міністерствам і відомствам або входять до складу корпоративних об'єднань. Цей контроль охоплює три напрями. По-перше, відповідність фінансової діяльності чинному фінансовому законодавству. По-друге, її узгодженість із фінансовою стратегією і тактикою міністерств, відомств, корпоративних об'єднань.

По-третє, внутрішньовідомчі (внутрішньокорпоративні) розподільні та перерозподільні відносини. Цей вид контролю спрямований насамперед на виявлення та усунення порушень і недоліків у фінансовій діяльності підвідомчих підприємств і організацій. За результатами контролю приймаються адміністративні рішення відповідно до чинного законодавства та статутних документів.

Незалежний фінансовий контроль здійснюється незалежними контролюючими органами — аудиторськими фірмами. Цей контроль теж спрямований на перевірку законності фінансової діяльності і доцільності здійснення окремих фінансових операцій. Однак висновки за результатами контролю мають рекомендаційний характер. Вони визначають відповідність чи невідповідність фінансової діяльності чинному законодавству, реальність та повноту її відображення у фінансовому обліку та звітності.

Суспільний фінансовий контроль — це контроль з боку суспільства за фінансовою діяльністю держави. Він не має, як правило, організованих форм (певною мірою функції цього контролю виконує Рахункова палата) і здійснюється за рахунок відкритості, гласності й прозорості фінансової діяльності держави. Кожний громадянин повинен мати право на ознайомлення, наприклад, з процесом складання і виконання бюджету, який формується переважно за рахунок доходів юридичних і фізичних осіб. Контрольні функції громадян реалізуються також через виборчу систему — обираючи певні партії чи окремих депутатів, виборці обирають чи відкидають і певну фінансову політику.

● **Форми фінансового контролю.** Залежно від стадії здійснення контролю він поділяється на попередній, поточний і наступний.

Попередній контроль здійснюється до початку руху грошових потоків. Його мета — перевірити доцільність і надійність даної фінансової операції, виявити рівень ризику, що пов'язаний з нею, та передбачити конкретні способи його хеджування, з'ясувати відповідність даної операції чинному фінансовому законодавству, інтересам підприємства чи фізичної особи. Важливим напрямом цього контролю є перевірка контрагента — отримувача коштів: його юридичного статусу, фінансового стану, ділових рис, партнерської відповідальності тощо.

Поточний контроль здійснюється у процесі руху грошових потоків. Його мета — забезпечити реальність проходження грошових потоків, реалізацію їх адресності й цільового призначення та дотримання встановлених термінів проведення фінансових операцій.

Наступний контроль проводиться після здійснення фінансових операцій та за підсумками фінансової діяльності за певний період. Його мета — перевірка реалізації стратегії і тактики фінансової діяльності того чи іншого суб'єкта, а в масштабах суспільства — процесу реалізації фінансової політики. Наступний контроль дає повну і вичерпну інформацію про фінансову діяльність як кожного суб'єкта, так і суспільства у цілому.

● **Методи фінансового контролю** розрізняються за характером його здійснення, за комплексністю і технологією контролю, його спрямованістю, оформленням результатів. Виділяються такі основні методи контролю: ревізії, тематичні перевірки, обстеження.

Ревізія є методом комплексного контролю усієї фінансової і господарської діяльності підприємств та організацій стосовно її відповідності чинному законодавству. *Тематичні перевірки* полягають у контролі за окремими сторонами фінансової діяльності. Зокрема, це камеральні (у податковій інспекції) і документальні (у платника) перевірки податкових декларацій та звітів.

Обстеження являє собою ознайомлення з окремими напрямками фінансової діяльності з метою виявлення проблем та шляхів їх удосконалення. За результатами ревізій і перевірок складаються акти, за результатами обстеження — довідки.

Основні терміни і поняття:

— фінансова політика;	— дискреційна фінансова політика;
— фіскальна політика;	— недискреційна фінансова політика;
— монетарна політика;	— фінансовий механізм;
— податкова політика;	— фінансове забезпечення;
— бюджетна політика;	— самофінансування;
— боргова політика;	— кредитування;
— фінансова стратегія;	— зовнішнє фінансування;
— політика жорсткої регламентації;	— фінансове регулювання;
— політика помірної регламентації;	— фінансові інструменти;
— політика мінімальних обмежень;	— фінансові важелі;
— політика стабілізації;	— фінансове право;
— політика економічного зростання;	— фінансове планування;
— політика стримування ділової активності;	— фінансовий контроль.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність фінансової політики?
2. Які складові містить фінансова політика?
3. У чому сутність та які інструменти монетарної політики?
4. У чому сутність та які інструменти фіскальної політики?
5. Що являє собою податкова політика?
6. У чому сутність бюджетної політики?
7. Що являє собою боргова політика?
8. Чим визначається зміст фінансової стратегії?
9. На що орієнтована фінансова тактика?
10. Які існують типи фінансової політики?
11. У чому полягає сутність політики жорсткої регламентації фінансових відносин?
12. Які ознаки помірної регламентації фінансових відносин?
13. На що спрямована політика мінімальних обмежень?
14. Які існують види фінансової політики?
15. На чому ґрунтується політика стабілізації?
16. Які існують фінансові способи реалізації політики економічного зростання?
17. Які засоби використовуються при здійсненні політики стримування ділової активності?
18. У чому сутність дискреційної та недискреційної фінансової політики?
19. Що таке «вмонтовані стабілізатори»?
20. Які етапи охоплює процес формування і реалізації фінансової політики?
21. Що таке фінансовий механізм?
22. У чому полягає сутність та які існують форми фінансового забезпечення?
23. У чому полягає сутність та які існують інструменти фінансового регулювання?
24. Чим забезпечується ефективність фінансового механізму?
25. На чому ґрунтується управління фінансовим механізмом?
26. У чому полягає організаційно-правове забезпечення реалізації фінансової політики?
27. Що являє собою фінансове право та як воно формується?
28. У чому сутність і завдання фінансового планування?
29. Яким чином організується здійснення фінансової політики?
30. Що таке фінансовий контроль і яка його роль?
31. Які існують види фінансового контролю?
32. У чому полягають відмінності між державним, відомчим, корпоративним і незалежним фінансовим контролем?
33. Які використовуються форми і методи фінансового контролю?

4.1. ФІНАНСОВІ ВІДНОСИНИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЇХ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Фінанси підприємств призначені для забезпечення їх виробничої діяльності. Стрижневою основою фінансів підприємств є формування фінансових ресурсів та отримання і розподіл доходів з метою забезпечення відтворення виробництва. Вони виконують роль сполучної ланки між окремими циклами відтворювального процесу. Порушення в їх функціонуванні негативно впливає на виробництво. Брак ресурсів веде до падіння виробництва, а їх відсутність — до його припинення. Наявність достатніх доходів створює передумови для нормального ходу відтворювального процесу, але ще не гарантує його, оскільки все залежить від їх раціонального розподілу й ефективного використання. Саме це і є основним завданням фінансів підприємств.

Фінанси підприємств — це сукупність обмінно-розподільних відносин, що виникають на підприємстві в процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів.

Фінансові відносини підприємств відображаються в грошових потоках, які характеризують їх різноманітні й різнобічні взаємозв'язки.

До зовнішніх фінансових відносин підприємства входять:

а) відносини обміну:

— взаємовідносини між суб'єктами господарювання, у вигляді розрахунків з постачальниками і покупцями;

б) відносини розподілу:

— взаємовідносини з бюджетом: платежі та асигнування;

— взаємовідносини з фондами цільового призначення: внески і надходження;

— взаємовідносини зі страховими компаніями: страхові платежі й страхове відшкодування;

— взаємовідносини з банками: відкриття та ведення рахунків, зберігання коштів на депозитах, отримання і погашення кредитів, отримання і сплата процентів тощо;

— взаємовідносини з інституціями фінансового ринку: розміщення власних цінних паперів та інвестування тимчасово вільних коштів;

— взаємовідносини з галузевими і корпоративними органами: внески у централізовані фонди і надходження з них.

Внутрішні фінансові відносини підприємства мають **розподільний** характер і включають:

— розподіл доходу і формування прибутку;

— розподіл чистого прибутку та його використання;

— формування та використання амортизаційних відрахувань;

— утворення та використання фондів підприємств.

В основі фінансової діяльності підприємств лежить здійснення витрат і формування доходів. Витрати забезпечуються за рахунок фінансових ресурсів, які перебувають у розпорядженні підприємств. Підсумки фінансової діяльності відображаються у фінансових результатах — прибутках чи збитках. У такий спосіб формується ланцюг, зображений на схемі 13, що відображає механізм фінансової діяльності підприємств: *фінансові ресурси* → *витрати* → *доходи* → *фінансові результати* → *збільшення (зменшення) фінансових ресурсів*.

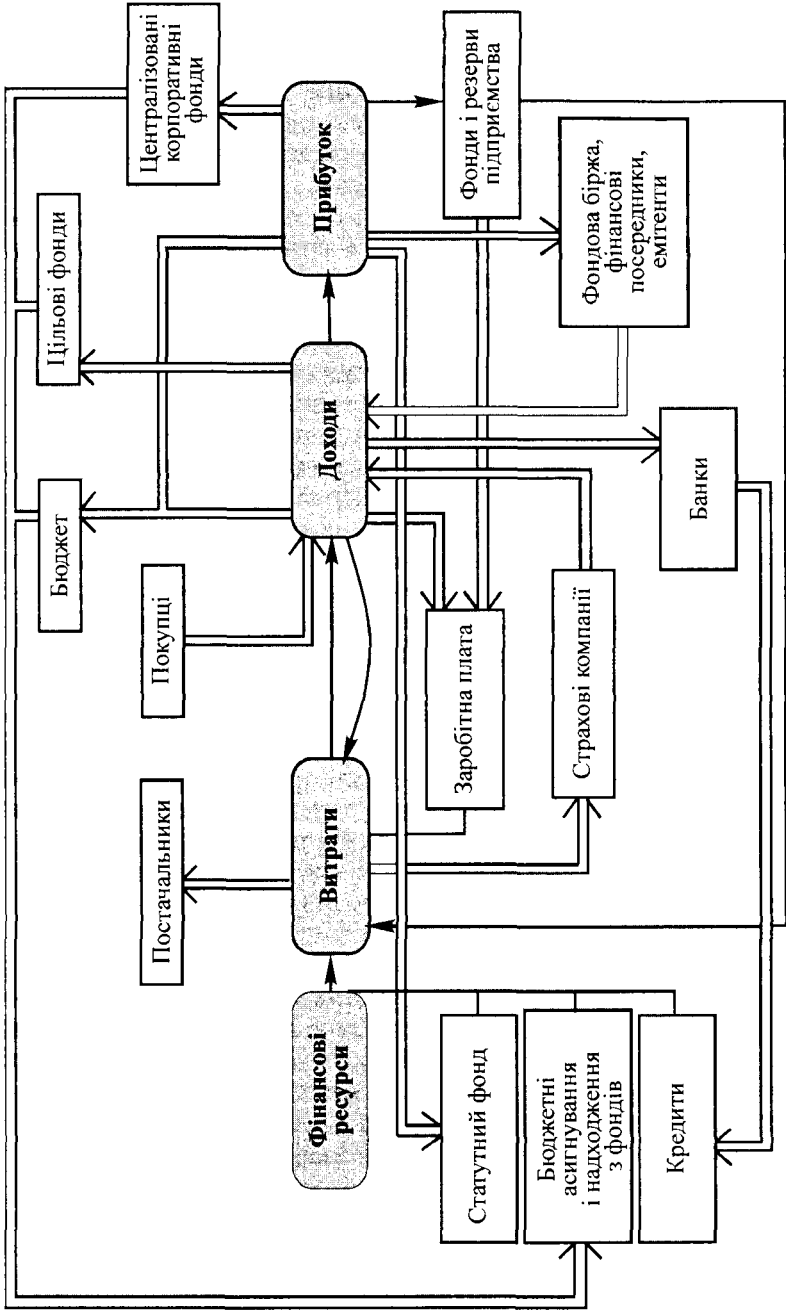
Фінансові ресурси формуються за рахунок власних та зовнішніх джерел. Власні ресурси концентруються у статутному фонді. Джерела утворення статутного фонду залежать від форми власності:

приватна	→ власний капітал підприємця;
акціонерна	→ акціонерний капітал;
колективна (спільна)	→ внески засновників;
державна	→ асигнування з бюджету та з централізованих фондів.

Зовнішніми джерелами фінансових ресурсів підприємств є кошти, що надходять з бюджету, цільових та централізованих корпоративних фондів, як правило, на безповоротній основі, а також кредити, що надаються банками за плату на поворотній основі.

Фінансові ресурси підприємств спрямовуються на формування основних фондів і оборотних коштів. За рахунок фінансових ресурсів здійснюються витрати підприємств на виробництво та реалізацію товарів, робіт і послуг, а також інші витрати, пов'язані з діяльністю підприємства. У процесі здійснення витрат виникають вихідні грошові потоки — оплата рахунків постачальників і підрядників за товари, роботи і послуги, страхові платежі.

Схема фінансової діяльності та грошових потоків підприємства

Результатом здійснення витрат є вироблені товари, роботи і послуги. На основі їх реалізації (продажу) за рахунок вхідних грошових потоків від покупців формуються доходи підприємства від виробничої діяльності. Крім того, джерелом доходів є надходження від страхових компаній страхового відшкодування за понесені втрати і збитки. Виручка від реалізації включає відшкодування здійснених витрат (перенесену вартість) і валовий дохід (додану вартість) — суму заробітної плати і прибуток. З позицій фінансової діяльності заробітна плата має двоїстий характер: з одного боку, вона є елементом витрат, з іншого — частиною валового доходу. Виплата заробітної плати відображає внутрішні грошові потоки підприємства.

За рахунок отриманих доходів забезпечуються фінансові відносини з державою — платежі в бюджет і цільові фонди, з банківською системою — погашення кредитів і сплата процентів. Ці відносини опосередковуються вихідними грошовими потоками.

Після відшкодування витрат, виплати заробітної плати, розрахунків з бюджетом, цільовими фондами і банками визначаються фінансові результати — прибуток чи збиток. Прибуток — це перевищення валових доходів над валовими витратами. Збиток — це перевищення валових витрат над валовими доходами¹.

Отриманий прибуток підлягає подальшому розподілу і використанню. Сума прибутку після сплати податку на прибуток характеризує чистий прибуток підприємства. Частина чистого прибутку може направлятися у централізовані корпоративні фонди, якщо підприємство входить до певного корпоративного об'єднання (внутрішньокорпоративні грошові потоки). Певна частина чистого прибутку може бути спрямована на поповнення статутного фонду — капіталізація прибутку (внутрішні грошові потоки).

З чистого прибутку формуються фонди і резерви підприємств, за рахунок яких здійснюються певні витрати. У даному разі відбувається фондовий рух грошових потоків. Крім того, може мати місце каналний рух грошових потоків, коли фонди не створюються, а передбачені витрати оплачуються безпосередньо за рахунок прибутку. З фондів та безпосередньо з чистого прибутку

¹ Розмежування витрат на такі, що безпосередньо належать до валових витрат і знімаються з валових доходів до визначення оподаткованого прибутку, і ті, що фінансуються за рахунок прибутку, визначається законодавством про оподаткування прибутку.

може здійснюватися оплата праці у вигляді премій і допомог (внутрішні грошові потоки).

Тимчасово вільна частина чистого прибутку може бути розміщена на фінансовому ринку через фондову біржу чи фінансових посередників або на основі прямих зв'язків з емітентами (вихідні грошові потоки). За результатами такого розміщення можуть бути отримані доходи від фінансової діяльності (вхідні потоки).

Звичайно, представлена схема фінансової діяльності і грошових потоків підприємств, яка відображає умовно виділений початковий виробничий цикл, є певною мірою абстракцією. У реальній дійсності всі фінансові операції — і формування фінансових ресурсів, і проведення витрат, і отримання доходів — здійснюються паралельно, що і визначає складність управління фінансами підприємств. Разом з тим ця схема дає змогу визначити і показати організацію, характер і складові фінансової діяльності підприємств, кругообіг їх фінансових ресурсів, взаємозв'язок з іншими суб'єктами підприємницької діяльності, сферами і ланками фінансової системи.

Функціонування фінансів підприємств характеризується певними фінансовими категоріями. Такими категоріями, як це видно із наведеної схеми 13, є: фінансові ресурси, витрати, доходи, фінансові результати.

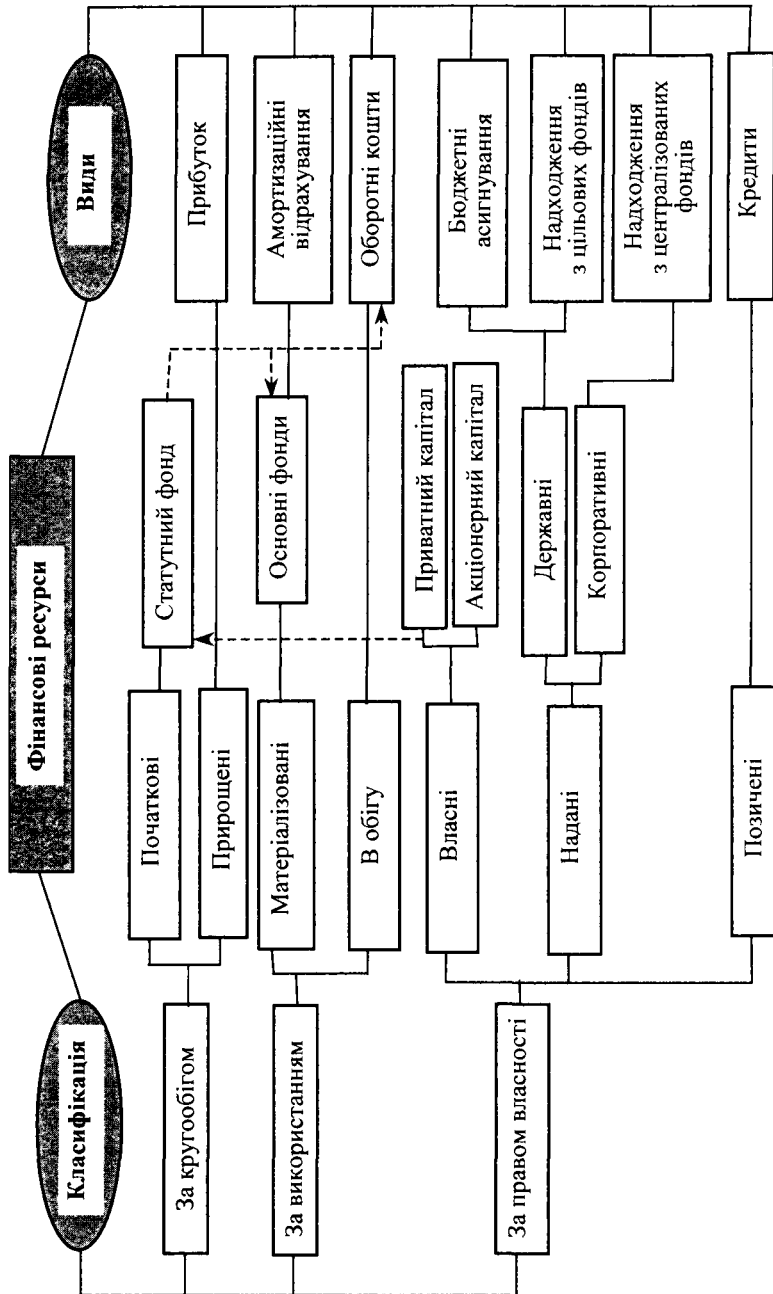
Фінансові ресурси — це сума коштів, спрямованих в основні та оборотні засоби підприємства. Вони характеризують фінансовий потенціал, тобто можливості підприємства у проведенні витрат з метою отримання доходу. Фінансові ресурси поряд з трудовими і матеріальними ресурсами є важливою складовою ресурсної забезпеченості підприємств.

Фінансові ресурси класифікуються за такими ознаками: за кругообігом; за використанням; за правом власності (схема 14).

За кругообігом розрізняють *початкові* фінансові ресурси, тобто ті, з якими підприємство починає свою діяльність і які концентруються у статутному фонді, і *прирощені* — отримані підприємством у результаті його діяльності у формі чистого доходу — прибутку.

За характером використання виділяють *матеріалізовані* фінансові ресурси — вкладені в основні засоби, які постійно забезпечують виробничий процес, і ті, що перебувають *в обігу*, обслуговуючи окремий виробничий цикл — оборотні кошти. Оскільки основні засоби постійно зношуються, то для їх оновлення встановлені амортизаційні відрахування, що є формою цільових фінансових ресурсів.

Класифікація та склад фінансових ресурсів підприємств

За правом власності фінансові ресурси поділяють на *власні* кошти підприємницької структури (залежно від форми власності це приватний, пайовий чи акціонерний капітал), *надані* безоплатно державою з бюджету чи фондів цільового призначення або корпоративними формуваннями з централізованих фондів та *починені* — отримані кредити.

Конкретними видами фінансових ресурсів, які перебувають у розпорядженні підприємств, є: амортизаційні відрахування, оборотні кошти, прибуток, бюджетні асигнування, надходження з цільових фондів, надходження з централізованих корпоративних фондів, кредити. Водночас треба зазначити, що прибуток, бюджетні асигнування, надходження з цільових і корпоративних фондів — це не стільки ресурси, скільки джерела їх формування. Вони можуть бути спрямовані як на забезпечення потреб виробництва, так і на невиробничі потреби. Так, наприклад, прибуток може бути капіталізованим (поповнення статутного фонду) або витраченим на фінансування соціальних витрат чи на виплату премій.

Витрати і доходи як фінансові категорії тісно взаємозв'язані між собою. *Витрати підприємства відбивають у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах вартісну оцінку господарської діяльності (підготовка, організація, здійснення виробництва та реалізація продукції, робіт, послуг), фінансової і соціальної діяльності. Доходи — це загальна сума надходжень, отриманих від цих видів діяльності у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах.*

Визначення доходів і витрат має два аспекти — фінансовий і податковий. З погляду фінансової діяльності до них належать усі реально отримані доходи і здійснені витрати. Що стосується оподаткування прибутку, то мають бути чітко регламентовані валові доходи і валові витрати з метою визначення об'єкта оподаткування. Мета такого регламентування полягає насамперед у розмежуванні здійснених затрат між валовими витратами (собівартістю) і прибутком, адже так чи інакше всі отримані доходи будуть витрачені. Якщо не обмежувати віднесення затрат на валові витрати, то прибуток, як облікова величина, може взагалі зникнути.

Витрати підприємства розглядаються за такими ознаками: напрямками і джерелами фінансування, характером списання.

За напрямками фінансування виділяють витрати на:

- виробництво і реалізацію продукції (робіт, послуг);
- відтворення основних засобів;

- операційні заходи;
- соціальні цілі.

За джерелами фінансування витрати поділяються на:

- забезпечені власними фінансовими ресурсами;
- покриті залученими позичковими коштами;
- здійснені за рахунок наданих коштів.

За характером списання розрізняють витрати, що відшкодовуються за рахунок валових витрат (собівартості) чи прибутку. До валових витрат належать ті витрати підприємства, без яких процес виробництва і реалізації просто неможливий або дуже ускладнений. За рахунок прибутку здійснюються витрати, які сприяють діяльності й розвитку підприємства.

Доходи є об'єктом розподільних відносин. Вони поділяються на чотири групи:

- від виробничої діяльності;
- від реалізації майна;
- від фінансової діяльності;
- від перерозподілу через фінансову систему.

Основою формування доходів у суспільстві є доходи першої групи. Решта доходів так чи інакше відображають їх перерозподіл.

Формування доходів відбувається на основі двосторонніх відносин між різними суб'єктами, які характеризують рух грошових потоків від одного з них до іншого. Реальність доходів визначається рівнем цін на товари (роботи, послуги), який устанавлюється на ринку. Тому при виникненні так званого «перекосу» цін необхідний механізм регулювання доходів (наприклад, податок на надприбуток або бюджетні субсидії).

Фінансові результати — це зіставлення регламентованих податковим законодавством валових доходів і валових витрат. Перевищення валових доходів над валовими витратами становить прибуток, зворотне явище характеризує збиток. Прибуток є метою підприємницької діяльності й водночас джерелом витрат на розвиток виробництва. Це одна з основних фінансових категорій ринкової економіки. У прибутку, як кінцевому результаті, концентруються фінансові інтереси всіх суб'єктів підприємницької діяльності. Прибуток і його рівень характеризує ефективність виробництва, збиток свідчить про неефективне господарювання. Прибуток означає примноження фінансових ресурсів, збиток — їх втрати. Якщо збитки мають постійний характер, то, врешті-решт, будуть втрачені всі фінансові ресурси.

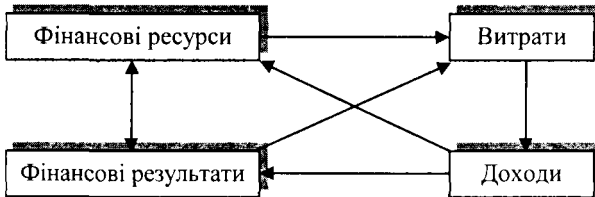
4.2. МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Фінансова діяльність підприємств може бути організована трьома методами, а саме:

- комерційний розрахунок;
- неприбуткова діяльність;
- кошторисне фінансування.

Відмінність між окремими методами полягає у схемі організації фінансової діяльності, тобто у встановленні взаємозалежності між фінансовими ресурсами і джерелами їх формування, доходами, витратами і фінансовими результатами.

Основний метод фінансової діяльності — **комерційний розрахунок**. При ньому фінансова діяльність будується за такою схемою:

Визначальну роль у формуванні фінансових ресурсів при цьому методі відіграють власні кошти, котрі покривають значну частину витрат, а також є забезпеченням отриманих кредитів. Бюджетні асигнування і надходження з цільових та централізованих фондів виконують допоміжну роль, а збалансування потреб у фінансових ресурсах здійснюється за допомогою кредиту. Метою діяльності є отримання прибутку.

Основою високоєфективного функціонування підприємств в умовах ринкової економіки є здійснення фінансової діяльності на засадах комерційного розрахунку.

Комерційний розрахунок є раціональним і високоєфективним методом фінансової діяльності. Він спонукає підприємство до пошуку достатніх і дешевих фінансових ресурсів, раціонального їх розміщення, мінімізації витрат і максимізації доходів та прибутку. Комерційний розрахунок притаманний ринковій економіці. Саме він, а не ринкові відносини самі по собі, сприяє високоєфективному господарюванню.

Комерційний розрахунок ґрунтується на таких принципах:

- повна господарська і юридична відокремленість;
- самоокупність;
- прибутковість;
- самофінансування;
- фінансова відповідальність.

Усі принципи між собою тісно взаємозв'язані й становлять єдине ціле. Недотримання хоча б одного з них відразу ж зводить нанівець ефективність комерційного розрахунку. Разом з тим визначальним принципом є господарська і юридична відокремленість.

Необхідність установаження повної *господарської* і *юридичної* відокремленості впливає з вимоги чіткої визначеності щодо прав власності на фінансові ресурси, повноважень у визначенні оптимальних напрямів їх розміщення та відповідальності за використання залучених ресурсів. Господарська відокремленість дає змогу самостійно приймати рішення з питань виробничої і фінансової діяльності. Юридична відокремленість проявляється в наданні прав юридичної особи, яка має відповідну адресу, рахунки в банках та самостійний баланс, з допомогою якого визначають фінансові результати. Установаження господарської і фінансової відокремленості дає змогу встановити чітку залежність між зусиллями даного підприємства і його фінансовими результатами. Неприпустимо, щоб рішення з питань діяльності підприємства приймалися одними особами, а відповідальність за результати цієї діяльності покладалися на підприємства.

Самоокупність є другим за значенням принципом у системі комерційного розрахунку. Вона означає покриття витрат на просте відтворення виробництва за рахунок отриманих доходів. Погашення залучених кредитів і сплата процентів здійснюється за рахунок отриманих доходів чи відповідного матеріального забезпечення позичок. Принцип самоокупності означає, що фінансова діяльність підприємства ґрунтується на такому вкладенні коштів, яке обов'язково має окупитись, тобто забезпечується стабільний кругообіг фінансових ресурсів.

У фінансовій практиці розрізняють повну і часткову самоокупність. Повна самоокупність означає повне покриття витрат за рахунок отриманих доходів. При частковій самоокупності отримані доходи покривають лише частину здійснених витрат. Часткова самоокупність може бути як непередбаченим наслідком зміни кон'юнктури ринку і зниження рівня цін на певну продукцію, так і запланованим явищем, коли свідомо підтримується невисокий рівень цін на окрему продукцію. Непередбачена частко-

ва самоокупність веде до збитків, запланована — потребує встановлення відповідних джерел відшкодування втрат доходів. Як правило, запланована часткова самоокупність визначається державною ціновою політикою для певних товарів і послуг. Наприклад, у більшості країн світу на сільгосппродукцію ціни підтримуються на невисокому рівні, унаслідок чого держава надає субсидії з бюджету її виробникам.

Прибутковість, яка є логічним продовженням принципу самоокупності, означає, що отримані доходи мають не тільки покрити проведені витрати, а й сформувати прибуток. Прибуток відіграє надзвичайно важливу роль. По-перше, це мета підприємницької діяльності, чистий дохід власників підприємства. По-друге, це критерій ефективності діяльності підприємства. У прибутку, як кінцевому результативному показнику, відображаються всі позитивні й негативні чинники, що характеризують роботу підприємства. По-третє, прибуток є основним джерелом нарощування фінансових ресурсів і розширення виробництва. В умовах ринкової економіки виживають тільки ті підприємства, які постійно розвиваються. Можливості ж розвитку безпосередньо залежать від маси отриманого прибутку.

Прибуток відіграє важливу стимулюючу роль для підприємства, націлюючи його на максимізацію доходів і мінімізацію витрат. При цьому ринкові механізми сприяють установленню оптимального рівня рентабельності продукції (робіт, послуг). З одного боку, підприємство зацікавлене в максимальному розмірі прибутку, однак, з іншого, це спричинить зростання ціни, а відтак і зменшення обсягів продажу та суми отриманого прибутку. Ця противага двох компонентів і веде до визначення оптимального рівня рентабельності, який забезпечує достатність прибутку для розвитку виробництва та формування особистих доходів підприємців і дає змогу максимально знизити рівень цін. Саме ціновий чинник є основною складовою конкуренції.

Самофінансування передбачає покриття витрат на розвиток виробництва за рахунок отриманого прибутку та залучених кредитів, які, у свою чергу, також погашаються за рахунок прибутку. Це дуже важливий принцип комерційного розрахунку, оскільки підприємство має саме дбати про розвиток виробництва. Цей принцип установлює взаємозв'язок між розвитком підприємства і фінансовими результатами його діяльності. Він забезпечує раціональне використання зароблених і залучених фінансових ресурсів, адже мета самофінансування полягає не в тому, щоб просто самостійно витратити певну суму коштів, а в тому,

щоб отримати певний ефект. Результатом такого вкладення коштів має бути приріст прибутку.

Фінансова відповідальність є підсумковим принципом комерційного розрахунку і забезпечує його дійовість. Сутність цього принципу полягає в тому, що підприємство несе повну відповідальність за фінансові результати своєї діяльності. Отримані збитки покриваються за рахунок власних коштів. Якщо розмір збитків настільки підриває фінансову базу підприємства, що воно не в змозі продовжувати діяльність, то тоді приймається рішення про банкрутство. У разі банкрутства встановлюється фінансова відповідальність підприємства перед його кредиторами. Ліквідаційна комісія відповідно до чинного законодавства встановлює черговість відшкодування боргів і збитків.

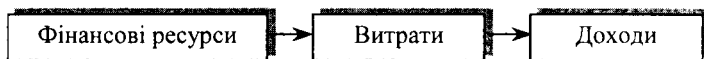
Термін «комерційний розрахунок» досить співзвучний з «господарським розрахунком». Госпрозрахунок як метод організації фінансової діяльності застосовувався в умовах планової адміністративної економіки. Установлені принципи госпрозрахунку практично ідентичні розглянутим принципам комерційного розрахунку. Однак якщо останній надійно забезпечує ефективне господарювання, то госпрозрахунок практично ніколи не давав реальних результатів. Пояснювалось це дуже просто.

Принципи комерційного розрахунку для підприємства є реальністю, тоді як принципи госпрозрахунку були лише декларативними. Так, підприємства в умовах планової економіки ніколи не мали повної господарської відособленості і самостійності. Державні органи, у підпорядкуванні яких вони перебували, більшою чи меншою мірою визначали діяльність підприємства. Постійно стояла проблема розширення господарської самостійності підприємств. Принцип самоокупності більш-менш дотримувався, однак досить часто збитки підприємств покривалися з бюджету. Аналогічно діяв принцип прибутковості. Отримані прибутки і рівень рентабельності визначались не стільки результатами діяльності підприємств, скільки рівнем установлених державою цін. Принцип фінансової відповідальності зовсім не діяв, навпаки, завжди підкреслювалось, що соціалістичне підприємство не може збанкрутувати.

Отже, госпрозрахунок був обмеженим варіантом комерційного розрахунку. Ця обмеженість призводила до невисокої його ефективності. Якщо комерційний розрахунок ставить підприємство в такі умови, що погано працювати воно просто не може, інакше не отримає достатнього прибутку або взагалі стане банкрутом, то госпрозрахунок не створював передумов для ефективного

господарювання. Саме тому неодноразово проголошувався перехід до повного госпрозрахунку, хоча ніколи не визнавався його обмежений характер.

Неприбуткова діяльність у цілому організована на такій самій основі, як і комерційний розрахунок, але за децю обмеженою схемою:

Специфічною ознакою формування фінансових ресурсів є те, що досить часто воно здійснюється за рахунок спонсорських та інших надходжень, насамперед від засновників. Цей метод організації фінансової діяльності не передбачає принципу прибутковості. Головна мета функціонування неприбуткових підприємств, організацій та установ — забезпечення певних потреб суспільства, а не отримання прибутку. Відсутність прибутку дає змогу знизити рівень цін і зробити відповідні товари та послуги більш доступними. На принципах неприбутковості можуть здійснювати свою діяльність установи соціальної сфери та підприємства муніципального господарства.

Виділення в умовах ринкової економіки неприбуткової діяльності є цілком логічним. Завжди є певні сфери, які або не можуть бути прибутковими і тому не цікавлять підприємницькі структури, або повинні бути доступними широким масам населення. Використання цього методу дає змогу поєднати в умовах ринку як досягнення основної мети підприємницької діяльності — отримання прибутку на основі комерційного розрахунку в прибуткових галузях, так і забезпечення соціально значущих потреб суспільства. Водночас цей метод, забезпечуючи зіставлення витрат і доходів, сприяє раціональному веденню господарської діяльності.

Неприбуткова діяльність ґрунтується на таких принципах:

- господарська і юридична відособленість;
- самоокупність;
- фінансова відповідальність.

Стосовно господарської і юридичної відособленості слід зазначити, що в цілому вона достатня для самостійного ведення фінансової діяльності. Разом з тим є певні обмеження. По-перше, з боку засновників, які визначають характер і напрями діяльності. По-друге, з боку держави, яка може регламентувати рівень витрат. Адже важливе не тільки встановлення самоокупності, а й рівня, на якому вона досягається. Рівень витрат повинен забезпечити доступність товарів і послуг.

Кошторисне фінансування полягає у забезпеченні витрат за рахунок зовнішнього фінансування. Воно здійснюється за такою схемою:

Кошторисне фінансування може здійснюватися за двома напрямками: з бюджету і з централізованих фондів корпоративних об'єднань чи фондів підприємств. Установи, які фінансуються з бюджету на основі кошторису, називаються бюджетними. На внутрішньому кошторисному фінансуванні перебувають відособлені підрозділи підприємств і організацій, як правило, соціального призначення.

Кошторисне фінансування здійснюється за такими принципами:

- плановість;
- цільовий характер виділених коштів;
- виділення коштів залежно від фактичних показників діяльності установи;
- підзвітність.

Плановість означає, що фінансування здійснюється на підставі й у межах установленого плану. Плановим документом є кошторис (звідси і назва методу). Кошторис — це документ, у якому розраховані й затверджені планові витрати на відповідний плановий період (місяць, квартал, рік) чи відповідні заходи. Розрахунки планових витрат здійснюються, як правило, на основі нормативного методу. Складання кошторису ґрунтується на оперативно-сітьових показниках, які характеризують обсяги діяльності установи, та нормативах витрат за окремими статтями. Крім того, витрати можуть установлюватись на підставі статистичних розрахунків, виходячи з динаміки розвитку установи.

Сутність *цільового характеру* кошторисного фінансування полягає в тому, що виділені кошти можуть бути спрямовані тільки на цілі, передбачені кошторисом. При цьому в окремих випадках може надаватися право певного перерозподілу коштів між окремими статтями. Цільове призначення асигнувань дає змогу фінансуючій організації здійснювати контроль за їх раціональним і ефективним використанням.

Виділення коштів залежно від фактичних показників діяльності установи означає, що фінансування здійснюється за кошторисом, однак виходячи не з планових, а з фактичних значень оперативно-сітьових показників. Отже, фінансування здійсню-

ється не автоматично за планом, а з урахуванням реальних потреб. Це дуже важливо, бо сприяє недопущенню завищення планових розрахунків для отримання більшого фінансування.

Підзвітність передбачає звітність організацій і установ, що перебувають на кошторисному фінансуванні, перед фінансуючими організаціями. При цьому встановлена відповідальність за порушення принципів і правил кошторисного фінансування. Необхідність контролю випливає з того, що цей метод фінансової діяльності не передбачає реальних стимулів і фінансової відповідальності за результати діяльності. Тому потрібен жорсткий і постійний фінансовий контроль за діяльністю таких організацій та установ.

В окремих випадках у межах одного підприємства чи організації може застосовуватись одночасно кошторисне фінансування і комерційна діяльність. Наприклад, у державних вищих закладах освіти студенти навчаються за рахунок бюджетних асигнувань і на платній основі. При цьому, як правило, ці напрями діяльності чітко розмежовуються.

Бюджетне фінансування може здійснюватися також за узагальненими нормативами, наприклад, у медичних закладах — за нормативом на одного жителя. Такий підхід означає послаблення цільового характеру бюджетних асигнувань, оскільки вони виділяються в загальній сумі, а їх розподіл за статтями витрат здійснює сама організація (установа).

Кошторисне фінансування як метод організації фінансової діяльності не включає достатніх стимулів до раціонального й ефективного господарювання. Тому він застосовується в тих сферах, де важко забезпечити самоокупність і прибутковість. Насамперед це установи соціальної сфери, які надають так звані безплатні послуги, тобто оплата здійснюється не отримувачем послуг, а державою чи за рахунок централізованих фондів.

4.3. ФІНАНСОВІ РЕСУРСИ ПІДПРИЄМСТВ ТА ДжЕРЕЛА ЇХ ФОРМУВАННЯ

Виробнича і фінансова діяльність підприємств починається з формування фінансових ресурсів. Вони мають створити передумови для стабільного процесу виробництва та його постійного зростання, що визначає конкурентоспроможність підприємства на ринку. Врешті-решт виграє той, хто зуміє залучити більше ресурсів з найменшими затратами.

Стабільність функціонування підприємства ґрунтується на достатності фінансових ресурсів та їх стабільному кругообігу.

Перспективи розвитку підприємства визначаються його можливостями у нарощенні та залученні фінансових ресурсів.

Початкові фінансові ресурси, які формують статутний фонд, спрямовуються в основні та оборотні фонди. У процесі використання основних фондів формується такий вид фінансових ресурсів, як амортизаційні відрахування. Забезпечення формування оборотних фондів здійснюється за рахунок оборотних коштів.

Амортизаційні відрахування являють собою специфічний вид цільових фінансових ресурсів. У кругообігу коштів вони відображають перенесену на готову продукцію вартість основних засобів, їх знос у процесі експлуатації. З цих позицій — це витрати підприємства в даному виробничому циклі. Водночас у виручці від реалізації ця сума розглядається як цільовий дохід, призначений для простого відтворення основних засобів. Саме з цих позицій амортизаційні відрахування є фінансовими ресурсами підприємства, призначеними для відтворення зношених у процесі виробництва основних засобів. По суті це поетапне повернення початкових фінансових ресурсів, вкладених в основні засоби, які можуть використовуватись у поточному році.

За економічною сутністю амортизаційні відрахування мають забезпечити просте відтворення основних засобів. У реальній дійсності потреба в коштах на вказані цілі може як перевищувати суму амортизаційних відрахувань, так і бути меншою за дану суму. На це впливає безліч чинників, насамперед ціновий. Ціни на нове обладнання та устаткування можуть бути як вищі, так і нижчі порівняно з діючими. При їх зростанні сума амортизації, нарахована виходячи з діючих цін, буде недостатньою. Навпаки, при зниженні цін надлишок амортизаційних відрахувань може бути використаний на розширене відтворення основних засобів.

Амортизація нараховується за встановленими нормативами, які мають враховувати фізичний та моральний знос основних засобів. Відомо два методи нарахування амортизації: рівномірне і прискорене. Рівномірне відрахування здійснюється за єдиним на весь період використання фондів нормативом. Прискорене списання полягає у застосуванні регресивної шкали, тобто нормативи поступово знижуються. При цьому основна частина амортизації списується за перші два—три роки. Такий підхід дає змогу досить

повно врахувати моральне старіння устаткування та обладнання, яке є основним у сучасних умовах. Прискорена амортизація сприяє створенню достатніх фінансових ресурсів для своєчасного оновлення основних засобів і впровадження новітніх техніки і технологій.

Амортизаційні відрахування, як фінансові ресурси підприємства, окремо не формуються, а надходять на поточний рахунок у складі виручки від реалізації. Їх виділення здійснюється на підставі обліку на окремому бухгалтерському рахунку. Нараховується амортизація щомісячно, а використовується відповідно до установлених планів, через оплату витрат безпосередньо з поточного рахунку.

Амортизаційні відрахування спрямовуються на фінансування капітальних вкладень — нове будівництво, розширення і модернізацію діючих потужностей, технічне переозброєння, придбання нової техніки, упровадження новітніх технологій тощо. Їх використовують разом з іншими джерелами фінансування капітальних вкладень (прибутком, середньо- і довгостроковим кредитом, бюджетними асигнуваннями, надходженнями з централізованих фондів, іншими мобілізованими і залученими коштами.

Оборотні кошти являють собою ту частину фінансових ресурсів, яка постійно перебуває в обігу. Вони спрямовуються на придбання сировини, основних і допоміжних матеріалів, напівфабрикатів та інших елементів виробничих запасів. Частина цих коштів перебуває у незавершеному виробництві та в готовій нереалізованій продукції. До них належать також залишки грошових коштів підприємства.

Оборотні кошти, як і амортизаційні відрахування, призначені для забезпечення простого відтворення оборотних фондів, яке здійснюється як за рахунок власних оборотних коштів, так і залучених джерел — короткострокових кредитів і кредиторської заборгованості. При цьому дуже важливо встановити оптимальну структуру цих джерел. Власні кошти повинні забезпечувати мінімальну стабільну потребу, без якої процес виробництва неможливий. Установлення рівня забезпеченості підприємств власними оборотними коштами може здійснюватися шляхом їх нормування в адміністративному порядку та на основі самостійного визначення обсягів власних коштів, залучених в оборотні фонди. При самостійному встановленні обсягів власних оборотних коштів підприємство виходить зі своїх фінансових можливостей (розмірів статутного фонду) та доцільності спрямування початкових фінансових ресурсів в оборотні кошти.

У процесі виробничої і фінансової діяльності підприємства заінтересовані у збереженні та ефективному використанні власних оборотних коштів. Збереження досягається за рахунок, поперше, їх спрямування на придбання потрібних виробничих запасів, які використовуватимуться у виробничому процесі, а не осідатимуть на складі. По-друге, за рахунок недопущення використання оборотних коштів не за призначенням. Ефективність використання забезпечується насамперед високим рівнем обіговості. Чим вищий рівень обіговості, тим менше коштів потрібно для забезпечення виробничого процесу. Обіговість визначається терміном між вкладенням коштів та їх поверненням у складі виручки від реалізації. Осідання коштів у незавершеному виробництві й нереалізованій готовій продукції — основний чинник неефективного використання оборотних коштів.

Потреба у власних оборотних коштах визначається як виробничими, так і фінансовими чинниками. Виробничі — це обсяги виробництва, тривалість виробничого циклу, періодичність закупівлі виробничих запасів, терміни реалізації продукції і форми розрахунків за неї. Зміни цих показників ведуть до необхідності коригування власних оборотних коштів. Скорочення обсягів виробництва та інших показників сприяє зменшенню потреби у власних оборотних коштах. Вивільнені ресурси можуть бути спрямовані на інші цілі. Збільшення вказаних показників веде до необхідності приросту власних оборотних коштів. Цей приріст забезпечується за рахунок власного прибутку підприємства чи наданих ресурсів.

Фінансовим чинником, що визначає потребу у власних оборотних коштах, є можливість залучення до формування оборотних фондів позичкових коштів. Ця можливість, у свою чергу, залежить від рівня самофінансування та наявності майна, яке може бути прийняте банком у заставу, а також від фінансових результатів діяльності підприємства, його стабільного становища на ринку. Чим кращі показники діяльності підприємства, тим більше у нього можливостей залучити банківські кредити й зоконсолувати на власних оборотних коштах.

Забезпеченість підприємства оборотними коштами, як і основними фондами, безпосередньо впливає на його діяльність. Недостатність цих коштів веде до незабезпеченості виробничого процесу. Нераціональне та неефективне їх використання звужує виробничі й фінансові можливості підприємства. Втрата чи осідання оборотних коштів веде до банкрутства підприємства.

Надані фінансові ресурси за характером використання подібні власним, оскільки після їх надходження вони переходять у розпорядження підприємства. Разом з тим існують певні обмеження, адже такі кошти мають здебільшого цільовий характер.

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (як правило, державним) у таких формах:

- бюджетні інвестиції;
- бюджетні кредити;
- державні дотації;
- державні субсидії.

Бюджетні інвестиції являють собою виділення коштів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень. Вони спрямовуються у пріоритетні галузі й проекти, які визначають розвиток економіки країни загалом.

Бюджетні кредити є формою фінансової допомоги підприємствам у разі скрутного фінансового стану. Вони відрізняються від банківських відносно невисоким рівнем процентних ставок.

Державні дотації — це виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємств, як правило, у тому разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

Державні субсидії — це виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у межах різних державних програм.

Надходження з державних цільових фондів за своїм змістом ідентичні бюджетним асигнуванням. Вони здійснюються у формі державних інвестицій і субсидій, кредитів. Ці надані ресурси мають строго цільовий характер, котрий впливає із суті даних фондів.

Надходження з централізованих фондів відображають внутрішньокорпоративний перерозподіл фінансових ресурсів. Ці фонди створюються за рахунок прибутку структурних одиниць корпоративного об'єднання, тобто за своєю сутністю — це перерозподіл чистого прибутку. З одного боку, підприємства здійснюють відрахування у централізовані фонди, з іншого — можуть отримувати з них кошти. Тому, крім загальної суми надходжень з цих фондів, слід визначати чисті (нетто) надходження, які обчислюються як різниця між надходженнями з фондів і внесками до них.

Сальдо взаємовідносин може визначатися стосовно всіх наданих ресурсів. Кожне підприємство сплачує податки й обов'язкові платежі до бюджету та внески в цільові фонди. Однак тільки деякі з них можуть отримувати асигнування з бю-

джету чи надходження з фондів. При цьому, як правило, сальдо взаємовідносин від'ємне. Тому, визначаючи фінансові ресурси, надані з бюджету, цільових і централізованих фондів, слід враховувати сальдо взаємовідносин. Позитивне сальдо характеризує реально надані ресурси, від'ємне — фактичну суму вилучених коштів підприємств.

Кредити являють собою фінансові ресурси, які тимчасово перебувають у розпорядженні підприємств. Саме це визначає сферу їх використання — як правило, на тимчасове чи сезонні потреби, а також потреби, які мають циклічний характер.

Кредит існує у двох основних формах: комерційний і банківський. *Комерційний* — це придбання товарів чи отримання послуг з відстрочкою оплати. Подібна угода оформляється спеціальним борговим зобов'язанням — векселем. *Банківський* кредит полягає в отриманні позичок від банків чи інших кредитних установ.

Кредитування здійснюється з дотриманням принципів поворотності, строковості, платності, забезпеченості.

Дотримання принципів кредитування дуже важливе для обох сторін. Підприємства-позичальники за умови неухильного виконання вимог до отримання і повернення кредитів не просто заінтересовані в ефективному використанні позичених фінансових ресурсів — вони повинні його забезпечити. Кредитні установи, відповідно, не просто позичають певні кошти — вони, для забезпечення виконання встановлених принципів, спрямовують їх у найефективніші підприємства і проекти.

Прибуток є формою фінансових ресурсів, прирощених (зароблених) підприємством у результаті його господарської діяльності. Він спрямовується насамперед на розвиток виробництва. Капітальні вкладення та приріст оборотних коштів відображають збільшення статутного фонду, тобто тих ресурсів, які постійно перебувають у розпорядженні підприємства. Крім того, за рахунок прибутку здійснюються певні поточні затрати, які податкове законодавство не дозволяє відносити на валові витрати.

Роль прибутку як фінансового ресурсу характеризується саме його використанням на розширення виробництва. В умовах ринку стабільні позиції мають тільки ті підприємства, що постійно розвиваються. Можливості ж розвитку визначаються масою отриманого прибутку.

Прибуток — досить складне й багатогранне економічне явище, що характеризує різні сторони діяльності підприємства. Оскільки прибуток відображає результати фінансової діяльності, розглянемо його детальніше.

4.4. ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Фінансовими результатами діяльності суб'єктів підприємництва є прибуток або збиток. Діяльність підприємств у сфері фінансових результатів спрямована на забезпечення отримання прибутку та його оптимальний розподіл і використання, а за наявності збитків — на встановлення їх причин та джерел покриття.

Досягнення позитивного, збалансованого з потребами фінансового результату забезпечується цілеспрямованим управлінням процесом формування прибутку на основі комплексного урахування всіх зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на виробництво та реалізацію товарів, робіт, послуг.

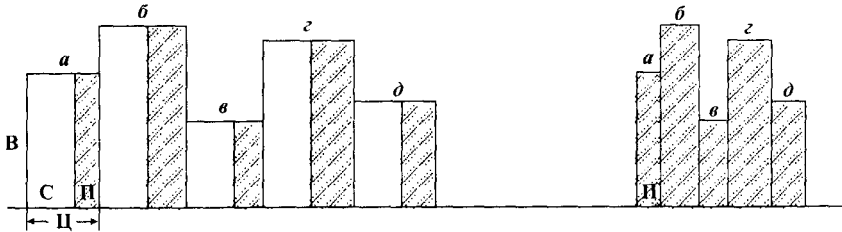
Фінансові результати інтегровано відображають кількісні й якісні чинники діяльності підприємств. Управління формуванням та розподілом прибутку ґрунтується на впливі на нього через фактори, що визначають фінансові результати. Оскільки прибуток (чи збиток) є інтегрованим показником, то на нього впливають усі фактори діяльності підприємств. Залежно від рівня дії вони поділяються на макро- і мікроекономічні.

До **макроекономічних** факторів належать ті, що характеризують ситуацію на ринку, тобто збалансованість попиту і пропозиції. Діяльність підприємства починається з маркетингових досліджень з метою визначення його місця на ринку, прогнозування відповідних змін. Підприємство не може безпосередньо впливати на ці чинники, однак воно мусить максимально їх враховувати. Безглуздо випускати продукцію, яка потім не матиме збуту. Зміна ситуації на ринку (поява нових товаровиробників, нових ідентичних товарів, переорієнтування попиту на інші товари) може істотно вплинути на рівновагу попиту і пропозиції, що відіб'ється на обсязі продажу і цінах, а в підсумку — на фінансових результатах.

Мікроекономічні фактори відображають діяльність самого підприємства. Вони поділяються на дві групи: техніко-економічні та комплексні.

Система **техніко-економічних** факторів визначається характером і умовами формування прибутку в тій чи іншій галузі. Розглянемо її на прикладі основної галузі — промисловості. Модель формування прибутку в промисловості зображена на схемі 15:

Модель формування прибутку в промисловості

$a, b, в, з, д$ — товари, що випускаються; V — обсяг виробництва товару в натуральному виразі; C — собівартість одиниці продукції; $Ц$ — ціна товару; $П$ — прибуток на одиницю товару.

Як видно зі схеми, на прибуток у промисловості впливають такі фактори:

- обсяг виробництва товару;
- ціна за одиницю продукції;
- собівартість одиниці продукції.

В інших галузях ці фактори є ідентичними за змістом. Таким чином виділяються три *узагальнюючі* фактори: обсяговий, цінний і собівартісний. Обсяг продажу і ціна діють прямо пропорційно, собівартість — обернено пропорційно. Ці фактори впливають на фінансові результати як кожен окремо, так і сукупно. Їх сукупна дія відображається в *інтегрованих* факторах асортименту і структури продукції (послуг, робіт).

Вплив фактора асортименту проявляється в установленні певного набору товарів, робіт і послуг з різними цінами і собівартістю. Зрозуміло, що зміна одного товару на інший (з іншим рівнем прибутковості) веде до збільшення чи зменшення загальної маси прибутку. Звичайно, підприємство намагається випускати найбільш рентабельні товари з метою максимізації прибутку. Разом з тим необхідність утримувати певну нішу на ринку обумовлює випуск і менш рентабельних товарів.

Дія фактора структури за своїм характером подібна до впливу асортименту. Однак у даному разі змінюється не номенклатура товарів (робіт, послуг), а питома вага окремих з них у загальному випуску. Збільшення питомої ваги більш рентабельних товарів (робіт, послуг) за рахунок менш рентабельних веде до збільшення загальної маси прибутку, і навпаки. Водночас можливості підприємств впливати на прибуток через даний фактор досить обмежені, оскільки структура випуску продукції та надання послуг визначаються потребами ринку.

Обсяговий, ціновий та собівартісний фактори за характером дії є узагальнюючими. В них у кінцевому підсумку відображаються показники виробництва і реалізації продукції. У свою чергу, на них впливає безліч первинних факторів. Цей вплив має системний характер, пов'язаний з підпорядкованістю факторів між собою. Система факторів формування фінансових результатів зображена на схемі 16.

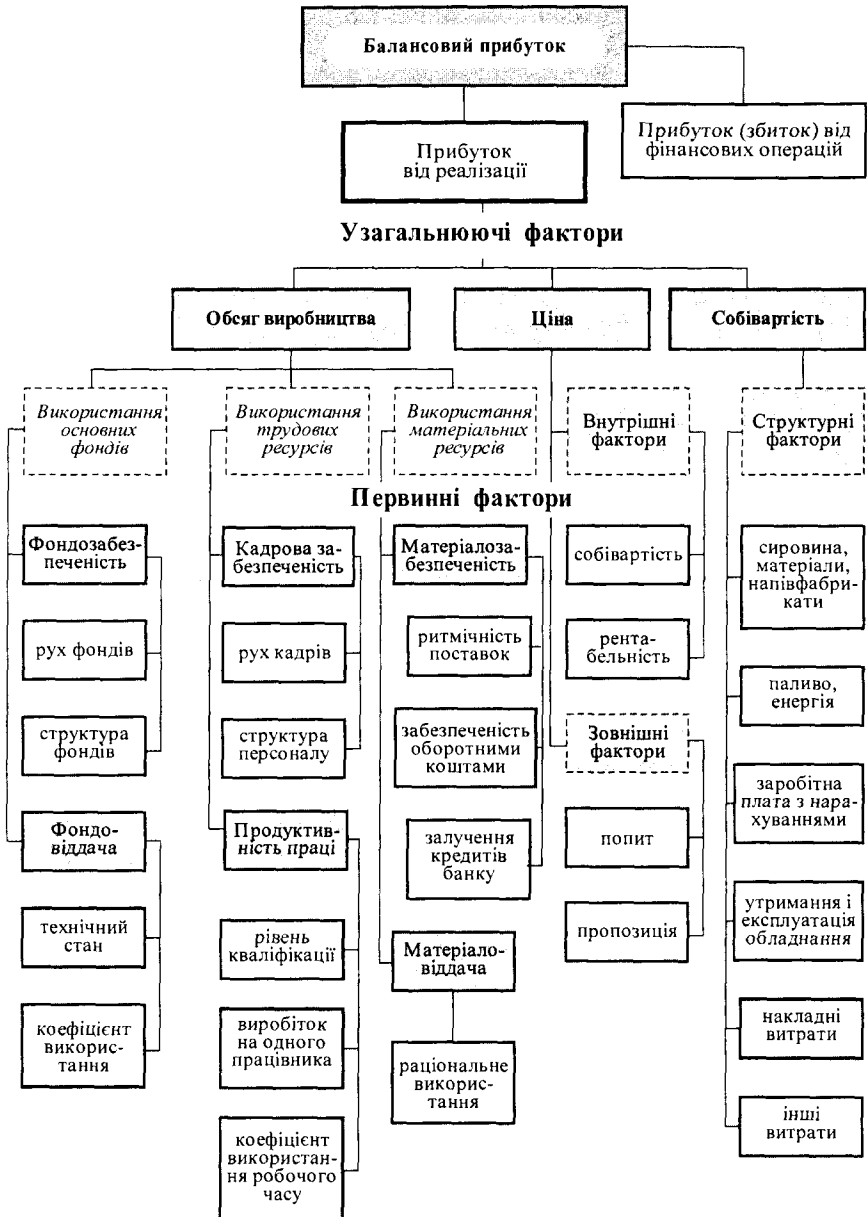
Прибуток чи збиток підприємств установлюється на підставі балансу. Фінансовий результат визначається як різниця між валовими доходами і валовими витратами. За економічним змістом він містить дві складові — прибуток від виробничої діяльності і прибуток (збиток) від фінансових операцій. Переважну частину становить прибуток від основної виробничої діяльності. Він формується за рахунок реалізації продукції (робіт, послуг) і залежить від двох чинників: суми прибутку у виробленій продукції і зміни частки прибутку у залишках нереалізованої продукції. Маса прибутку у виробленій продукції визначається трьома узагальнюючими показниками: обсяг виробництва, ціна, собівартість.

Обсяг виробництва залежить від трьох груп факторів, які характеризують складові елементи виробничого процесу, а саме: використання основних фондів, трудових і матеріальних ресурсів. З кожного напрямку виокремлюються два види факторів — екстенсивні та інтенсивні. Екстенсивними факторами є фондо- і матеріалозабезпеченість, чисельність працюючих, інтенсивними — фондо- і матеріаловіддача, продуктивність праці.

Фондозабезпеченість відображає достатність або недостачу фондів для ведення виробничого процесу. Вона характеризується рухом фондів, тобто введенням у дію нових потужностей і заміною зношених та застарілих фондів, а також структурою фондів, яка дає змогу забезпечити всі сторони виробничої діяльності. Фондовіддача залежить від технічного стану основних фондів, який характеризується рівнем фізичного і морального зносу, та від ефективності використання фондів, що визначається коефіцієнтом змінності та відсутністю втрат від неповного використання основних засобів.

Вплив трудових чинників визначається забезпеченістю кадрами та продуктивністю праці. Кадрова забезпеченість характеризується чисельністю персоналу, яка залежить від його руху (прийняття, звільнення), та структурою працюючих (робітники, службовці, менеджери, обслуговуючий персонал та ін.). Продуктивність праці залежить від рівня кваліфікації, виробітку на одного працівника та використання робочого часу.

Система факторів формування прибутку

Використання матеріальних ресурсів залежить від матеріалозабезпеченості та матеріаловіддачі. Матеріалозабезпеченість визначається налагодженістю поставок матеріальних ресурсів, наявністю достатніх для їх придбання оборотних коштів та залученням кредитів банку в оборот підприємства. Матеріаловіддача визначається раціональним використанням матеріальних ресурсів, тобто виходом готової продукції.

Ціна є визначальним фактором формування фінансових результатів. Вона залежить від внутрішніх та зовнішніх чинників. Внутрішнім чинником ціноутворення є собівартість одиниці продукції та рівень її рентабельності. Підприємства спрямовують свої зусилля на мінімізацію собівартості й оптимізацію рівня рентабельності. Зниження рівня собівартості завжди доцільне. Однак воно не повинно досягатися за рахунок зниження якості, бо це може призвести до зменшення обсягу продажу. Рівень рентабельності має, з одного боку, забезпечити підприємство достатніми фінансовими ресурсами, а з іншого — не вести до значного зростання ціни, що також негативно відіб'ється на реалізації.

Зовнішніми відносно ціни є основні ринкові чинники — попит і пропозиція, тобто макроекономічні фактори. Проблема управління ціною полягає в узгодженні внутрішніх чинників із зовнішніми. Мінімізація собівартості при цьому спрямована на хеджування цінового ризику, тобто рівень собівартості має бути таким, щоб навіть при непередбаченому падінні цін на ринку підприємство отримало певний прибуток, а при значному зниженні збитки були б мінімальними.

На *собівартість* впливають структурні й відповідні техніко-економічні фактори. Структурні фактори відображають складові елементи собівартості: вартість сировини, матеріалів, напівфабрикатів; палива та енергії; заробітна плата та нарахування на неї; вартість утримання й експлуатації обладнання; накладні та інші витрати. Техніко-економічні фактори, які характеризують формування витрат з кожного елемента, включають місткість витрат (матеріаломісткість, енергомісткість, трудомісткість тощо) та їх вартість (ціни на матеріали, сировину, енергоносії, заробітна плата тощо). Місткість характеризується обсягом використання сировини, енергії, заробітної плати та інших елементів на виробництво одиниці відповідних товарів, робіт, послуг. Зменшення ємності витрат є основним чинником зниження собівартості, оскільки вартісний фактор є зовнішнім, хоча, звісна річ, підприємство обирає найвигідніші умови поставок.

Комплексні фактори відображають вплив певних тенденцій розвитку економіки на фінансові результати. Вони діють не самі по собі, а через окремі техніко-економічні фактори. Причому цей вплив може здійснюватись одночасно через кілька техніко-економічних факторів, тобто мати комплексний характер. До комплексних факторів, які впливають на прибуток, належать: технічне вдосконалення виробництва, підвищення його ефективності, поліпшення якості продукції.

Вплив технічного вдосконалення виробництва на прибуток доволі складний. Розроблення і впровадження нової техніки і сучасних технологій потребують значних коштів, що відображається в зростанні витрат. Головним при цьому є кінцевий фінансовий результат, тобто зростання доходів від продуктивнішого обладнання має випереджати зростання витрат. Безпосередній вплив технічного вдосконалення виробництва на прибуток відбувається через узагальнюючі техніко-економічні фактори: зростання обсягу виробництва, певне зростання цін. Рівень собівартості може як зростати, так і зменшуватись. При цьому зростання рівня собівартості має обов'язково супроводжуватись поліпшенням якісних характеристик продукції, робіт і послуг.

Підвищення ефективності виробництва може досягатись як через його технічне вдосконалення, так і на основі раціональнішого використання наявного виробничого потенціалу. Це забезпечується за рахунок удосконалення насамперед системи управління виробничим процесом. У результаті підвищуються матеріало- і фондovіддача, продуктивність праці, що сприяє зростанню обсягів виробництва і зниженню собівартості продукції.

Підвищення якості продукції — також доволі складний комплексний фактор. Насамперед воно потребує додаткових затрат, тобто можуть зростати і собівартість, і ціни. Однак, головне, це сприяє зростанню обсягу продажів, адже в сучасних умовах насиченого ринку саме якість стала основним чинником успіху в реалізації продукції.

Таким чином, формування фінансових результатів визначається широким колом факторів, які відбивають усі аспекти фінансово-господарської діяльності підприємств. При цьому недоцільно і неможливо поділяти ці фактори на основні та другорядні. Кожен з них може як забезпечити високий рівень прибутку, так і спричинити істотні збитки.

Основні терміни і поняття:

- фінансові ресурси;
- витрати підприємств;
- доходи підприємств;
- фінансові результати;
- прибуток;
- збиток;
- методи фінансової діяльності;
- комерційний розрахунок;
- самоокупність;
- прибутковість;
- самофінансування;
- фінансова відповідальність;
- неприбуткова діяльність;
- кошторисне фінансування;
- амортизаційні відрахування;
- оборотні кошти;
- комерційний кредит;
- банківський кредит;
- бюджетні інвестиції;
- бюджетні кредити;
- державні дотації;
- державні субсидії.

Контрольні запитання

1. Що таке фінанси підприємств?
2. Які фінансові відносини включає діяльність підприємств?
3. Яка схема фінансової діяльності підприємств?
4. Що включають фінансові ресурси підприємств?
5. За рахунок яких джерел формуються фінансові ресурси підприємства?
6. Де розміщуються фінансові ресурси підприємства?
7. Які виділяються напрями витрат підприємства?
8. За рахунок чого формуються доходи підприємства?
9. Як формуються фінансові результати діяльності підприємства?
10. Які використовуються методи організації фінансової діяльності підприємств?
11. У чому полягають сутність і принципи комерційного розрахунку?
12. У чому полягає сутність і схема неприбутковості діяльності підприємств?
13. Яка схема і принципи кошторисного фінансування?
14. Які види бюджетних асигнувань отримують підприємства?
15. За якими принципами здійснюється банківське кредитування підприємств?
16. Яким чином оформляється комерційний кредит?
17. Які макроекономічні фактори впливають на фінансові результати підприємства?
18. Які чинники мікроекономіки відображають формування фінансових результатів підприємства?
19. У чому полягає вплив обсягового, цінового і собівартісного факторів на фінансовий результат?
20. Як впливають на фінансовий результат інтегровані фактори асортименту і структури?

5.1. ОРГАНІЗАЦІЯ СТРАХУВАННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СТРАХОВИХ ПОТОКІВ

Підприємницька сфера та життєдіяльність людини постійно пов'язані з ризиками — природними, підприємницькими, фінансовими тощо. У результаті стихійного лиха чи певної непередбаченої події фізичним і юридичним особам можуть бути завдані збитки. При цьому постає питання про джерело їх відшкодування. Можливі два варіанти. Перший полягає в тому, що ці збитки покриваються за рахунок фінансових ресурсів, що перебувають в обігу в даного суб'єкта. Однак це означає їх відволікання від основного призначення — забезпечення життєдіяльності й відтворення виробництва. Наслідки такого відволікання залежать від обсягів збитків і можуть виявитися чи в скороченні приросту виробництва та масштабів життєдіяльності, чи в їх зменшенні, чи взагалі припиненні. Тобто цей варіант дуже ризикований. Другий варіант полягає у створенні спеціальних цільових ресурсів, призначених для відшкодування збитків — резервних страхових фондів.

Створення резервних страхових фондів, у свою чергу, може здійснюватись у трьох формах:

- фонди самострахування;
- централізоване страхове забезпечення;
- колективні страхові фонди.

Самострахування ґрунтується на *індивідуальній* відповідальності й полягає в тому, що кожна юридична і фізична особа формує власні страхові (резервні) фонди за рахунок власних ресурсів і доходів. Це дорога і нерациональна форма. Дорога тому, що кожний суб'єкт повинен витратити кошти на їх створення в повному обсязі можливих збитків, що зменшує його фінансові можливості. Нерациональна тому, що вона передбачає в масштабах суспільства вилучення з обігу значних фінансових ресурсів. Відтак сфера самострахування обмежена мінімальними потребами і виражається насамперед у створенні фінансових резервів суб'єктами господарювання та певному резервуванні коштів фізичними

особами. Більш поширена ця форма в банківській сфері, де вищий ступінь ризику і встановлено досить високий рівень відповідальності.

Централізоване страхове забезпечення ґрунтується на державній відповідальності й передбачає відшкодування втрат за рахунок загальнодержавних коштів. При цьому частина цих коштів виділяється в окремі фонди, наприклад резервний фонд Кабінету Міністрів. Водночас страхова відповідальність держави обмежена надзвичайними подіями, адже державні фінанси призначені для забезпечення функцій держави, до яких страхування не належить. Страхова забезпеченість поточної діяльності юридичних і фізичних осіб є їх прерогативою і не може бути повністю перекладена на державу.

Самострахування і централізоване страхове забезпечення можуть здійснюватися в натуральній і грошовій формах. До фінансової системи належать страхові відносини в грошовій формі.

Створення **колективних страхових фондів**, тобто **страхування**, ґрунтується на **солідарній** відповідальності учасників цих фондів. Сутність відносин страхування полягає в тому, що формування страхових фондів здійснюється за рахунок внесків усіх учасників, а відшкодування збитків з цих фондів проводиться для тих, хто їх зазнав унаслідок певних подій і обставин.

Страхування є найбільш доцільною, економічною, ефективною і раціональною формою створення страхових фондів. Порівняно з самострахуванням воно значно дешевше, оскільки базується на солідарній відповідальності. Витрати юридичних і фізичних осіб на страхування характеризують їх плату за зниження рівня ризику фінансових втрат. Організація страхової справи забезпечує її надійність і раціональність: з одного боку, наявність централізованих коштів дає високі гарантії відшкодування збитків, з іншого — дає змогу ефективно використовувати тимчасово вільні кошти на фінансовому ринку.

Страхування — це система обмінно-перерозподільних відносин з приводу формування і використання колективних страхових фондів на засадах солідарної відповідальності.

З позицій цільового формування і використання страхових фондів — це перерозподільні відносини між тими суб'єктами, що сплачували страхові внески, і тими, хто отримує відшкодування збитків. З погляду взаємовідносин

окремих суб'єктів зі страховими компаніями — це плата за хеджування ризику (плата за спокій), тобто обмінні відносини. Розміщення коштів страхових фондів на фінансовому ринку відображає відносини з приводу торгівлі тимчасово вільними фінансовими ресурсами, тобто перерозподіл ресурсів між учасниками страхування та іншими суб'єктами фінансових відносин.

Організація страхової справи ґрунтується на виділенні суб'єктів страхування і форм страхових відносин.

Основними **суб'єктами** страхування є страховик, страхувальник і застрахований.

Страховик — юридична особа — страхова компанія, яка діє на підставі відповідної ліцензії, беручи на себе зобов'язання щодо створення колективного страхового фонду і виплати з нього страхового відшкодування. За методом фінансової діяльності страховик є звичайною підприємницькою структурою, що діє на основі комерційного розрахунку. За предметом діяльності (фінансовими ресурсами) страховик є фінансовою інституцією.

Страхувальник — юридична чи фізична особа, яка на підставі відповідної угоди зі страховиком сплачує страхові внески до страхового фонду.

Застрахований — юридична чи фізична особа, якій належить страхове відшкодування при настанні страхового випадку. Крім того, може виділятися такий суб'єкт, як *отримувач* страхового відшкодування в тих випадках, коли його не може отримати застрахований.

Фінансова діяльність страховика, що є основним суб'єктом здійснення страхування, засновується на загальних для усіх суб'єктів підприємницької діяльності засадах. Водночас переважна частина фінансових ресурсів, що перебувають у їх розпорядженні, це кошти колективних страхових фондів. Тому треба чітко розрізняти фінансову діяльність безпосередньо страхової компанії (в цілому вона ідентична іншим суб'єктам — схема 13) і рух коштів страхових фондів. Водночас ці фонди можуть у межах чинного законодавства використовуватися страховими компаніями в їх фінансовій діяльності. Головним напрямом такого використання є їх розміщення на фінансовому ринку та отримання певних доходів, насамперед від інвестиційних та кредитних операцій.

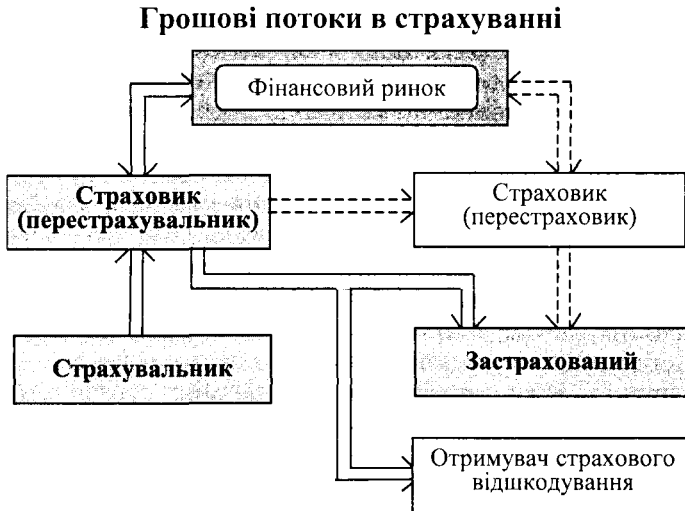
Відносини страхування є досить різноманітними. Як правило, вони є дво- чи тристоронніми. Двосторонні відносини складаються між страховиком і страхувальником, який водночас є і за-

страхованим. Тристоронні відносини виникають між страховиком, страхувальником і застрахованим.

В окремих випадках у страхових відносинах може брати участь кілька страховиків. Це засновується на двох формах страхових відносин: співстрахування і перестрахування. *Співстрахування* — це участь у страхуванні відразу кількох страховиків. *Перестрахування* — це передання договору страхування від одного страховика до іншого. У цих відносинах виділяються два суб'єкти: перестрахувальник і перестраховик. *Перестрахувальник* — це страховик, який передає другому договір страхування, *перестраховик* — це страховик, який приймає договір страхування і зобов'язання з нього.

Страхові відносини характеризуються рухом грошових потоків, зображених на схемі 17 (пунктирними лініями зображено відносини перестрахування):

Схема 17

Як видно з наведеної схеми, страхові відносини охоплюють:

- страхові платежі;
- виплату страхового відшкодування;
- перестрахування;
- розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку;
- отримання доходів від розміщення коштів на фінансовому ринку.

Страхові платежі — це перерахування одноразово чи поетапно коштів страхувальником страховику. Вони є джерелом формування як колективного страхового фонду, так і доходів страхових компаній. Внесення страхових платежів здійснюється на основі *страхових тарифів* — розміру плати з одиниці страхової суми. Страховий тариф (брутто-ставка) складається з двох частин — нетто-ставки та навантаження. Нетто-ставка відображає ту частину тарифу, яка призначена для виплати страхового відшкодування. Вона залежить від загальних розмірів страхового відшкодування (визначається на основі статистичних досліджень про кількість страхових подій і середню вартість відшкодування на одну подію) та кількості страхувальників, охоплених цим видом страхування. Навантаження відображає витрати страховика, пов'язані з проведенням страхування, та його прибуток.

Страховий тариф — це ціна страхування. Це основний чинник конкуренції на страховому ринку. Чим більше охоплено страхувальників, чим менші витрати страховика, тим нижчий розмір страхового тарифу і тим більші можливості для залучення нових клієнтів.

Страхове відшкодування — це виплата страховиком застрахованому (або отримувачу) повної чи часткової суми збитків. Розмір страхового відшкодування залежить від двох чинників — страхової суми і страхового збитку. *Страхова сума* характеризує масштаби даної страхової операції, тобто на яку суму застраховано той чи інший об'єкт. Ця сума визначається, з одного боку, вартісною оцінкою об'єкта страхування, а з іншого — можливостями і побажаннями страхувальника. Відношення страхової суми до вартісної оцінки об'єкта страхування характеризує *страхове забезпечення*, яке не може перевищувати 100%. *Страховий збиток* являє собою вартісну оцінку заподіяних застрахованому втрат.

Існують різні системи визначення розміру страхового відшкодування. Основними є методи повної і пропорційної відповідальності. При повній відповідальності страховика страхове відшкодування виплачується в розмірі заподіяних збитків, але не більше страхової суми. При пропорційній системі відповідальність розподіляється між страховиком і застрахованим у пропорції, яка відображає співвідношення між страховою сумою і вартісною оцінкою об'єкта страхування. Наприклад, якщо страхова сума становить половину вартісної оцінки об'єкта страхування, то застрахованому буде виплачено страхове відшкодування у розмірі 50% від суми заподіяних збитків.

Перестрахування, як правило, не супроводжується грошовими потоками, пов'язаними з переміщенням коштів страхового

фонду між двома страховиками. У взаємовідносинах між перестраховальником і перестраховиком складаються грошові потоки, що характеризують фінансові відносини між ними з приводу купівлі-продажу договорів страхування. Як правило, вони здійснюються у формі комісійної плати. Ці відносини не належать до страхових грошових потоків, оскільки вони не характеризують рух коштів страхових фондів.

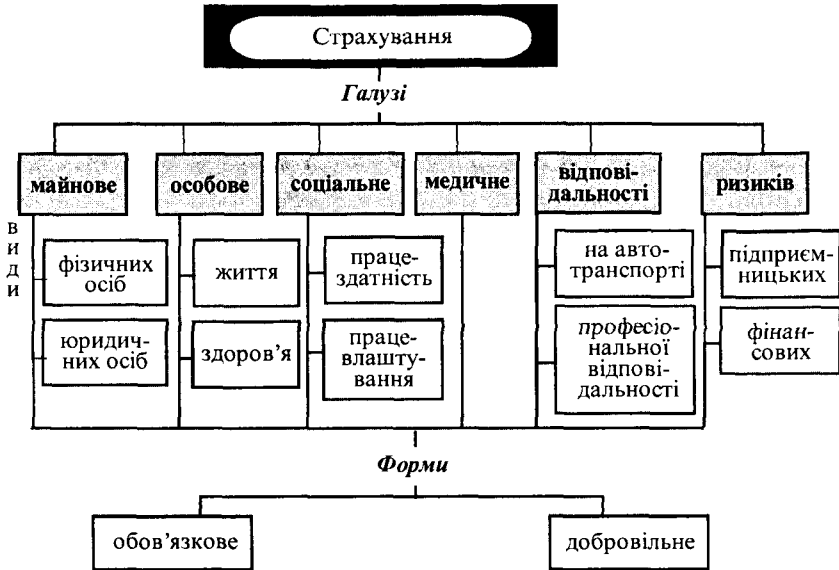
Взаємовідносини з фінансовим ринком характеризують розміщення на ньому тимчасово вільних коштів страхових фондів і отримання від цього доходів. Ці доходи розподіляються на дві частини. Одна з них формує доходи страхових компаній і становить певну частину їхнього прибутку. Друга частина спрямовується безпосередньо на формування страхових фондів. Вона характеризує здешевлення страхування для страхувальників за рахунок використання їхніх коштів (страхових платежів) на фінансовому ринку. Це важлива складова раціонального й ефективного використання фінансових ресурсів країни в цілому.

Страхові відносини між суб'єктами страхування і грошові потоки регулюються відповідними угодами між страховиком і страхувальником, які мають юридичну силу. Документ, який засвідчує факт страхування, називається *страховим полісом (свідоцтвом)*. Він видається страховиком після сплати страхового внеску (разового чи першого). У страховому полісі вказуються об'єкт і вид страхування, строки дії договору і страхові випадки. Розрізняють терміни «страховий випадок» і «страхова подія». *Страховий випадок* — це можлива подія, настання якої може спричинити збитки. Вона характеризує певний ризик, від якого і здійснюється страхування. *Страхова подія* являє собою подію, що фактично настала. Вона має бути офіційно зареєстрована. Тобто страховий випадок — це можлива подія, а страхова подія — це та, що відбулася.

5.2. ГАЛУЗІ, ФОРМИ І ВИДИ СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК

Страхування являє собою досить розгалужену систему відносин. Воно структурується за галузями, формами і видами. Галузева класифікація страхування здійснюється за об'єктами страхування. Виділення окремих видів характеризує деталізацію об'єктів страхування. Форми організації страхування вказують на їх правову основу: обов'язкове чи добровільне. Класифікація страхування може бути представлена у такому вигляді (схема 18):

Класифікація страхування

Об'єктом *майнового* страхування є рухоме та нерухоме майно юридичних і фізичних осіб. Нині в Україні найпоширеніші серед фізичних осіб страхування будівель, домашнього майна, транспортних засобів. Основна форма — добровільне страхування (до 1997 р. страхування приватних житлових будівель здійснювалось в обов'язковій формі). Поступово розширюється майнове страхування у сфері приватного бізнесу.

Об'єкти *особового* страхування — це життя та здоров'я громадян. Видами особового страхування є змішане страхування життя (об'єктами виступають одночасно життя і здоров'я), страхування дітей, весільне страхування тощо. Особове страхування виконує дві функції: страхову та нагромаджувальну. Страхова функція передбачає відшкодування втрат у разі настання страхової події. Нагромаджувальна полягає в тому, що після закінчення строку дії страхового договору, застрахованому виплачується страхова сума. З окремих видів страхування сума страхових внесків менша від страхової суми. Це стає можливим завдяки використанню страховиком отриманих страхових внесків на фінансовому ринку. Частина одержаних від цього доходів виділяється застрахованому.

У системі *соціального* страхування об'єктами страхування є працездатність і працевлаштування. Страхування працездатності

здійснюється на випадок її постійної чи тимчасової втрати, а страхування працевлаштування — на випадок безробіття. Соціальне страхування має обов'язковий і добровільний характер. Обов'язкове страхування реалізується через загальнодержавні цільові фонди: пенсійний, соціального страхування, страхування на випадок безробіття. Функції страховика тут виконує держава в особі уповноважених органів, страхувальників — роботодавці й працюючі за наймом громадяни, застрахованими є громадяни. Страхові платежі здійснюються у формі внесків до пенсійного фонду, фонду соціального страхування і фонду сприяння зайнятості населення. Страхове відшкодування здійснюється у формі пенсій — при повній чи частковій втраті працездатності; допомог — при тимчасовій втраті працездатності та при безробітті. Добровільне страхування здійснюється через недержавні та відомчі пенсійні фонди і має додатковий характер.

У *медичному* страхуванні об'єктом страхування є здоров'я громадян. Воно здійснюється на випадок хвороби чи травми як в обов'язковій, так і додатково в добровільній формі через державні та недержавні структури. Страхувальниками можуть бути: держава (з бюджету), підприємства, організації й установи та громадяни (за рахунок власних доходів). Страхове відшкодування здійснюється у формі оплати лікування.

У разі страхування *відповідальності* об'єктом є зобов'язання застрахованої особи виплатити відшкодування за завдані збитки третім особам. Найпоширеніший вид його — страхування громадянської відповідальності водіїв автотранспортних засобів. Крім того, об'єктом страхування може бути професійна відповідальність для осіб окремих професій, які своїми діями чи неналежним виконанням своїх обов'язків можуть спричинити збитки своїм клієнтам.

Об'єкт страхування *ризиків* — недоотриманий прибуток чи збитки при здійсненні певних господарських і фінансових операцій, які є ризикованими. Це ризики, пов'язані з кредитними і заставними операціями, з біржовими угодами, депозитними вкладками юридичних і фізичних осіб, втратами від коливання валютних курсів тощо. Ця галузь страхування особливо важлива в умовах ринкової економіки, пов'язаної з безліччю підприємницьких ризиків.

Сукупність страхових компаній і послуг, що ними надаються, формують *страховий ринок*. Товаром цього ринку є страхова послуга — конкретний вид страхування. Страхові компанії, як правило, спеціалізуються на одній-двох галузях страхування. При цьому перелік їх страхових послуг та ціни на них різняться, що є предметом конкуренції. Як і на будь-якому ринку, наявність пев-

них послуг визначається попитом на них, а ціна — урівноваженістю попиту і пропозиції.

Розвиненість страхового ринку є важливою передумовою стабільного функціонування економіки, забезпечення надійності у життєдіяльності громадян та досягнення раціонального використання наявних у суспільстві фінансових ресурсів.

Крім безпосередніх суб'єктів страхування, на страховому ринку діють страхові посередники — агенти і брокери. Страхові агенти укладають угоди страхування зі страховальниками від імені страховика. Страхові брокери, також виконуючи функції укладення угод, діють від імені страховальника, підбираючи йому найвигідніші умови і надійні страхові компанії.

Функціонування страхового ринку пов'язане з такими поняттями, як страхове поле і страховий портфель. *Страхове поле* — це наявність потенційних страховальників з певного виду страхування. *Страхове поле* визначає потенційні масштаби страхування. *Страховий портфель* являє собою сукупність укладених певною компанією угод як з окремого виду страхування, так і з усіх видів. Страховий портфель характеризує діяльність кожної компанії на ринку. Мета — сформувати якомога більший страховий портфель, адже це збільшує доходи і здешевлює страхування.

Основні терміни і поняття:

— страхування;	— страховий збиток;
— самострахування;	— страховий випадок;
— колективні страхові фонди;	— страхова подія;
— страховик;	— майнове страхування;
— страховальник;	— особове страхування;
— застрахований;	— соціальне страхування;
— співстрахування;	— медичне страхування;
— перестраховання;	— страхування відповідальності;
— перестраховик;	— страхування ризиків;
— перестраховальник;	— обов'язкове страхування;
— страхові платежі;	— добровільне страхування;
— страховий тариф;	— страховий ринок;
— страхове відшкодування;	— страхове поле;
— страхова сума;	— страховий портфель.
— страхове забезпечення;	

Контрольні запитання

1. Які існують форми створення страхових фондів?
2. У чому полягає сутність самострахування?
3. Яким чином здійснюється централізоване страхове забезпечення?
4. Що таке страхування?
5. Хто є суб'єктами страхування?
6. Чим характеризуються відносини співстрахування?
7. У чому полягає сутність перестрахування?
8. Що включають страхові відносини?
9. Що таке страхові платежі, як вони визначаються і сплачуються?
10. З чого складається страховий тариф?
11. Що відображає нетто-ставка страхового тарифу, і як вона розраховується?
12. Які існують системи визначення розміру страхового відшкодування?
13. У чому полягає сутність взаємовідносин страхових компаній з фінансовим ринком?
14. Чим відрізняються страховий випадок і страхова подія?
15. За якими ознаками здійснюється класифікація страхування?
16. Які існують галузі страхування?
17. Що таке види страхування і чим визначається їх установа?
18. Які існують форми страхування за правовою основою?
19. Що таке страховий ринок і чим він характеризується?
20. Хто є суб'єктами страхового ринку?
21. Якими показниками характеризується страховий ринок?
22. Як оцінити страховий ринок України?

6.1. СУТНІСТЬ І СКЛАД ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ, ОРГАНІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Державні фінанси являють собою досить розгалужену систему відносин, яка опосередковується формуванням і використанням централізованих на різних рівнях адміністративного поділу фондів грошових коштів. Розгалуженість цієї системи і наявність значної кількості фондів обумовлюється різноманітністю функцій держави і завдань, які вона вирішує, а також розмежуванням функцій і повноважень між різними рівнями державної влади.

Державні фінанси — це сукупність розподільно-перерозподільних відносин, що виникають у процесі формування і використання централізованих фондів грошових коштів, призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Фінансові відносини, що виникають у держави з іншими суб'єктами, мають досить складний характер. З позицій держави, з одного боку, формування коштів централізованих фондів характеризує і відносини обміну, і розподілу, і перерозподілу. Відносини обміну досить незначні за обсягами і питомою вагою і пов'язані з надходженням доходів, отриманих від реалізації державного майна і ресурсів, що належать державі, від майнових прав, від надання послуг тощо. Відносини розподілу відображають частку держави у створеному ВВП, яку вона отримує у формі непрямих податків. Відносини перерозподілу відбивають формування фондів за рахунок оподаткування доходів юридичних і фізичних осіб. У процесі використання державних коштів виникають відносини розподілу і перерозподілу. Розподільні відносини з боку держави характеризують використання тієї частини державних доходів, що отримана нею на ос-

нові обміну і розподілу, а перерозподільні — тих, що отримані на основі перерозподілу. З погляду юридичних і фізичних осіб державні фінанси мають насамперед яскраво виражений перерозподільний характер, хоча в них присутні й елементи обміну — плата за державні послуги.

Склад державних фінансів, що відображений на схемі 19, розглядається за ланками і рівнями органів державної влади й управління. **Ланками** державних фінансів, як вже зазначалося, є:

- бюджет держави;
- фонди цільового призначення;
- державний кредит;
- фінанси державного сектора.

За **рівнями** державні фінанси поділяються на загальнодержавні й місцеві.

Схема 19

Система державних фінансів

		Ланки			
		Бюджет держави	Цільові фонди	Державний кредит	Фінанси державних підприємств
Рівні	Загальнодержавні фінанси	Державний бюджет	Загальнодержавні фонди	Державні позики	Фінанси державного сектора
	Місцеві фінанси	Місцеві бюджети	Регіональні фонди	Місцеві позики	Фінанси муніципального господарства

Загальнодержавні фінанси призначені для забезпечення тих потреб суспільства, які мають загальнонаціональний характер і відображають інтереси держави загалом. Вони, з одного боку, формують фінансову базу вищих органів державної влади й управління, а з іншого — у їхніх руках є інструментом впливу на соціально-економічний розвиток країни. Через загальнодержавні фінанси здійснюється територіальний перерозподіл ВВП з метою збалансованого розвитку окремих регіонів. З їх допомогою здій-

снюється також структурна політика, яка покликана забезпечити оптимальний галузевий розвиток країни.

Місцеві фінанси являють собою фінансову базу місцевих органів влади та управління. Вони забезпечують регіональні потреби у фінансових ресурсах та доходах, їх внутрішньотериторіальний перерозподіл. Основне призначення місцевих фінансів — забезпечення відносно фінансової незалежності й автономності регіональних адміністративних формувань (областей, районів) та поселень.

Основна проблема структурної побудови системи державних фінансів — установлення оптимального співвідношення між її рівнями.

З одного боку, рівень загальнодержавної централізації має бути таким, щоб надійно забезпечувати загальнонаціональні інтереси. Брак коштів у центральних органах влади й управління підриває їх фінансову, а відтак і політичну силу, звужує можливості їх впливу, що може негативно позначатись на країні в цілому.

З іншого боку, рівень загальнодержавної централізації не може підривати фінансової бази регіонів. Місцеві органи влади й управління потребують достатньо фінансових стимулів для ефектної діяльності. Якщо цього немає, місцева влада перетворюється у звичайних виконавців, які тільки отримують кошти, а не заробляють їх самостійно.

Функціонування сфери державних фінансів характеризується такими фінансовими категоріями: державні доходи, державні видатки, державний кредит.

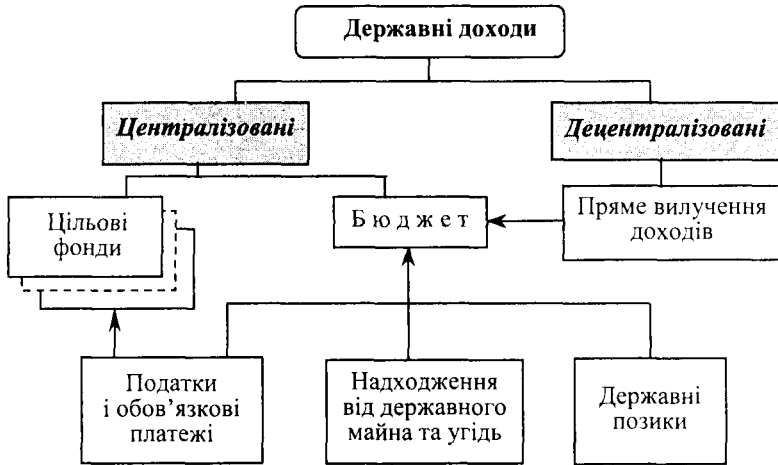
Державні доходи — це сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності. За рівнем їх розміщення вони поділяються на централізовані й децентралізовані (схема 20). Централізовані концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення. За методами мобілізації вони поділяються на податкові, позикові, надходження від державного майна та угідь. Децентралізовані доходи розміщуються на державних підприємствах. У свою чергу, частина з них може централізуватись (і централізується) в бюджеті та фондах цільового призначення. При цьому держава стосовно своїх підприємств може застосовувати як податковий метод мобілізації коштів, так і пряме вилучення частини доходів.

Метод взаємовідносин держави зі своїми підприємствами визначається характером економічної системи. В умовах адмініст-

ративної економіки переважає пряме вилучення доходів. У ринковій економіці державні підприємства, перебуваючи у ринковому середовищі, будують свої взаємовідносини з державою на загальноприйнятих податкових засадах.

Схема 20

Система державних доходів

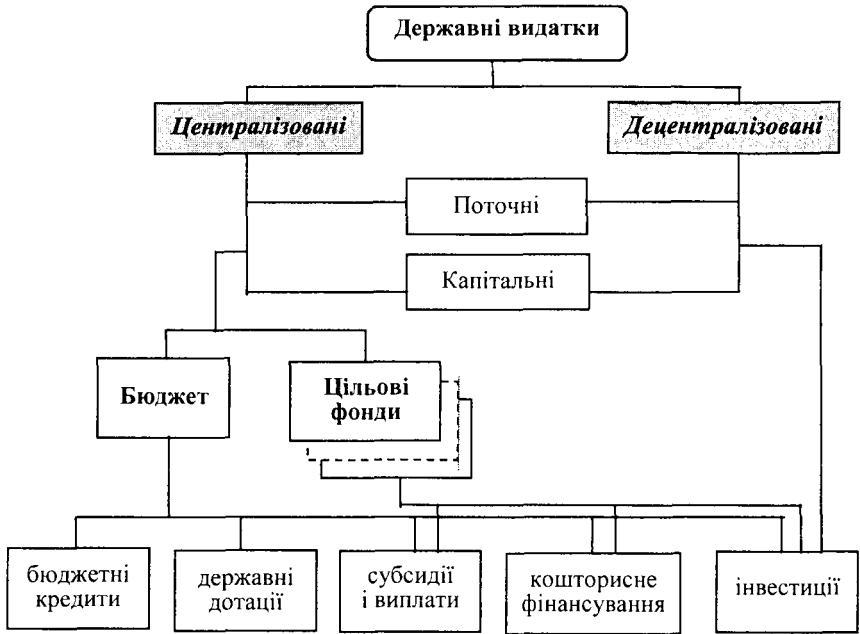

Основне призначення системи державних доходів — створення надійної фінансової бази для забезпечення фінансової діяльності держави.

Державні видатки — це сума коштів, що витрачається державою в процесі здійснення її фінансової діяльності. Відповідно до рівня розміщення державних доходів вони також поділяються на централізовані (з бюджету і фондів цільового призначення) і децентралізовані (схема 21). За роллю у суспільному виробництві розрізняють поточні видатки і видатки на розвиток. В окремих випадках це закріплюється в офіційному поділі бюджету на дві частини: поточний і капітальний бюджети. За формами фінансування розрізняють такі державні видатки: інвестиції, бюджетні кредити, державні дотації, субсидії і виплати, кошторисне фінансування. Відповідно до цільового призначення видатки класифікуються за статтями витрат, наприклад, капітальні вкладення, капітальний ремонт, оплата праці, послуг, матеріалів та ін.

Система державних видатків призначена забезпечити раціональне розміщення та ефективне використання державних коштів. Вона характеризує державну політику фінансового забезпечення та соціально-економічного розвитку країни.

Система державних видатків

Державний кредит характеризує залучення коштів державою на позиковій основі. В окремих випадках держава може бути кредитором (при наданні кредитів іншим країнам) чи гарантом з боргових зобов'язань підприємств своєї країни. Кошти, що мобілізуються з допомогою державного кредиту, надходять до бюджету. Вони можуть використовуватись як знеособлено через бюджетні видатки, так і на конкретні проекти — при випуску цільових позик.

Фінансова діяльність держави ґрунтується на принципово інших засадах, ніж у підприємств, і характеризується досить простою, на перший погляд, схемою:

З одного боку, це спрощує її, оскільки не існує проблем мобілізації фінансових ресурсів, їх розміщення та забезпечення отри-

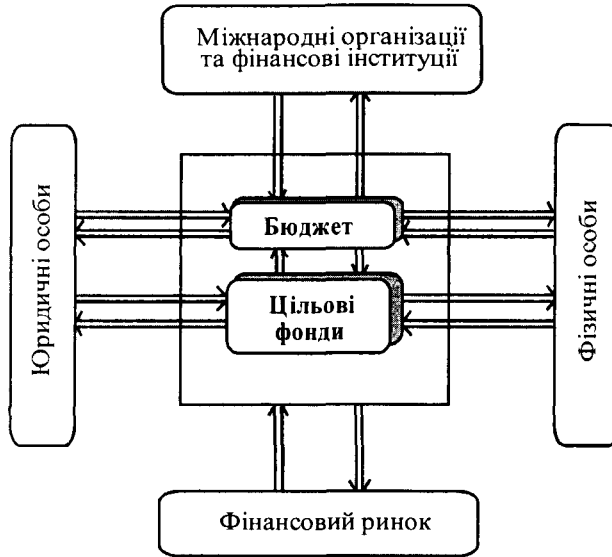
мання доходів від їх використання — це завдання підприємницьких структур. Натомість держава встановлює і законодавчо фіксує систему і порядок формування своїх доходів. Але, з іншого боку, це ставить фінансову діяльність держави у пряму залежність від результатів діяльності суб'єктів господарювання, адже основою формування її доходів є перерозподіл доходів юридичних і фізичних осіб. При цьому обсяги доходів держави залежать від двох чинників — обсягів виробленого ВВП і налагодженості механізму вилучення його певної частини на формування державних доходів.

Безумовно, основним чинником, що забезпечує стабільність фінансової діяльності держави, є обсяг виробленого ВВП, адже якщо він обмежений, то ніякий механізм не забезпечить достатності доходів, необхідних для фінансування державних видатків. Така залежність держави від результативності функціонування економіки дуже важлива — вона змушує державу всебічно сприяти її розвитку. Тому, здавалося б на перший погляд, необґрунтована схема фінансової діяльності держави за рахунок перерозподілу створеного у суспільстві ВВП є якраз логічною, виправданою і доцільною. При такій схемі фінанси держави не можуть бути у кращому стані, ніж у підприємств і громадян. Навпаки, здійснення фінансової діяльності державою за відособленою схемою може привести до ситуації, коли її фінансовий потенціал буде досить потужним на фоні обмеженості доходів юридичних і фізичних осіб (що, власне, і було у недавньому минулому в нашій країні).

З позицій підпорядкованості фінансування видатків надходженню доходів дуже важливим є налагодженість механізму формування державних доходів. Саме тому у фінансовій системі кожної країни така велика увага приділяється податковій службі, яка повинна забезпечити повне, регулярне і стабільне надходження податків та обов'язкових платежів, що є основою системи державних доходів. При цьому дуже важливим чинником є податкова дисципліна і свідомість. Але для цього держава повинна забезпечувати прозорість своєї фінансової діяльності, щоб було видно, хто, скільки і як платить податки та куди вони використовуються.

Система державних фінансів характеризується досить розгалуженими грошовими потоками, які поділяються на зовнішні — з іншими суб'єктами розподільних відносин та іншими сферами і ланками фінансової системи, і внутрішні — між окремими ланками державних фінансів (схема 22).

Грошові потоки сфери державних фінансів

Внутрішні відносини в системі державних фінансів, що відображаються у грошових потоках, складаються між бюджетом і фондами цільового призначення. Водночас ці відносини є швидше винятком із правил, оскільки цільові фонди створюються саме з метою певного відокремлення частини доходів. Прикладом таких відносин є перерахування з бюджету до пенсійного фонду на виплату пенсій військовослужбовцям та інвалідам з дитинства. Перерахування коштів цільових фондів до бюджету має винятковий характер.

У системі зовнішніх відносин сфери державних фінансів пріоритетними є взаємовідносини з юридичними і фізичними особами. Це, з одного боку, сплата податків та інших обов'язкових платежів до бюджету, купівля державних цінних паперів, внески в цільові фонди, з іншого — асигнування і виплати з бюджету і цільових фондів, повернення боргів та виплата процентів за позиками. Через бюджет забезпечуються міжнародні фінансові відносини держави — платежі до міжнародних організацій і фінансових інституцій та надходження від них. Тимчасово вільні кошти бюджету, і насамперед цільових фондів, можуть розміщуватись на фінансовому ринку, внаслідок чого формуються відповідні доходи.

Характерною ознакою сфери державних фінансів у цілому, як видно зі схеми фінансової діяльності держави, є збалансованість вхідних і вихідних грошових потоків загалом. У розрізі ж окремих суб'єктів, сфер і ланок характерною ознакою є саме незбіг цих потоків як у часі, так і за вартістю, що й відображає перерозподільний характер державних фінансів.

6.2. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

6.2.1. Сутність, призначення та структура бюджету держави

Бюджет держави є складним і багатогранним явищем у суспільстві. Його розглядають з трьох сторін:

- за економічним змістом;
- за формою прояву;
- за матеріальним змістом.

За **економічним змістом** бюджет являє собою сукупність грошових відносин між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого боку, з приводу формування і використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

Основним джерелом формування бюджету є ВВП. Права держави в його розподілі ґрунтуються на двох чинниках. По-перше, на виконанні нею зазначених суспільних функцій. Централізація частини ВВП у бюджеті є, по суті, платою суспільства за виконання державою її функцій. По-друге, держава може брати участь у розподілі ВВП як один із суб'єктів його створення, будучи власником засобів виробництва у державному секторі, тобто виконуючи підприємницьку діяльність. Характер і масштаби участі держави у розподілі ВВП залежать від моделі фінансових відносин у суспільстві. Причому саме порядок і рівень бюджетної централізації ВВП визначають той чи інший вид моделі.

Між бюджетом і ВВП існує складна система взаємозв'язку. Важливим чинником збільшення доходів бюджету є зростання ВВП. При цьому за умови стабільних пропорцій його розподілу, зростають доходи всіх суб'єктів розподільних відносин, у тому числі і держави. Однак стабільне зростання ВВП створює передумови для зменшення частки держави, оскільки її потреби на фінансове забезпечення виконання встановлених функцій відносно стабільні. Це поступово веде до зменшення рівня оподаткування

юридичних і фізичних осіб, а відповідно до збільшення частки ВВП на споживання й виробничі потреби.

Специфічними ознаками бюджетних відносин є їх перерозподільний, усеохоплюючий та законодавчо регламентований характер.

Перерозподільний характер полягає у перерозподілі через бюджет доходів юридичних і фізичних осіб. Такий перерозподіл, з одного боку, є необхідним, оскільки завжди є особи, які в певний час потребують певний обсяг фінансової допомоги і підтримки. Однак, з іншого боку, такий перерозподіл має бути досить обмеженим, щоб не підривати стимулів до продуктивної діяльності у тих суб'єктів, у кого вилучаються доходи, і не створювати утриманських тенденцій у тих, хто отримує асигнування, субсидії і дотації з бюджету. Бюджетний перерозподіл здійснюється між галузями економіки і соціальної сфери, між окремими регіонами та між соціальними верствами населення. При цьому саме бюджет завдяки розгалуженій бюджетній системі, що охоплює усі регіональні формування та населені пункти, є основним інструментом перерозподілу і реалізації на цій основі економічної, фінансової та соціальної політики.

Усеохоплюючий характер бюджетних відносин виявляється у тому, що вони охоплюють абсолютно всіх — кожного громадянина, кожне підприємство, кожну державну структуру. При цьому, як правило, бюджетні відносини мають двосторонній характер — платежі до бюджету та асигнування з нього. Оскільки на цій основі здійснюється перерозподіл доходів, то взаємовідносини з бюджетом є ключовими інструментами фінансового регулювання діяльності суспільства у цілому і кожної юридичної та фізичної особи зокрема. Саме тому процеси складання, розгляду і затвердження та виконання бюджету перебувають у центрі уваги громадськості та політичних партій.

Оскільки бюджетні відносини мають перерозподільний і всеохоплюючий характер і відображаються на формуванні доходів юридичних і фізичних осіб та держави, вони *регламентуються у законодавчій формі*. Регламентування здійснюється на трьох рівнях:

по-перше, відповідними законами про побудову бюджету і бюджетної системи, в яких визначається склад доходів і видатків бюджету, склад бюджетної системи і принципи її побудови, розмежування доходів та видатків між бюджетами, загальні засади бюджетного процесу, тобто порядку складання і виконання бюджету;

по-друге, законами, що регламентують формування доходів і фінансування видатків (податкове законодавство, законодавство про окремі напрями діяльності держави, наприклад про освіту, і засади їх бюджетного фінансування);

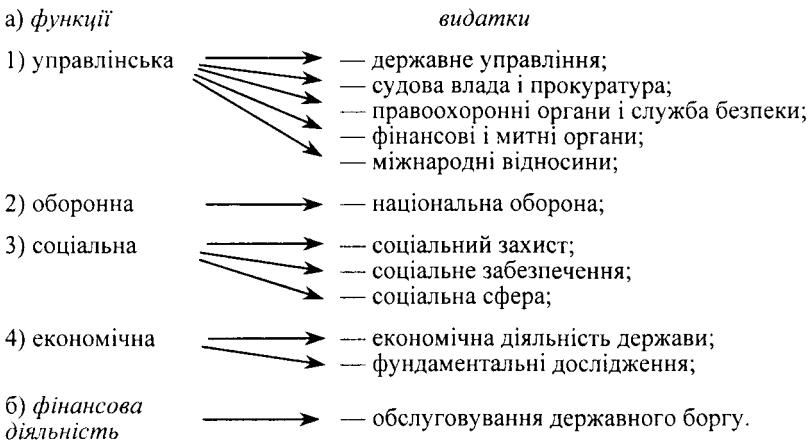
по-третє, на основі прийняття щорічних законів (чи відповідних рішень місцевої влади) про бюджет на поточний рік, в якому затверджується обсяг доходів і видатків бюджету поточного року, джерела їх формування і напрями фінансування, стан бюджету.

За **формою прояву** бюджет є основним фінансовим планом, в якому відображається діяльність держави та місцевих органів влади й управління. Як фінансовий план бюджет являє собою баланс доходів і видатків. Водночас це не просто розпис доходів і видатків держави — це віддзеркалення її економічної і соціальної, міжнародної та оборонної, а головне фінансової (в усіх її напрямках) політики. Це форма прояву розглянутої вище сукупності перерозподільних відносин у суспільстві.

Бюджет як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він визначає її можливості й пріоритети, її роль і форми реалізації закріплених за нею функцій. Це документ, що спрямовує фінансову діяльність держави, робить її конкретною і фінансово забезпеченою.

За **матеріальним змістом** бюджет являє собою централізований грошовий фонд держави. Обсяг бюджету — це річна сума коштів, що проходять через цей фонд. Він перебуває у постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і здійснюється фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна чітко налагоджена система управління бюджетом з метою забезпечення своєчасного і повного надходження доходів та раціонального й ефективного використання його коштів.

Склад **видатків** бюджету визначається функціями держави та характером її фінансової діяльності:

У зазначеному співвідношенні видатків бюджету і функцій держави треба враховувати певну умовність віднесення видатків на фундаментальні дослідження до економічної функції, адже ці дослідження здійснюються і в оборонній, і в соціальній сферах. У системі видатків бюджету це окрема група. Але основним напрямом фундаментальних досліджень є забезпечення розвитку економіки, і тому вони відображають насамперед економічну функцію держави.

З позицій використання централізованих у бюджеті коштів його видатки можна умовно поділити на дві групи — державне споживання і бюджетне фінансування юридичних і фізичних осіб.

Державне споживання являє собою видатки на утримання державного апарату — управлінського, правоохоронного, судового тощо та армії. Формування доходів бюджету в цій частині є платою з боку суспільства державі за послуги, що надаються нею у сфері управління країною та забезпечення її обороноздатності й правопорядку. *Бюджетне фінансування* відображає процес перерозподілу доходів у суспільстві. Якщо видатки бюджету в частині державного споживання відшкодовуються суспільству у вигляді відповідних послуг з боку держави, то бюджетне фінансування є, по суті, або поверненням суспільству, або суспільним споживанням, частини централізованого у бюджеті ВВП.

Бюджетне фінансування видатків, відбиваючи перерозподіл отриманих державою доходів, відображається у формуванні вторинних, а в окремих випадках, і первинних доходів юридичних і фізичних осіб. Воно може мати прямий і непрямий (опосередкований) характер. Прямий характер має формування доходів конкретних отримувачів бюджетних асигнувань — розпорядників бюджетних коштів, опосередкований характер — споживачів суспільних благ, які забезпечуються за рахунок бюджету.

Бюджетне фінансування може здійснюватися в таких формах:

- бюджетні інвестиції;
- державні трансферти;
- бюджетні кредити;
- кошторисне фінансування.

Бюджетні інвестиції можуть здійснюватися у різних формах. Основною формою є фінансування капітальних вкладень. Виділення коштів може здійснюватись окремим підприємствам, міністерствам і відомствам під певні об'єкти, а може мати форму проектного фінансування конкретного інвестиційного проекту. Бюджетні інвестиції можуть спрямовуватися також на придбання певної частки акцій акціонерних товариств.

Державні трансферти являють собою цільове, безповоротне та безоплатне (нееквівалентне) виділення коштів з бюджету конкретним суб'єктам у вигляді державних субсидій, субвенцій і дотацій. Субсидії можуть виділятися юридичним і фізичним особам і мають форму фінансової допомоги чи відшкодування втрат доходів. Наприклад, в Україні надаються житлові субсидії мало-забезпеченим громадянам на оплату житлово-комунальних послуг. У країнах з розвиненою ринковою економікою поширеними є субсидії виробникам сільськогосподарської продукції на відшкодування втрат доходів у зв'язку з підтриманням доступного рівня цін на продукти харчування. Субвенції і дотації надаються юридичним особам. Субвенції є різновидом цільових субсидій, які передбачають спільну участь отримувача і бюджету у фінансуванні певних витрат. Державні дотації видаються на покриття збитків підприємств, але у тому разі, коли вони викликані незалежними від підприємств причинами.

Бюджетні кредити — це надання коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на поворотній основі, що загалом не властиве бюджетним відносинам. На відміну від банківських кредитів вони видаються на більш пільгових умовах та за нижчими процентними ставками.

Кошторисне фінансування означає виділення коштів з бюджету на основі спеціального планового документа — кошторису. Воно охоплює такі напрями видатків, як соціальна сфера, соціальне забезпечення, фундаментальні дослідження, оборона, управління. З погляду бюджетних установ воно є формою цільового, безповоротного і безоплатного фінансування. Працівники даних установ отримують на цій основі свої первинні доходи. З позицій споживачів суспільних послуг у соціальній сфері, це так звані безплатні послуги, що характеризують вторинні доходи користувачів даними послугами.

Формування *доходів* бюджету здійснюється за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел на основі використання різноманітних методів. Внутрішніми джерелами є вироблений у країні ВВП та національне багатство. Зовнішні джерела — це надходження доходів до бюджету на основі міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів.

У процесі формування доходів бюджету держава може використовувати як загальні методи, притаманні всім суб'єктам фінансових відносин (від продуктивної діяльності, від майна та державних угідь, запозичення), так і специфічні, властиві тільки їй, методи (податковий, емісійний):

Методи	Доходи	Джерела
1) продуктивна діяльність		
— підприємницька	→ частина прибутку державних підприємств	← ВВП
— державні послуги	→ державне мито → компенсаційні доходи	← ВВП ← ВВП
<hr/>		
2) від майна і майнових прав		
	→ постійні (від здавання в оренду і від корпоративних прав держави)	← ВВП
	→ разові (від реалізації майна)	← національне багатство
від державних угідь	→ платежі за ресурси	← національне багатство
	→ концесії	← національне багатство
<hr/>		
3) податковий		
	→ податки	← внутрішні (ВВП)
		← зовнішні
<hr/>		
4) позичковий		
	→ внутрішні позики	← внутрішні і зовнішні
	→ зовнішні позики	← зовнішні
<hr/>		
5) емісійний		
	→ емісійний дохід	—

Доходом держави від підприємницької діяльності є прибуток державних підприємств. За правом власності він належить державі. Однак, як правило, держава ніколи повністю не централізує його в бюджеті, а залишає певну частину на підприємстві. Мобілізація частини прибутку державних підприємств до бюджету може здійснюватися шляхом прямого вилучення або на основі податкового методу. У будь-якому разі це внутрішні взаємовідносини в системі державних фінансів.

Доходи від державних послуг надходять до бюджету у вигляді державного мита — плати за нотаріальні послуги, видачу дозволів, патентів, документів тощо та у вигляді компенсаційних доходів за виконані державою роботи — геологорозвідувальні, дорожні та ін.

Доходи від державного майна і майнових прав можуть надходити на постійній та разовій основі. Постійними доходами є орендна плата — від передання державного майна в оренду, та дивіденди від акцій, що відображають корпоративні права держави на частку майна акціонерних товариств, якою володіє держава. Разові доходи держава отримує від реалізації свого майна чи корпоративних прав (наприклад доходи від приватизації).

Доходи від державних угідь пов'язані із загальнонародною, по суті державною, власністю на землю та, відповідно, на угіддя, що на ній знаходяться, і надра землі. Вони можуть надходити у вигляді платежів за використання лісових та водних ресурсів, за видобування корисних копалин, а також у вигляді доходів від концесій — передання прав користування угіддями і ресурсами.

Податковий метод формування доходів бюджету пов'язаний з перерозподілом доходів юридичних і фізичних осіб на користь держави. Основна частина податків відбиває перерозподіл виробленого у країні ВВП.

Певна частина податкових доходів відображає міжнародний перерозподіл доходів та формується за рахунок зовнішніх джерел (мита, що сплачується нерезидентами при ввезенні, вивезенні чи транзиті товарів через митний кордон; податки, які сплачені за рахунок доходів, отриманих за кордоном, тощо).

Використання державою позикового методу формування бюджету має специфічний характер. Адже, якщо у суб'єктів підприємництва фінансова діяльність ґрунтується на кругообігу ресурсів (у тому числі позикових, які після їх використання в одному чи кількох оборотах можуть бути повернені власнику), то держава здійснює фінансування з бюджету, як правило, на безповоротній основі. Тобто залучення позик вимагає і здійснення видатків на обслуговування державного боргу, котрий, крім суми заборгованості, включає виплату процентних чи дисконтних доходів. Це означає, що для фінансової діяльності держави запозичення доцільні у тому разі, коли вони забезпечуються належною фінансовою результативністю, передусім зростанням ВВП. Якщо це не забезпечується, то і внутрішні, і зовнішні позики — це лише тимчасові доходи. Водночас з позицій бюджету поточного року — це надходження, що забезпечують фінансування його видатків. За визнаючою в усьому світі методологією державні позики належать не до доходів бюджету, а до джерел його фінансування, тобто покриття дефіциту.

Якщо позикові доходи держави є тимчасовими, то емісійний дохід, що являє собою різницю між номінальною вартістю випущених в обіг грошей і витратами на їх друкування (досить значними, але практично не відчутними порівняно з номінальною вартістю), є, по суті, фіктивним. Він не відображає ні вартості створеного ВВП, ні реалізованого національного багатства. З позицій поточного бюджетного року емісійний дохід, як і державні позики, забезпечує фінансування передбачених видатків. Однак, враховуючи його специфіку, він теж належить не до доходів бюджету, а до джерел його фінансування.

Основою формування доходів бюджету держави є податковий метод, а головним джерелом — ВВП. За різними оцінками, частка податків у доходах бюджету має становити 90—95%. Це пояснюється, по-перше, їх характером — обов'язковість, безповоротність, нееквівалентність, регулярність платежів. Саме вони найбільше відповідають схемі фінансової діяльності держави і ставлять її на стабільну основу. По-друге, інші методи формування бюджету мають суттєві обмеження. Так, емісійний дохід взагалі є небажаним і використовується у крайньому разі. Позикові доходи обмежені реальними джерелами їх погашення. При цьому взагалі вважається, що бюджетний дефіцит не повинен перевищувати 2—3% від ВВП (ВВП), що відносно обсягу бюджету (при середньому рівні бюджетної централізації ВВП 40—45%) становить 5—7%. Доходи від підприємницької діяльності держави в умовах ринкової економіки досить обмежені, оскільки державний сектор функціонує, як правило, у непривабливих, тобто малоприбуткових чи взагалі збиткових сферах і секторах економіки. А доходи від державних послуг, державного майна й угідь у переважній більшості країн вкрай обмежені та нестабільні.

Фінансова політика держави має ґрунтуватися тільки на реальному бюджеті. Оптимізація складу та структури доходів і видатків бюджету відображає збалансованість фінансової політики.

Оскільки бюджет є системою всеохоплюючих перерозподільних відносин, то його формування і стан мають особливе значення для держави, кожної юридичної і фізичної особи та суспільства загалом. Формування бюджету передбачає вирішення триєдиного завдання. По-перше, визначення *реальних* обсягів доходів. По-друге, *оптимізацію* структури видатків на основі критерію забезпечення максимального рівня зростання ВВП при задоволенні мінімуму соціальних потреб. По-третє, *збалансування* бюджету. Проблеми збалансування полягають у тому, що, як правило, потреби будь-якого суб'єкта, у тому числі й держави, перевищують можливості.

Збалансування бюджету можливе за рахунок:

а) збільшення доходів — введення нових податків, підвищення ставок чи розширення об'єкта оподаткування з діючих податків, розширення використання неподаткових доходів;

б) скорочення видатків — пропорційного чи селективного;

в) на основі прийняття бюджетного дефіциту з установленням джерел його покриття (державні позики або грошова емісія).

За наявності значних фінансових проблем усі ці способи збалансування бюджету можуть використовуватися у комплексі.

Стан бюджету як фінансового плану відображає не тільки фінансовий стан держави, а й характеризує багато в чому фінансову ситуацію країни загалом і тому цікавить усіх громадян та кожен підприємницьку структуру. Він характеризується трьома показниками:

- рівновага доходів і видатків;
- перевищення доходів над видатками;
- перевищення видатків над доходами.

Урівноваженість доходів і видатків є найбільш природним та доцільним станом, що впливає зі схеми фінансової діяльності держави: доходи → видатки. При цьому фінансовий результат діяльності держави не визначається, адже, з одного боку, держава має збирати стільки доходів, скільки їй потрібно для забезпечення видатків бюджету, а з іншого — вона може профінансувати стільки видатків, скільки збирає доходів. Відтак будь-яке відхилення від цієї врівноваженості є порушенням засад фінансової діяльності держави і недоцільне.

Перевищення доходів над видатками загалом відображає стабільну фінансову ситуацію, хоча і не є метою діяльності держави. Воно може проявлятися в різних формах. По-перше, це можуть бути свого роду бюджетні резерви: заплановане перевищення використовується на фінансування непередбачених видатків у поточному році, а фактично отримане за підсумками бюджетного року — переходить у доходи наступного року, за рахунок чого можуть бути або збільшені видатки, або скорочені доходи. Однак на практиці бюджетні резерви, як правило, мають правові засади формування, наприклад, в Україні в складі Державного бюджету виокремлюється Резервний фонд Кабінету Міністрів. По-друге, перевищення доходів над видатками може виникати внаслідок надмірної (порівняно з нормованими органами влади та управління вищого рівня видатками) дохідної бази окремих бюджетів. В Україні таке перевищення має форму «бюджетного надлишку» і підлягає вилученню до бюджету вищого рівня. По-третє, таке перевищення може мати форму бюджетного профіциту, за умов збалансування бюджету в межах не одного, а кількох років. В окремі роки встановленого періоду формуються бюджетні профіцити, а в окремі — дефіцити. Обсяги бюджетних дефіцитів і профіцитів при цьому збалансовані.

Перевищення видатків над доходами, тобто *бюджетний дефіцит*, є найбільш складним явищем. Насамперед, дефіцит зовсім не означає незбалансованості бюджету, адже це перевищення видатків тільки над постійними доходами бюджету. Крім того, дефіцит бю-

джету треба оцінювати з позицій як окремо держави, так і фінансової системи у цілому. Для держави це завжди небажане і досить часто негативне явище. Іншими ж суб'єктами фінансових відносин та сфер і ланок фінансової системи воно може оцінюватися по-різному.

Обсяги фінансових ресурсів і отриманих доходів у суспільстві визначаються потужністю та ефективністю фінансової системи загалом, а не станом бюджету. Брак коштів у бюджеті може мати місце і при достатньому забезпеченні суб'єктів підприємницької діяльності фінансовими ресурсами та досить високому рівні доходів юридичних і фізичних осіб. За таких умов не може йти мова про фінансову кризу в тій чи іншій країні — це тільки проблеми, пов'язані з формуванням бюджету, що спричинені певними об'єктивними чи суб'єктивними чинниками. Але дефіцит бюджету може бути викликаний і обмеженістю фінансових ресурсів, що обумовлює незначні обсяги виробленого ВВП і, відповідно, низький рівень доходів юридичних та фізичних осіб. За таких умов ознаки фінансової кризи в країні очевидні та стосуються всіх суб'єктів.

Бюджетний дефіцит розглядається за формою прояву, за причинами виникнення та за напрямом дефіцитного фінансування. За формою прояву виділяють відкритий — офіційно зафіксований, та прихований дефіцити. Прихованість дефіциту є ознакою нереальності фінансової політики держави. За причинами виникнення розрізняють свідомий і вимушений дефіцит. Свідомий виникає в умовах достатності ресурсів у суспільстві та досить високому рівні доходів юридичних та фізичних осіб. Він пов'язаний з політикою помірною оподаткування з метою зміцнення фінансової бази підприємницьких структур. За таких умов досить активною є політика позикових фінансів. Вимушений дефіцит пов'язаний з низьким рівнем виробленого ВВП, коли навіть високий рівень оподаткування може забезпечити бюджет держави достатніми доходами. За напрямками дефіцитного фінансування дефіцит може мати пасивний характер — спрямування залучених під його покриття коштів на поточні потреби, та активний — фінансування бюджетних інвестицій, насамперед капітальних вкладень у високоефективні інвестиційні проекти.

Характеризуючи бюджетний дефіцит, треба відзначити, що в його основі завжди лежить банальна причина — намагання використати коштів більше, ніж є реальних доходів. Теоретично вирішити проблему дефіциту досить просто — збільшити податки чи інші доходи або скоротити видатки. Однак насправді все набагато складніше: збільшувати податки або недоцільно, або неможливо, а скорочувати видатки теж неможливо, бо вони досяг-

ли критичного мінімуму. Тому система дефіцитного фінансування державних потреб є досить звичною практикою у країн з різними фінансовими можливостями.

Структура бюджету як фінансового плану відображає склад і питому вагу доходів і видатків. Загалом вона є досить стабільною, хоча щороку можуть відбуватися певні зміни. Структура зведеного бюджету України, за винятком цільових фондів (оскільки склад фондів, що включаються до бюджету, постійно змінюється, то це впливає на реальну структуру доходів та видатків) в останні роки характеризується такими показниками:

Таблиця

Зведений бюджет України

у %

Групи доходів та видатків	1996 р.	1998 р.	2000 р.
Доходи			
Податкові надходження	82	69	72
з них:			
Непрямі податки	37	30	30
У тому числі: ПДВ	28	25	22
акцизний збір	5	3	5
мито	4	2	3
Прямі податки	41	37	37
у тому числі: податок на прибуток	22	22	18
прибутковий з громадян	14	11	15
податки на власність	1	1	1
земельний податок	4	3	3
Платежі за ресурсами та інші податкові платежі	4	2	5
<i>Неподаткові надходження</i>	10	15	28
<i>Дефіцит</i>	8	16	—
Видатки			
Соціальний захист населення	15	15	13
Соціально-культурна сфера	32	33	29
Фундаментальні дослідження	1	2	2
Економічна діяльність держави	21	19	17
Національна оборона	5	5	5
Управління	12	9	15
Видатки на обслуговування державного боргу			
— разом	9	11	10
з них:			
зовнішнього	6	9	6
внутрішнього	3	2	4
Інші видатки	5	6	6
<i>Профіцит</i>	—	—	3

6.2.2. Бюджетний устрій і бюджетна система

Вертикальна структура бюджету за рівнями влади характеризується двома поняттями: бюджетний устрій і бюджетна система.

Бюджетний устрій — показує, яким чином побудована бюджетна система, тобто це організація вертикальної структурної побудови бюджету держави за рівнями адміністративно-територіального поділу країни.

Бюджетна система — відображає складові бюджету, тобто це сукупність усіх бюджетів, які формуються в даній країні згідно з її бюджетним устроєм.

Основи бюджетного устрою:

- виділення видів бюджетів;
- установлення принципів побудови бюджетної системи;
- розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи;
- організація взаємовідносин між бюджетами.

Виділення **видів бюджетів** ґрунтується на політичному устрої та адміністративно-територіальному поділі кожної країни. Установлено два основні види бюджетів — *центральні* та *місцеві*. У країнах з федеральним устроєм існують два різновиди центральних бюджетів: загальнодержавний та центральні для членів федерації. В Україні центральними є Державний бюджет України і Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим. Склад місцевих бюджетів відображає територіальний поділ країни: в Україні — області, райони, поселення. Відповідно місцеві бюджети поділяють на дві групи: централізовані (регіональні) — обласні, районні, міські та бюджети базового рівня — сіл, селищ, міст, районів у містах.

Принципи побудови бюджетної системи є визначальною основою бюджетного устрою. Вони визначають характерні ознаки і риси бюджетної системи кожної країни. За основу побудови бюджетної системи прийнято принцип поєднання централізованих і децентралізованих ланок, що дає змогу враховувати як загальнодержавні, так і регіональні потреби. При цьому *взаємозв'язок* різних ланок бюджетної системи може встановлюватися на основі двох альтернативних принципів:

- єдності всіх бюджетів;
- автономності кожного бюджету.

Принцип єдності означає, що всі ланки бюджету в сукупності становлять єдиний (зведений, консолідований) бюджет, який складається і затверджується в загальному обсязі. Принцип єдно-

сті забезпечується єдиною дохідною базою всіх бюджетів, єдиною системою видатків, а головне — керованістю процесом складання і виконання бюджету з єдиного центру.

Принцип автономності означає, що кожний бюджет, що входить до складу бюджетної системи, є відносно відособленою і самостійною ланкою. Автономність бюджетів забезпечується чітким законодавчим розмежуванням доходів і видатків між бюджетами із забезпеченням кожного бюджету досить міцною і стабільною дохідною базою. Кожний бюджет складається, затверджується і виконується відповідними органами влади відособлено і самостійно.

Бюджетна система, що побудована на засадах автономності кожного бюджету, значно ефективніша, ніж заснована на принципі єдності.

Розмежування доходів і видатків між бюджетами є важливим елементом бюджетного устрою. Воно починається з розмежування *видатків*, яке ґрунтується на розмежуванні функцій держави між різними рівнями влади і, відповідно, на призначенні того чи іншого бюджету: з центрального бюджету фінансуються видатки загальнодержавного характеру, з відповідних місцевих бюджетів — видатки регіонального значення. При цьому може застосовуватись два підходи: розподіл за територіальною ознакою (за місцезнаходженням об'єкта фінансування), та розподіл, виходячи з відомчого підпорядкування (фінансування ведеться з бюджету того рівня, до якого належить орган управління, якому підпорядкований даний об'єкт фінансування).

Розмежування *доходів* є похідним відносно розмежування видатків і може проводитись на основі двох методів. Перший — закріплення доходів за кожним бюджетом у повній сумі чи за твердо фіксованими нормативами в умовах автономності кожного бюджету. Другий метод полягає у встановленні системи бюджетного регулювання в умовах єдності бюджету, тобто у проведенні відрахувань до бюджетів нижчих рівнів, виходячи з їхніх потреб. При цьому всі доходи поділяються на закріплені і регулюючі.

Організація **взаємовідносин між бюджетами** передбачає виділення їх напрямів, видів та форм. За *напрямами* взаємовідносини між бюджетами поділяються на вертикальні — між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні — між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні). *Види* взаємовідносин: регламентовані законодавчими та інструктивними документами; договір-

ні — на підставі угоди між відповідними органами влади чи управління. *Форми взаємовідносин*: бюджетне субсидіювання, вилучення коштів, взаємні розрахунки; бюджетні позички. *Субсидіювання* — це виділення коштів з бюджетів вищого рівня бюджетам нижчого рівня. Види субсидіювання: субсидії, субвенції, дотації. *Вилучення коштів* — передання коштів із бюджетів нижчого рівня до бюджетів вищого рівня. *Взаємні розрахунки* — передання коштів із одного бюджету до іншого у зв'язку з перерозподілом між ними доходів чи видатків після затвердження бюджету. *Бюджетні позички* — запозичення коштів у зв'язку з виникненням тимчасового касового розриву — незбігання у часі фінансування видатків і надходження доходів. Можуть надаватись або з бюджету вищого рівня, або установами банківської системи (на даний час в Україні позички можна отримати тільки в банках).

6.2.3. Бюджетна система і бюджетний процес в Україні

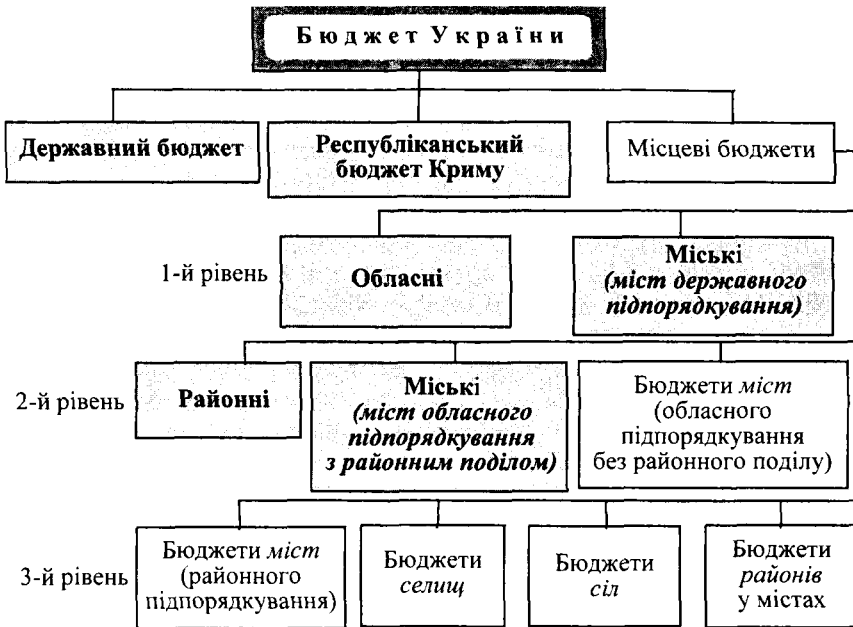
Бюджетна система нашої держави була сформована на основі закону «Про бюджетну систему України». На даний час її функціонування регламентується нормами «Бюджетного кодексу». При цьому передбачається поєднання принципів єдності й самостійності, що просто неприпустимо. Причому принцип єдності на практиці не реалізується, оскільки єдиний зведений бюджет на жодному рівні не складається. Самостійність же проголошується суто декларативно — реальної законодавчої бази для неї немає.

Відповідно до чинного законодавства бюджетна система України включає Державний бюджет України, Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети. До місцевих бюджетів належать обласні, міські, районні, міст, селищ, сіл, районів у містах. Склад та структурна побудова бюджетної системи України відображена на схемі 23 (жирним шрифтом виділені централізовані види бюджетів, курсивом — децентралізовані):

Бюджетний процес — це організація і порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету. Оскільки бюджет являє собою систему всеохоплюючих фінансових відносин і через нього проходить значна маса грошових потоків, то бюджетний процес завжди перебуває в центрі уваги суспільства.

Він складається з двох частин:

- бюджетне планування;
- виконання бюджету.

Бюджетне планування охоплює складання проекту бюджету, його розгляд і затвердження. Це серцевина бюджетного процесу — виконується такий бюджет, який прийнято.

Завдання бюджетного планування визначаються необхідністю вирішення охарактеризованого вище триєдиного завдання формування бюджету:

- 1) достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- 2) оптимальний розподіл видатків за окремими групами й галузями;
- 3) збалансування бюджету.

Бюджетне планування починається з визначення можливого обсягу доходів. Обґрунтованість їх планування забезпечує реальність усього бюджетного процесу. Оптимальність розподілу видатків визначається ефективністю використання бюджетних коштів із позицій забезпечення економічного зростання та соціальної гармонії у суспільстві. Збалансування бюджету найскладніше завдання, оскільки, як правило, потреби у видатках перевищують реальні можливості у формуванні доходів.

У процесі бюджетного планування використовуються такі методи:

- а) загальний метод — балансовий;
- б) до окремих статей — нормативний:
 - прямого рахунку,
 - аналітичний.

Сутність балансового методу полягає у тому, що бюджет як фінансовий план є балансом доходів і видатків. Отже, бюджет не може бути незбалансованим. Перевищення видатків над доходами неможливе, адже воно, виходячи зі схеми фінансової діяльності держави, не може бути профінансовано. Перевищення ж доходів над видатками, якщо йдеться не про бюджетний профіцит, недоречне, оскільки державі не потрібні зайві кошти (зате вони можуть бути вкрай необхідні юридичним і фізичним особам, у яких вони вилучаються у процесі перерозподілу). Використання балансового методу забезпечує реальність не тільки бюджетного планування, а й збалансованість формування та розміщення фінансових ресурсів у суспільстві.

Нормативний метод є основою бюджетного планування і полягає у визначенні окремих статей доходів і видатків за встановленими нормативами. Наприклад, окремі видатки можуть визначатися за нормативами до макроекономічних показників (відповідно до Закону про освіту в Україні на її фінансування з бюджету має виділятися не менше 10% національного доходу). Нормативи можуть мати різні рівні узагальнення — до макро- і мікроекономічних показників, у розрахунку на одного жителя, одну бюджетну установу чи оперативно-сітьовий показник (наприклад, на один клас), а також до конкретних статей видатків чи доходів.

Метод прямого рахунку передбачає деталізований розрахунок за кожним платником доходів та отримувачем бюджетних коштів. Саме він забезпечує повну прозорість бюджетного процесу і найбільшу обґрунтованість проекту бюджету. Водночас це досить трудомісткий процес, і тому його використання, особливо на рівні централізованих бюджетів, ускладнено. У процесі прямого розрахунку доходів і видатків бюджету теж використовуються нормативи, але не узагальнені, а деталізовані.

Аналітичний метод ґрунтується на визначенні тенденцій розвитку окремих показників бюджету і чинників, які впливають на ці показники. Планування може здійснюватися з використанням коефіцієнтів, які характеризують динаміку доходів і видатків, або на основі визначення впливу на зміну показників бюджету окремих чинників, наприклад зростання чисельності населення, динаміку цін і тарифів, валютного курсу тощо.

Процедура бюджетного планування — послідовність заходів і дій зі складання, розгляду і затвердження проекту бюджету, яка визначається відповідним законом. В Україні на державному рівні вона включає такі етапи та стадії:

1. Складання проекту бюджету:

— направлення Президентом Верховній Раді *бюджетного послання*;

— розроблення Верховною Радою *бюджетної резолюції*, у якій визначаються основні напрями бюджетної політики на наступний рік;

— розроблення Міністерством фінансів на підставі основних прогностичних макропоказників економічного і соціального розвитку *прогностичного* проекту Державного бюджету;

— узгодження показників прогностичного проекту бюджету з пропозиціями міністерств, відомств та інших органів;

— розроблення Міністерством фінансів *робочого* (узгодженого) проекту Державного бюджету і подання його в Кабінет Міністрів;

— розгляд проекту бюджету в Кабінеті Міністрів, прийняття рішення про його схвалення і подання Президенту проекту Закону про бюджет;

— розгляд проекту Закону про бюджет Президентом і подання його до Верховної Ради.

2. Розгляд проекту Закону про Державний бюджет України:

— розгляд проекту Закону про Державний бюджет у комісіях і комітетах Верховної Ради;

— доповідь Міністра фінансів на засіданні Верховної Ради та співдоповідь голови комітету з питань бюджету;

— обговорення проекту Державного бюджету на засіданні Верховної Ради;

— прийняття відповідного рішення про результати розгляду проекту Закону про Державний бюджет:

а) затвердити Закон про Державний бюджет України;

б) схвалити у першому читанні і направити на доопрацювання;

в) відхилити і направити на перероблення.

Виконання бюджету полягає у мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Організація виконання бюджету покладається на Кабінет Міністрів, оперативна робота ведеться Міністерством фінансів, Державною податковою адміністрацією і Державним казначейством. Виконання бюджету здійснюється на підставі розпису доходів і видатків. Цей документ складається після затвердження бюджету відповідно до підрозділів бюджетної класифікації, яка містить повну деталізацію

видів доходів і напрямів видатків. Розпис доходів і видатків складається з поквартальною розбивкою, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватись за двома системами: банківською і казначейською. При *банківській* системі рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи. При *казначейській* створюється спеціальна структура — казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки. В Україні Державне казначейство організує і забезпечує виконання Державного бюджету, але кошти бюджету концентруються в установах банківської системи.

6.3. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

6.3.1. Сутність і види податків

Податкова система — важлива складова системи державних фінансів, хоча і не виділяється в їх окрему ланку. Вона відіграє провідну роль у формуванні державних доходів, відчутно впливаючи на доходи юридичних і фізичних осіб. При цьому податкову систему можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона охоплює всі обов'язкові платежі, з допомогою яких здійснюється перерозподіл доходів на користь держави і які концентруються в бюджеті та фондах цільового призначення. У вузькому розумінні це сукупність тільки податків як особливої форми мобілізації доходів бюджету.

Податки являють собою обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб до бюджету. Історично це найдавніша форма фінансових відносин між державою і членами суспільства. За економічним змістом податки відображають фінансові відносини між державою і платниками податків з метою створення загальнодержавних централізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій. На відміну від фінансів загалом ці взаємовідносини мають односторонній характер — від платників до держави.

У фінансовій термінології вживаються п'ять термінів, що відображають платежі державі, — плата, відрахування і внески, податок, збір. Незважаючи на певні особливості, ці платежі характеризуються спільними ознаками, що дають змогу об'єднувати їх в одну групу як податки й обов'язкові платежі податкового характеру.

Плата (відповідає на запитання «за що?») передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою (плата за воду, плата за заготівлю деревини тощо). Розмір плати залежить від кількості ресурсів, що використовуються, а надходження плати саме державі визначається державною власністю на ці ресурси. Якщо держава втратить право власності на них, то вона втратить і ці доходи. За економічним змістом плата не є податком, бо не відображає перерозподілу доходів.

Відрахування і внески (відповідають на запитання «на що?», «від чого?») передбачають цільове призначення платежів. Воно може бути тільки частковим (відрахування), тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним (внески), коли витрачання коштів у повному обсязі здійснюється тільки за цільовим призначенням. Наприклад, часткове цільове призначення мають відрахування на геологорозвідувальні роботи. Оскільки вони вносяться до бюджету, то в загальній сумі його доходів це цільове призначення втрачається. При цьому розміри фінансування з бюджету геологорозвідувальних робіт можуть бути як більшими, так і меншими від суми надходжень цих відрахувань. Коли обсяг фінансування менший за суму надходження, цільове призначення залишку не зберігається. Прикладом повного цільового призначення є відрахування і внески у різні цільові фонди — внески у Пенсійний фонд та Фонд соціального страхування, внески у фонд сприяння зайнятості населення та ін. Використовувати ці внески не за призначенням не дозволяється, а змінити цільове призначення можна тільки на законодавчій основі. Загалом відрахування і внески можна розглядати як *цільові податки*.

Податки (відповідають на запитання «для чого?») встановлюються для утримання державних структур і для фінансового забезпечення виконання ними функцій держави — управлінської, оборонної, соціальної та економічної. Вони не мають ні ознак еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення. Тобто конкретний податок — це нецільовий, безоплатний (нееквівалентний), неповоротний обов'язковий платіж державі. Однак якщо розглядати податки сукупно, то прикмети плати і відрахувань видно досить чітко. *Податок — це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частини вартості валового внутрішнього продукту (ВВП) на загальносуспільні потреби, без задоволення яких сучасне суспільство існувати не може.*

Особливою формою податкових платежів є **збори**. На відміну від податків, які мають характер регулярних надходжень, збори є платежами разового, випадкового і незначного за роз-

мірами характеру, що збираються за місцем події (наприклад, ринковий збір).

Функції податків як фінансової категорії впливають з функцій фінансів. Фінанси загалом виконують дві функції — розподільну і контрольну. Податки безпосередньо пов'язані з розподільною функцією в частині перерозподілу вартості створеного ВВП між державою і юридичними та фізичними особами. Вони є методом централізації ВВП у бюджеті на загальносуспільні потреби, виконуючи у такий спосіб *фіскальну* функцію.

Фіскальна функція є основною у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на цю функцію держава повинна отримувати не тільки достатньо податків, а й головне, надійних. Податкові надходження мають бути постійними і стабільними й рівномірно розподілятися за регіонами.

Постійність означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету.

Стабільність надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі. Безглуздо встановлювати такі податки, які необхідних гарантій не дають, бо в такому разі невизначеною стає вся фінансова діяльність держави.

Рівномірність розподілу податків за територією необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба в значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Податки, як уже зазначалось, відображають рух вартості від юридичних і фізичних осіб до держави. Їх сплата приводить до зменшення доходів платника. Причому об'єктивно кожний платник заінтересований сплатити якомога меншу суму, що може досягатись як за рахунок зменшення обсягів об'єкта оподаткування, так і вибору пільгових щодо оподаткування умов діяльності. Отже, у сутності кожного податку закладена *регулююча* функція. Вона, як і фіскальна функція, характеризує суспільне призначення податків. Сутність регулюючої функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників.

Оскільки регулююча функція податків є об'єктивним явищем, то вплив податків відбувається незалежно від волі держави, яка

їх установлює. Разом з тим держава може свідомо використовувати їх з метою регулювання певних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства. Але така цілеспрямована податкова політика можлива тільки завдяки об'єктивно властивій податкам регулюючій функції.

Використання податків як фінансових регуляторів — дуже складна й тонка справа. Тут не може бути головного і другорядного — все головне. Іноді незначні деталі в оподаткуванні можуть докорінно змінити сутність впливу податку: зробити його прямо протилежним щодо передбачуваного.

Елементи системи оподаткування. Справляння податків ґрунтується на виділенні таких елементів системи оподаткування: суб'єкт і носій податку, об'єкт і одиниця оподаткування, джерело сплати, податкова ставка і квота. Між цими поняттями існує певне підпорядкування, яке найпростіше можна проілюструвати, поставивши до них запитання: суб'єкт → *хто* сплачує; об'єкт → *що* оподатковується; одиниця → *як це що* обчислюється; джерело → *з чого* сплачується; ставка → *скільки* сплачується; квота → *як частка* доходу утримується.

Суб'єкт, або *платник* (останній термін найуживаніший на практиці), податку — це та фізична чи юридична особа, яка безпосередньо його сплачує. Податкова робота починається саме з установлення платників, бо податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Термін «платник податку» визначає саме суб'єкт оподаткування. Однак цей суб'єкт здебільшого є тільки посередньою, транзитною ланкою проходження доходів. Він не стільки сплачує податок, скільки перераховує до бюджету частину отриманих доходів. Реальним платником, або *носієм*, кожного податку є кінцевий споживач. Саме він сплачує вартість товарів і послуг, а якщо так, то і все, що в їх цінах відображається, — і витрати виробництва та реалізації, і прибуток усіх ланок, де відбувається рух товарів, і відрахування частини отриманих доходів до бюджету. Оскільки основним споживачем у будь-якій країні є її народ, то саме громадяни скрізь були, є і завжди будуть основними носіями, тобто реальними платниками податків. З огляду на це твердження про перекладання податкового тягаря на їхні плечі безпідставні — він був там завжди й альтернативи просто не існує.

Об'єкт оподаткування вказує на те, *що* саме оподатковується тим чи іншим податком. Це другий за черговістю елемент оподаткування, бо, визначивши платника, необхідно встановити, *що* саме

у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива тільки у разі чітко визначеного об'єкта оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватись чіткому обліку, безпосередньо стосуватися платника, відображати саме його (а не сторонніх юридичних чи фізичних осіб) вплив на даний об'єкт.

Одиниця оподаткування — це одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір досить точно відображає об'єкт оподаткування. Наприклад, оцінювання земельної ділянки при оподаткуванні проводиться в гектарах, сотих гектара, квадратних метрах тощо. Чим більші розміри об'єкта оподаткування, тим більша одиниця виміру. Грошовий вимір може бути безпосереднім — при оцінці доходів, і опосередкованим — при оцінці тієї ж земельної ділянки (за ринковою чи нормативною ціною), майна та ін.

Джерело сплати податку — це дохід платника, з якого він сплачує податок. Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам дохід або майно, що приносить дохід), а може і не стосуватися об'єкта оподаткування (наприклад, податки на майно і землю, які перебувають в особистому користуванні й не приносять доходу їх власникам). Загалом правомірним є пов'язування джерела сплати податку з об'єктом оподаткування. Таке оподаткування є досить справедливим, оскільки тільки дохід є джерелом сплати. Крім того, у підприємства джерело сплати може розглядатись з позицій віднесення того чи іншого податку на валові витрати (собівартість продукції), отриманий прибуток чи цінову надбавку. Загальним джерелом сплати є виручка від реалізації. Однак залежно від того, з якого її елемента сплачується податок, визначається його вплив на фінансові інтереси підприємства.

Податкова ставка — це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. При універсальному підході встановлюється єдина для всіх платників ставка, при диференційованому — кілька. Диференціація ставок може відбуватись у двох напрямках. Перший — відповідно до платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий — відповідно до різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування.

Установлення податкових ставок є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Саме недосконалість ставок може порушити як фіскальну значущість, так і регулюючу дію того чи

іншого податку. Установлення ставок податків може базуватись на емпіричному методі й економіко-математичному моделюванні.

Сутність *емпіричного методу*, який орієнтується здебільшого на фіскальну функцію податків, полягає у визначенні ставок на базі існуючого досвіду оподаткування з урахуванням забезпеченості видатків держави і впливу кожного податку на фінансові ресурси й грошові доходи та витрати платників. У міру накопичення емпіричних даних та змін у фінансовому стані держави та платників податків ставки оподаткування можуть і повинні коригуватися. Держава мусить весь час тримати в полі зору фінансову діяльність усіх суб'єктів розподільних відносин у суспільстві й вносити своєчасні корективи у свою податкову політику для підтримання належного фінансового стану всіх суб'єктів.

Сутність *методу економіко-математичного моделювання* полягає в розробленні математичної моделі, яка враховує всі інтереси держави та платника і визначальні (здебільшого саме визначальні, бо всі врахувати практично неможливо) чинники, що діють у сфері справляння того чи іншого податку. Цей метод орієнтується головним чином на регулюючу функцію податків, бо критерієм оптимізації податкової ставки є саме найвищий рівень впливу податку на поведінку платника. Водночас обов'язково враховується і фіскальне значення податку шляхом уведення в модель певних обмежень, насамперед забезпечення мінімально допустимого надходження сум від цього податку.

Крім двох названих наукових методів, у податковій практиці використовується також суто *інтуїтивний* підхід до ставок. Він базується на передбаченнях і побажаннях тих, хто ці ставки розробляє і затверджує.

За побудовою податкові ставки поділяються на тверді та процентні.

Тверді ставки встановлюються в грошовому виразі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Вони можуть бути двох видів: *фіксовані* — установлені в конкретних сумах, *відносні* — визначені відносно певної величини (наприклад, у процентах до мінімальної заробітної плати).

Процентні ставки встановлюються тільки щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вираз (адже сума податку має тільки грошовий вираз, за винятком натуральних податків). Вони поділяються на три види: пропорційні, прогресивні й регресивні.

Пропорційні — це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. Вони спрощують податкову роботу, найбільшою мірою відповідають принципу рівності платників.

Прогресивні — це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування. Прогресія шкали оподаткування може бути простою і ступінчастою. При простій шкалі прогресії підвищені ставки застосовуються до всього об'єкта оподаткування, результатом чого є вкрай не вигідні для платника інтервали оподаткування його розмірів. При ступінчастій шкалі такі ставки застосовуються не до всього об'єкта оподаткування, а тільки до тієї його величини, що перевищує інтервальні обмеження. У даному разі багато що залежить від стрімкості й крутизни прогресії. Стрімкість відображає розміри інтервалів — чим вони менші, тим стрімкіша прогресія. Крутизна характеризує співвідношення максимальної й мінімальної ставок. Обидва ці показники при поміркованій податковій політиці мають бути помірними, створюючи відносно пільгові умови для верств населення з низьким рівнем доходів і не надто контрибуційні для осіб з високими доходами.

Регресивні ставки, на відміну від прогресивних, зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування. Вони необхідні тоді, коли держава намагається стимулювати подібне зростання. У такій політиці є свій сенс, адже багатство суспільства — це сукупність багатства його членів, а регресивні ставки стимулюють створення і зростання багатства.

У практиці оподаткування прогресивні й регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні — у вигляді прогресивно-регресивної й регресивно-прогресивної шкали ставок.

Податкова квота — це частка податку в доході платника. Вона може бути визначена в абсолютному розмірі й у відносному виразі. Значення податкової квоти полягає в тому, що вона характеризує рівень оподаткування. З погляду соціальної справедливості механізм оподаткування обов'язково має включати податкову квоту. Однак річ у тім, що тоді значно зменшуються податковий вплив і можливості використання податків як фінансових регуляторів. Тому в практиці оподаткування податкові квоти законодавчо не встановлюються.

Класифікація податків. Історія людства виробила різні форми й методи оподаткування. Кожний вид податків має свої специфічні риси та функціональне призначення і посідає окреме місце в податковій системі.

Класифікація податків проводиться за кількома ознаками: за формою оподаткування, за економічним змістом об'єкта оподаткування, залежно від рівня державних структур, які їх устанавлюють, за способом стягнення.

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прями й непрямі.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їхніх доходів, а сума податку безпосередньо залежить від розмірів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягаря, за якого більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи. Такий принцип оподаткування більшістю економістів світу визнається найсправедливішим. Разом з тим форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, бо виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й ухилення від сплати. Тому, незважаючи на «справедливість» (у лапках не тому, що це сумнівно, а тому, що не існує абсолютної справедливості) прямих податків, податкова система не може обмежуватися тільки ними. Це був би однобокий підхід, який згубний для будь-якої системи.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів та послуг і сплачуються за рахунок цінової надбавки, а їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Наголошуємо на тому, що, тільки прямо, бо оскільки непрямі податки включаються в ціни, то їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Універсальні форми непрямих податків — акцизів, при перенесенні їх стягнення зі сфери реалізації у сферу виробництва мають багато ознак прямого оподаткування, насамперед чітко визначений об'єкт оподаткування — обсяг обороту чи додану вартість. При цьому об'єкти оподаткування частково збігаються: пряма форма — податок на прибуток і непрямая форма — податок на додану вартість, частину якої становить той же прибуток.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно. *Податки на доходи* стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. *Податки на споживання* сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків. *Податки на майно* встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну

від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету (центрального чи місцевого) вони зараховуються. Згідно з їх розподілом між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи: доходи центрального бюджету, доходи місцевих бюджетів і доходи, що розподіляються в певних пропорціях між центральним та місцевими бюджетами. Розподіл податків між ланками бюджетної системи може мати сталий нормативний характер, наперед установлений законодавчими актами, а може відбуватись у формі бюджетного регулювання, коли відрахування до місцевих бюджетів здійснюються за щорічними диференційованими нормативами залежно від потреб того чи іншого місцевого бюджету.

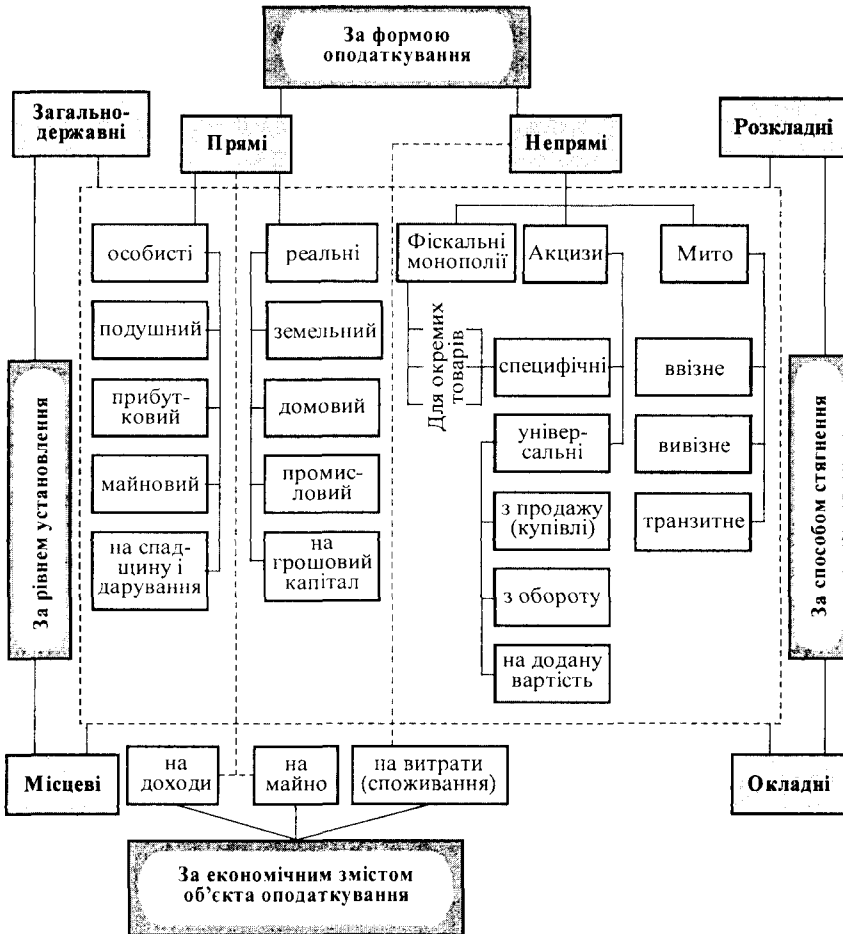
Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління¹. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків. По-перше, у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень. По-друге, введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами. По-третє, можливе впровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів без будь-яких обмежень з боку центральної влади.

За способом стягнення розрізняють два види податків — розкладні й окладні. *Розкладні податки* спочатку встановлюються в загальній сумі відповідно до потреб держави в доходах, потім цю суму розкладають на окремі частини за територіальними одиницями, а на низовому рівні — між платниками. Це історично перша форма стягнення податків. *Окладні податки* передбачають установлення спочатку ставок, а відтак і розміру податку для кожного платника окремо. Загальна величина податку формується як сума платежів окремих платників.

Класифікація податків та їх види наведені на схемі 24.

¹ Слід відрізнити поняття обсягу місцевих податків від обсягу податкових доходів місцевих бюджетів, які включають повністю або частково загальнодержавні податки, а також місцеві податки і збори.

Класифікація податків

Наведена класифікація відображає у цілому всі основні історичні види податків. У системі прямого оподаткування види податків виділяються за ознакою об'єкта оподаткування. При цьому прямі податки поділяються на особисті й реальні. Відмінність між ними полягає у співвідношенні платника й об'єкта оподаткування. В особистих податках основним є платник, а в реальних — об'єкт оподаткування.

Більш сучасною формою є особисті податки, з яких найбільш поширені прибутковий і майновий. У прибутковому оподатку-

ванні виділяються два напрями — податок на доходи фізичних осіб і на прибуток підприємств (корпорацій). Аналогічно і податок на майно може встановлюватись стосовно і фізичних, і юридичних осіб. Податок на спадщину і дарування стягується з фізичних осіб і відчутного бюджетного значення не має. Подушний податок, що встановлюється для громадян незалежно від їх доходів і майна, в даний час не використовується, хоча відома спроба М. Тетчер установити такий податок у Великій Британії. З реальних податків у сучасних умовах використовуються земельний і податок на грошовий капітал, а промисловий і домовий є віджилими видами.

У системі непрямого оподаткування види податків характеризують різний взаємозв'язок податків з цінами. Фіскальні монополії засновуються на державному ціноутворенні на певні монополійні товари (сіль, тютюн, сірники, алкогольні напої тощо). Установлюючи ціну, держава фіксує і свій дохід у ній. Загалом це віджила форма, хоча в колишньому СРСР система доходів бюджету ґрунтувалася насамперед на фіскальній монополії держави. Акцизи і мито являють собою надбавки до цін товарів, робіт і послуг. Самі ціни встановлюються суб'єктами підприємницької діяльності, а держава встановлює лише надбавку. Надбавки до цін на внутрішньому ринку є акцизами, а до товарів, що перетинають митний кордон країни, — митом.

Акцизи в сучасних умовах є основною формою непрямого оподаткування. Вони поділяються на специфічні — встановлюються для окремих товарів, та універсальні — до всього обороту. Спочатку були впроваджені специфічні акцизи, а потім на основі розширення сфери акцизного оподаткування — універсальні.

Універсальні акцизи пройшли три історичні етапи розвитку, які відбилися у їх видах. Перший етап розвитку почався із застосування податку з продажу, який встановлювався на кінцевій стадії реалізації відносно товарних оборотів — податок з продажу (купівлі). На другому етапі стали оподатковуватись як товарні, так і нетоварні обороти на всіх стадіях руху вартості — податок з обороту. Було розширено коло платників за рахунок багатостадійності оподаткування та встановлено кумулятивний (накопичувальний) характер оподаткування — на кожній новій стадії оподатковувався весь оборот, який включав і сплачений на попередніх стадіях податок з обороту. Саме кумулятивність податку була його основним недоліком. Тому на третьому етапі була усунена ця кумулятивність і податок став сплачуватись не з усього обороту, а тільки з того, що відображав внесок кожного

виробника у вартість товарів, робіт і послуг — податок на додану вартість. Цей податок є однією з найуніверсальніших сучасних форм оподаткування, оскільки дає змогу досить рівномірно розподілити податковий тягар.

Мито на даний час не відіграє відчутної ролі у податковій системі. Це пов'язано з розвитком світової торгівлі, обмеженням різних бар'єрів, у тому числі митних. Існуючі на даний час міжнародні домовленості передбачають або пільгове митне оподаткування, або взагалі безмитну торгівлю. Основою установа митного виду мита є напрям руху товарів, на підставі якого розрізняють ввільне, вивільне і транзитне мито. Крім того, за економічним змістом можна виділити статистичне, фіскальне, протекціоністське, преференційне та зрівнювальне мито. Статистичне мито встановлюється з метою надійного обліку міжнародної торгівлі. В основі фіскального лежить необхідність формування доходів бюджету. Протекціоністське встановлюється на досить високому рівні митного обкладення з метою захисту національного товаровиробника. Преференційне має, навпаки, пільговий характер і порівняно невисокі ставки. Зрівнювальне мито встановлюється на такому рівні, щоб забезпечити цінову рівновагу між товарами внутрішнього виробництва та імпортованими.

6.3.2. Основи побудови податкової системи та організація оподаткування

Податкова система — це сукупність установлених у країні податків і обов'язкових платежів податкового характеру та механізму їх справляння. Як видно з визначення, вона дещо ширша від сфери оподаткування як механізму перерозподілу доходів. Водночас із погляду платників податків будь-які платежі на користь держави, що ведуть до зменшення їхніх доходів, розглядаються як податки, у зв'язку з чим подібне розширене трактування податкової системи цілком виправдане.

Паралельно з поняттям «податкова система» досить часто використовується термін «система оподаткування». Іноді ці поняття вживаються як синоніми, що не правильно, оскільки податкова система — це сукупність податків, а оподаткування — це процес установа митного і справляння податків. Тобто система оподаткування характеризується її елементами — платник, об'єкт оподаткування, ставка тощо — та механізмом обчислення і сплати податків.

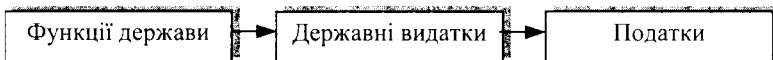
Податкова система кожної країни відображає її специфічні умови. У світі немає держав з тотожними податковими системами. Од-

нак це не означає, що створення податкової системи і податкова політика ведуться спонтанно, як кому забажається. Є певні положення, які визначають підхід держави до цієї сфери своєї діяльності. Для того щоб податкова політика давала позитивні результати, необхідне наукове обґрунтування основ податкової системи.

Формування податкової системи ґрунтується на таких засадах: по-перше, системність, по-друге, устанавлення визначальної бази цієї системи і, по-третє, вихідних принципів.

Вимога **системності** полягає в тому, що всі податки мають бути взаємопов'язаними між собою, органічно доповнювати один одного, не вступати в суперечність із системою загалом та окремими її елементами. Системний підхід означає, що мають реалізовуватись обидві функції податків. З фіскального погляду податкова система повинна забезпечити гарантоване і стабільне надходження доходів у бюджет. З регулюючого погляду — забезпечувати державі можливість впливу на всі сторони соціально-економічного розвитку суспільства.

Визначальною базою побудови податкової системи є обсяг видатків бюджету та цільових фондів. Податки в державі — не самоціль. З погляду організації її фінансової діяльності вони вторинні відносно видатків¹. В основі їх устанавлення лежить така схема:

Безумовно, слід урахувувати можливий негативний вплив високих податків на суспільство й економіку, але й ігнорувати інтереси держави неможливо. Збалансування доходів бюджету з обсягом державних видатків є аксіомою фінансової науки. Відхід від неї призводить до наслідків більш тяжких, ніж високий рівень оподаткування. Ідеться насамперед про інфляцію, яка, по суті, також є формою оподаткування, але прихованою. Особливість інфляції полягає в тому, що це відкладені на завтра податки, однак завтра доведеться платити значно більше, ніж сьогодні.

Важливою складовою побудови і функціонування податкової системи є встанавлення її **вихідних принципів**. Вони розглядаються за трьома напрямками:

- принципи формування податкової системи;
- принципи оподаткування;
- принципи податкової політики.

¹ Інша річ бюджетне планування — при складанні бюджету і його затвердженні держава має виходити з суми наявних доходів, устанавлених законодавством.

Принципи *формування податкової системи* визначають фундаментальні доміанти відносно встановлення кожного податку окремо та їх сукупності. До них відносять: рівнонапруженість в оподаткуванні, урівноваженість інтересів держави і платників податків та цілеспрямоване застосування податків як фінансових інструментів регулювання пропорцій соціально-економічного розвитку.

Рівнонапруженість означає такий розподіл податкового тягара між суб'єктами оподаткування, який відображає всі аспекти їх діяльності: і доходи, що характеризують, по суті, їх внесок у створення ВВП (що вони дають суспільству), і споживання, що певною мірою характеризує їх участь у розподілі і використанні створеного ВВП (що вони беруть від суспільства), і майновий стан, і зусилля кожного суб'єкта, які він докладає для отримання певного доходу, виходячи зі своїх здібностей та рівня їх реалізації, і характер отриманих доходів та напрями їх використання, і співвідношення між споживанням та заощадженнями, і напрями та характер використання цих заощаджень. Як бачимо, рівнонапруженість відображає комплексний підхід і може досягатись лише за умови дотримання вимоги системності у побудові податкової системи. Цей принцип передбачає оптимізацію співвідношення між прямими і непрямими податками, між оподаткуванням доходів, майна і споживання, між податками з юридичних і фізичних осіб та між окремими видами податків.

Принцип рівнонапруженості є ознакою високорозвиненої економіки, в умовах якої основу суспільства становить так званий середній клас. Він сформувався на основі принципів рівномірності і соціальної справедливості. Рівномірність, або податкова рівність, означає, що всі платники мають однакові зобов'язання перед державою за певними критеріями. При цьому не відбувається поділу платників на особливі категорії, наприклад, дуже багаті, чи надто бідні — усі рівні відповідно до своїх можливостей. Принцип рівномірності передбачає або використання пропорційних ставок, або дуже помірної й обмеженої шкали прогресивних ставок.

Принцип соціальної справедливості у такому вигляді, як він спочатку сформувався, навпаки, передбачав виділення окремих категорій і застосування шкали суттєво зростаючої прогресії. Так, свого часу вважалось, що найбільшим проявом соціальної справедливості є прогресивний прибутковий податок — чим більший рівень доходів у платника, тим вищий рівень податкового навантаження на нього. Однак поняття соціальної справедливості набагато складніше, ніж здається на перший погляд. Так, у поляризованому суспільстві воно справді може зводитися до перерозподілу через бюджет

частини доходів багатих верств населення на користь бідних. Але у країнах суспільного добробуту такий підхід, по-перше, не актуальний, а, по-друге, значною мірою шкідливий. Адже високий рівень оподаткування багатих, а це, як правило, провідна і головна частина продуктивних сил, підриває у них стимули до високих результатів, унаслідок чого уповільнюється темпи економічного розвитку, що особливо болісно відобразиться якраз на найбідніших.

Поняття соціальної справедливості досить умовне і з погляду різних верств населення та різних завдань, що стоять перед суспільством, може мати різний зміст і різні ознаки. З погляду бідних прошарків воно означає перерозподіл на їх користь частини доходів як за рахунок надання їм певних суспільних благ, оплачених іншими членами суспільства, так і за рахунок пільгового оподаткування (чи навіть повного звільнення від сплати податків). З погляду багатих і забезпечених громадян соціальна справедливість полягає насамперед у рівномірності оподаткування, що розкладає податкове навантаження на всіх членів суспільства за тією чи іншою ознакою. Сутність принципу рівнонапруженості полягає у тому, що він, по суті, об'єднує перерозподільність і рівномірність. Податкова система має бути побудованою у такий спосіб, щоб і забезпечити через бюджет та цільові фонди певний перерозподіл доходів, і водночас обмежити його, виходячи з необхідності забезпечення достатніх стимулів для продуктивної діяльності у найбільш активних членів суспільства, та недопущення формування утриманської ідеології окремих верств населення.

Необхідність установаження рівноцінних прав і зобов'язань усіх платників перед бюджетом визначається тим, що оподаткування доходів юридичних і фізичних осіб має ставити всіх в однакове *початкове* становище. Саме початкове, тому що подальша господарська діяльність неодмінно веде до диференціації доходів. Спроба з допомогою податків вирівнювати доходи може знищити всі стимули до їх зростання і, як наслідок, до подальшого розвитку. Крім того, рівноцінні права і зобов'язання зовсім не обов'язково означають установаження єдиних ставок податків для всіх платників. Навпаки, іноді саме єдині для всіх ставки створюють нерівноцінні умови.

Принцип *урівноваженості інтересів держави і платників податків* означає, що побудова податкової системи, яка відображає взаємовідносини вказаних суб'єктів, повинна обов'язково виходити з необхідності збалансування їхніх інтересів та протиріч між ними. Оскільки визначальною базою податкової системи є видатки бюджету, то і держава повинна мати достатньо доходів. Але податкова система не повинна при цьому підривати фінансо-

вий стан платників податків. І держава, і суб'єкти підприємницької діяльності, й окремі громадяни мусять нести солідарну відповідальність за фінансовий стан суспільства. Не може бути і мови про превалювання інтересів держави, наприклад, в умовах фінансової кризи. Установлена сукупність податків та механізму їх справляння повинна обов'язково виходити з необхідності врівноваженості інтересів усіх суб'єктів фінансових відносин.

Принцип *цілеспрямованого використання податків як фінансових інструментів* означає, що, формуючи податкову систему, слід урахувати її вплив на діяльність платників податків і на характер, темпи і пропорції соціально-економічного розвитку суспільства загалом. Кожний певний набір податків, що формує податкову систему, справлятиме відповідний вплив на суспільство. Дуже важливо чітко уявляти, яким саме буде цей вплив як стосовно окремих податків, так і податкової системи загалом. Без подібного обґрунтування впровадження тієї чи іншої податкової системи — це шлях навмання.

Принцип використання податків як фінансових інструментів ґрунтується на їх регулюючій функції. Регулюючий вплив податків є об'єктивним явищем і здійснюється незалежно від волі держави. Тому дуже важливо знати і вміти використовувати здатність податків впливати на поведінку та діяльність їх платників. Формування податкової системи ґрунтується на підборі таких податків, які дають змогу реалізовувати певні пріоритети та завдання економічної і соціальної політики. Змінюючи набір податків і механізм їх справляння, держава змінює і напрями свого впливу. Водночас дуже важливо, щоб і формування податкової системи, і її зміни мали цілеспрямований характер, тобто необхідно чітко знати, чого треба досягти і як це можна зробити.

Принципи *оподаткування* відображають засади справляння податків державою. У класичному вигляді вони були сформовані ще А. Смітом і залишаються актуальними до цього часу. Ці принципи досить прості й чіткі і зводяться до такого:

- усі громадяни мають сплачувати податки відповідно до своїх можливостей і доходів (*обов'язковість, усеохоплюваність та платоспроможність*);
- податок має бути чітко визначений і відомий усім (*чіткість і прозорість*);
- податок має сплачуватись у зручний час і спосіб (*зручність для платника*);
- система мобілізації податку має будуватися у такий спосіб, щоб мінімізувати витрати держави (*фіскальна ефективність для держави*).

Указані принципи відбивають основні засади оподаткування. При цьому слід відзначити, що їх реалізація ґрунтується на правовому врегулюванні механізму оподаткування. Тобто принципи оподаткування є, по суті, вимогами до податкового законодавства. При цьому правова *врегульованість* механізму обчислення і сплати податків теж може розглядатись як принцип оподаткування. Крім того, дуже важливим є не тільки мінімізація витрат держави на мобілізацію податків, а й обмеження витрат платників на ведення податкового обліку, на обчислення і сплату податків.

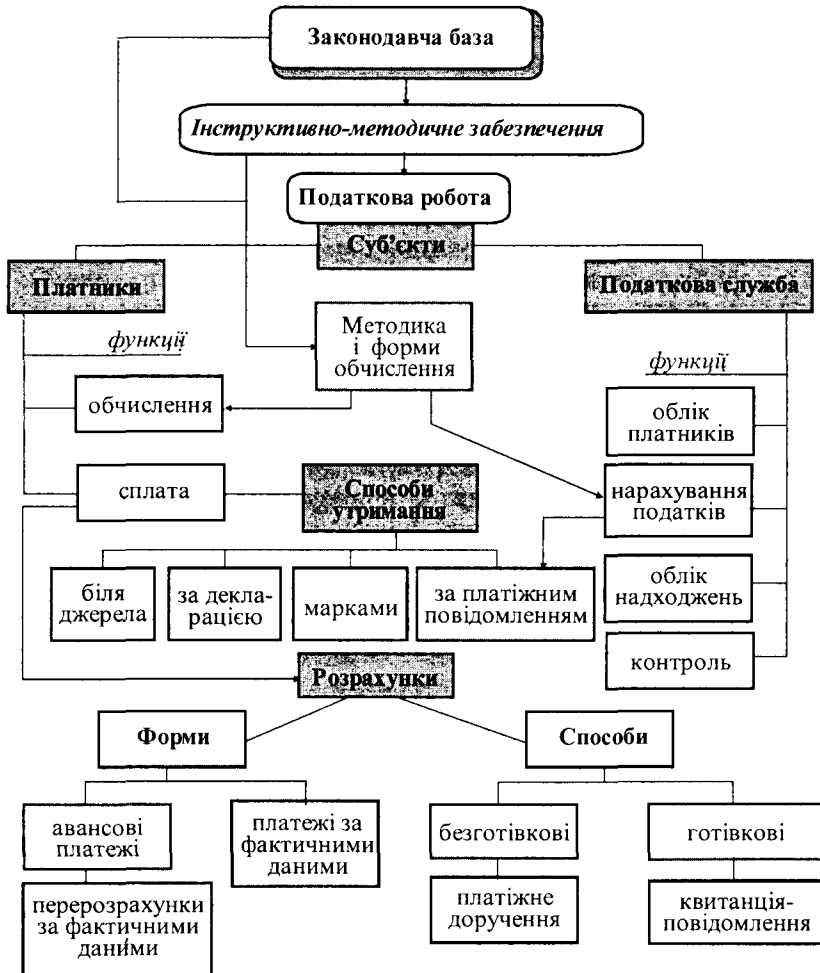
Податкова політика здійснюється за певними напрямками і принципами. Напрями податкової політики визначаються завданнями соціально-економічного розвитку і можуть мати стимулюючу чи стримуючу спрямованість. Такими завданнями можуть бути забезпечення нарощування національного капіталу за рахунок капіталізації прибутку та сприяння інвестиціям, стимулювання експорту, забезпечення зайнятості населення і політика доходів, бюджетне вирівнювання регіонального розвитку, гуманізація суспільних відносин, демографічна і молодіжна політика та сприяння розвитку сім'ї тощо. Основою податкової політики є забезпечення дійовості податків у реалізації зазначених завдань як через їх фіскальну, так і регулюючу функцію.

Використання податків як фінансових регуляторів вимагає проведення державою зваженої та обґрунтованої податкової політики. Дія кожного податку має бути чітко визначеною і врахованою. Держава повинна керувати податками і через них соціально-економічними процесами, а не пасивно очікувати на невідзначені результати податкового впливу.

Реалізація податкової політики ґрунтується на двох головних і певною мірою протилежних принципах — стабільності і гнучкості. Принцип *стабільності* означає, що податкова політика повинна виходити з установлених на певний період орієнтирів. Податкове законодавство має бути стабільним і змінюватись відповідно до змін економічної ситуації в країні. Стабільність податкової політики створює і стабільність у суспільстві, оскільки дає можливість реалізовувати інтереси всіх суб'єктів. Вона сприяє налагодженості механізму справляння податків. Принцип *гнучкості* полягає у тому, що податкова політика повинна вчасно реагувати на істотні зміни ситуації в економіці і суспільстві та на зміну стратегічних орієнтирів і тактичних завдань економічної політики. Водночас зміни у податковій системі і механізмі оподаткування мають бути чітко аргументованими. Якщо впевненості у позитивних результатах змін немає, то краще їх взагалі не проводити.

Ефективною та надійною може бути тільки та податкова система, яка побудована з дотриманням усіх вимог та принципів і яка враховує інтереси держави і платників, однаково враховуючи їх потреби та можливість. Тільки така податкова система може забезпечити державу надійними і достатніми доходами, цілеспрямовано впливаючи на діяльність кожного платника і соціально-економічний розвиток суспільства загалом.

Важливою складовою податкової системи є механізм управління податків, який наведено на схемі 25.

Податкова робота, що є основою організації справляння податків, являє собою діяльність платників і податкової служби щодо внесення податків до бюджету і контролю за платежами. Вона включає такі елементи: правове регламентування встановлення і справляння податків, облік платників і надходжень податків, порядок та форми розрахунків із бюджетом. Податкова робота ґрунтується на встановленні функцій і прав платників і податкової служби, пов'язаних зі своєчасністю і правильністю розрахунків із бюджетом. На платників покладаються функції обчислення і сплати податків, а на податкову службу — обліку платників і надходжень податків, здійснення нарахувань окремих видів податків (наприклад, земельного) і проведення контролю за дотриманням податкового законодавства.

Основою податкової роботи є податкове законодавство. Воно може бути прямої дії, а може передбачати тільки основи оподаткування — тоді додатково розробляються відповідні інструкції, у яких конкретизується механізм оподаткування.

Утримання податків може здійснюватись такими способами: біля джерела доходів (наприклад, утримання прибуткового податку із заробітної плати, сплата ПДВ при реалізації продукції); за декларацією (сплата мита за митною декларацією, перерозрахунки з податку на прибуток за декларацією про отримані прибутки); марками (акцизний збір, державне мито); за платіжним повідомленням (земельний податок з фізичних осіб).

Розрахунки з бюджетом можуть проводитись у формі авансових платежів з наступними перерозрахунками з даними про фактичні розміри об'єкта оподаткування та відразу за фактичними даними. Переважна більшість розрахунків здійснюється безготівково, і лише окремі податки, як правило, з фізичних осіб сплачуються готівкою.

Охарактеризована система організації справляння податків загалом створює всі передумови для своєчасного і повного надходження доходів до бюджету і цільових фондів і забезпечує надійне функціонування державних фінансів.

6.3.3. Податкова система України

Податкова система України визначена Законом «Про систему оподаткування», який був прийнятий уперше в 1991 р. У 1994 р. цей Закон був ухвалений у новій редакції з урахуванням змін та доповнень, які мали місце в 1992—1993 рр. Нині діє редакція з доповненнями до Закону, прийнята в 1997 р. З урахуванням прийнятих у наступні роки доповнень податкова система України

включає загальнодержавні податки й обов'язкові платежі та місцеві податки і збори.

Загальнодержавні податки та обов'язкові платежі включають чотири групи: прямі й непрямі податки, платежі за ресурси та інші обов'язкові платежі, внески у цільові фонди.

До складу цих груп входять:

а) прямі податки:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок з власників транспортних засобів;
- податок на нерухоме майно (нерухомість);
- плата (податок) за землю;
- податок на промисел;

б) непрямі податки:

- податок на додану вартість;
- акцизний збір;
- мито;

в) платежі за ресурси та інші обов'язкові платежі:

- збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
- збір за спеціальне використання водних ресурсів;
- збір за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів;
- платежі за користування надрами;
- збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;
- рентна плата за нафту і газ, що видобуваються в Україні;
- плата за транзит природного газу, нафти й аміаку;
- державне мито;
- плата за торговельний патент на деякі види підприємницької діяльності;
- єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;
- збір за використання радіочастотного ресурсу України;
- збір за проведення гастрольних заходів.

г) платежі цільового призначення:

- внески на обов'язкове державне пенсійне страхування;
- внески на обов'язкове соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- внески на обов'язкове соціальне страхування від нещасних випадків;
- внески на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття;

- внески до фонду соціального захисту інвалідів;
- збір за забруднення навколишнього природного середовища;
- збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію;

— збори до фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

До місцевих податків та зборів належать:

- податок з реклами;
- комунальний податок;
- збір за припаркування автотранспорту;
- ринковий збір;
- збір за видачу ордера на квартиру;
- курортний збір;
- збір за участь у бігах на іподромі;
- збір за виграш у бігах на іподромі;
- збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі;
- збір за право використання місцевої символіки;
- збір за право проведення кіно- і телезімокс;
- збір за право проведення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу й лотерей;
- збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг;
- збір з власників собак.

Крім установленого переліку податків, допускається спрощена уніфікована система оподаткування у вигляді фіксованого і єдиного податків для суб'єктів підприємницької діяльності та фіксованого сільськогосподарського податку.

Чинне в Україні податкове законодавство передбачає, по суті, дворівневу систему їх встановлення: загальний закон, у якому встановлюється сукупність податків, та закони з конкретних видів податків. При цьому окремі види податків і обов'язкових платежів у законодавчому порядку не були відрегульовані. У зв'язку з цим розроблено і підготовлено до затвердження «Податковий кодекс», як єдиний законодавчий акт, що регулює усю податкову систему.

Загалом чинна в Україні податкова система відповідає міжнародними стандартам оподаткування. Основна її відмінність полягає в тому, що у структурі податкових надходжень поки що провідна роль належить платежам підприємств, а податки з громадян становлять менш як 20%.

Розглянемо у загальних рисах механізм оподаткування в Україні на основі структурно-логічних схем основних податків та обов'язкових платежів.

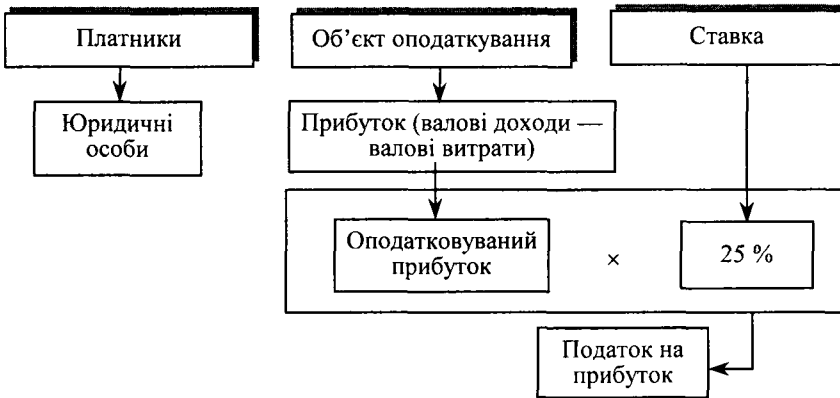
Пряме оподаткування

Основною формою прямого оподаткування є прибутковий податок. Залежно від платників податку він поділяється на два види:
з юридичних осіб;
з фізичних осіб.

Прибуткове оподаткування підприємств може ґрунтуватись на двох об'єктах оподаткування: валовому доході й прибутку. Податок на дохід справлявся в Україні у 1993—1994 рр. З 1995 р. відновлено податок на прибуток. Система прибуткового оподаткування підприємств наведена на схемі 26.

Схема 26

Структурно-логічна схема податку на прибуток підприємств

Платниками податку на прибуток є юридичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, а також бюджетні організації в частині комерційної діяльності.

Об'єктом оподаткування є балансовий прибуток (з відповідними корективами), який визначається як різниця між валовими доходами і валовими витратами. *Ставка* податку на прибуток встановлена на рівні 25 %.

Порядок обчислення і сплати. Податок сплачується щоквартально, виходячи з фактичного прибутку, встановленого на основі бухгалтерського і податкового обліку.

Податок на доходи фізичних осіб є видом особистого прибуткового оподаткування. Він визначається в такому порядку (схема 27).

Платниками податку є фізичні особи незалежно від віку, громадянства та інших ознак, які мають самостійне джерело доходів.

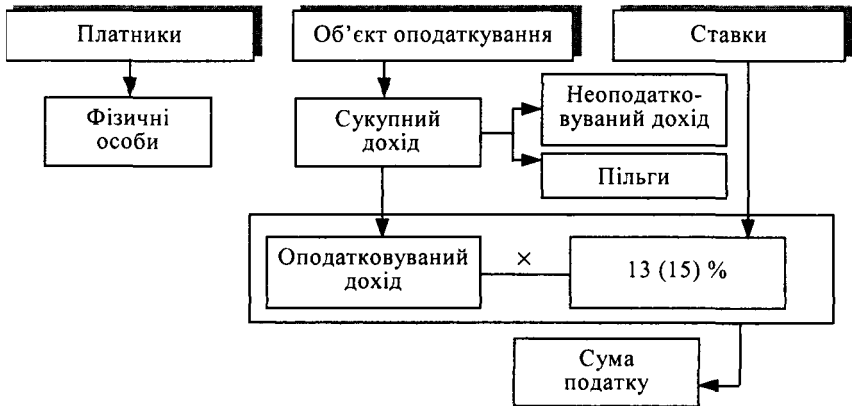
Об'єктом оподаткування є:

— у громадян, що постійно проживають в Україні, — сукупний річний дохід, одержаний з різних джерел на території України та за її межами;

— у громадян, які не мають постійного місця проживання в Україні, — дохід, отриманий з джерел в Україні.

Схема 27

Структурно-логічна схема прибуткового податку з громадян

Ставки податку. Як правило, прибуткове оподаткування громадян здійснюється за прогресивною шкалою. До 2004 р. в Україні теж використовувалися прогресивні ставки — 10 до 40 %. З 1 січня 2004 р. запроваджено єдину пропорційну ставку 13 %, яка з 1 січня 2007 р. має бути підвищена до 15 %. З деяких видів доходів можуть використовуватись окремі ставки.

Порядок обчислення і сплати залежить від виду доходів. Доходи **від роботи за наймом** оподатковуються біля джерела. Утримання і перерахування податку в бюджет здійснює *податковий агент-роботодавець*, який несе встановлену відповідальність за правильність нарахування податку і своєчасність його сплати.

Податок з доходів від підприємницької діяльності (без створення юридичної особи) може сплачуватись двома способами.

По-перше, за *декларацією* про доходи — щоквартально авансовими платежами (на підставі обчисленої податковими інспекціями очікуваної суми податку на рік) з перерозрахунком відповідно до фактично одержаного за рік доходу. По-друге, у вигляді *фіксованого* податку шляхом придбання *патента*. Ставки фіксованого податку встановлюються місцевими органами влади у розмірі від 20 до 100 грн. за календарний місяць. Вибір способу сплати здійснюється платником.

Єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва запроваджено з 1999 р. з метою спрощення системи їх оподаткування (один податок замість усіх, передбачених законодавством). Право вибору системи оподаткування (єдиний податок чи сукупність усіх податків) надається платникам.

Платниками податку можуть бути фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, у яких середньорічна чисельність залучених працівників не перевищує 10 осіб, а річний обсяг реалізації 500 тис. грн., та юридичні особи, у яких середньорічна чисельність працюючих не перевищує 50 осіб, а обсяг реалізації за рік — 1 млн грн.

Ставка податку для фізичних осіб встановлюється місцевими органами влади залежно від виду діяльності в розмірі від 20 до 200 грн. на місяць. Для юридичних осіб ставки встановлено у розмірі 6% від обсягу виручки від реалізації, якщо платник окремо сплачує ПДВ, або 10%, якщо ПДВ не сплачується.

Податок сплачується щомісячно. Ніяких перерозрахунків, виходячи із загальної суми усіх належних до сплати податків, не проводиться.

Земельний податок. *Платниками* є юридичні та фізичні особи, котрим земля надана у власність або користування. Він сплачується в порядку, наведеному на схемі 28.

Об'єктом оподаткування є площа земельної ділянки.

Ставки податку диференціюються залежно від призначення земель:

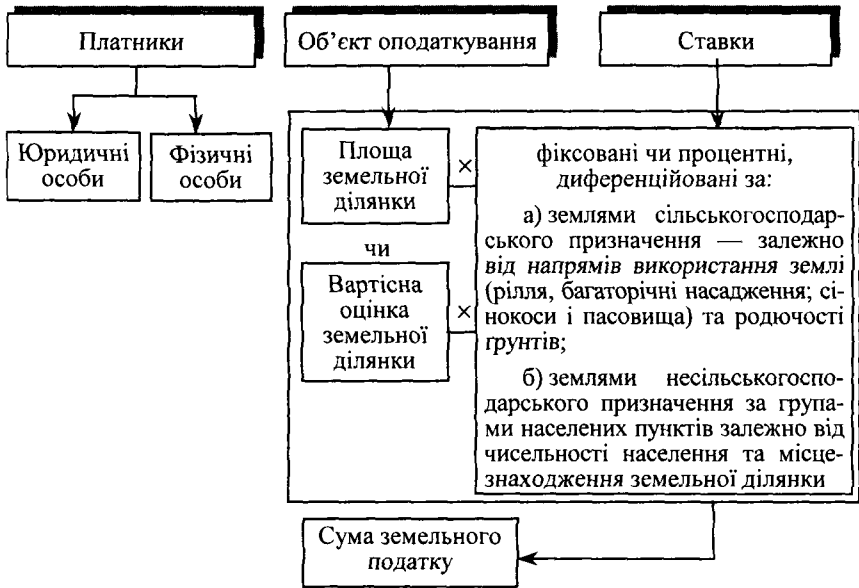
- сільськогосподарського;
- несільськогосподарського.

У свою чергу, для земель сільськогосподарського призначення ставки податку диференціюються:

- а) залежно від напрямів використання:
 - рілля і багаторічні насадження;
 - сінокоси і пасовища;

б) від родючості ґрунтів (у відсотках від грошової оцінки одного гектара).

Структурно-логічна схема земельного податку

Для земель несільськогосподарського призначення ставки встановлюються або у відсотках від грошової оцінки одиниці земельної площі, або з одного м² залежно від класу населеного пункту та місцезнаходження земельної ділянки в межах населеного пункту (центр, серединна зона, периферія).

Порядок обчислення і сплати. Юридичні особи самостійно обчислюють суму податку і сплачують його щомісячно (до 15 числа наступного місяця). Для фізичних осіб нарахування податку здійснює податкова інспекція. Сплата податку проводиться рівними частками до 15 серпня і 15 листопада.

Фіксований сільськогосподарський податок установлено з 1999 р. для спрощення та уніфікації системи оподаткування підприємств, що займаються виробництвом, переробленням і збутом сільськогосподарської продукції та з метою зниження рівня їх податкового навантаження. Він може вноситись як у грошовій, так і в натуральній формах.

Платниками податку можуть бути сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, якщо обсяг

реалізації продукції власного виробництва та продуктів її перероблення перевищує 50% загального валового доходу підприємства.

Об'єктом оподаткування є площа сільськогосподарських угідь, що перебуває у власності чи користуванні платника.

Ставки податку встановлюються з одного гектара сільськогосподарських угідь, розрахованих у відсотках до грошової оцінки одного гектара угідь з диференціацією для ріллі, сіножатей та пасовищ (0,5%) і багаторічних насаджень (0,3%). Для гірських зон та поліських територій ставки розраховуються за нижчими нормативами — відповідно 0,3% і 0,1%.

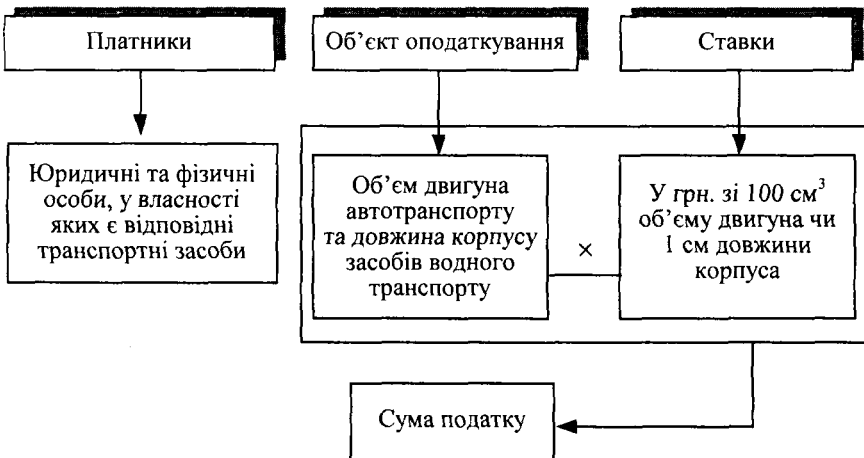
Сплата податку у грошовій формі проводиться щомісячно на основі розподілу річної суми за кварталами у таких пропорціях (I квартал — 10%, II квартал — 10%, III квартал — 50%, IV — квартал — 30%).

Поставка зерна в рахунок фіксованого сільськогосподарського податку здійснюється не пізніше 15 жовтня з ранніх зернових культур і не пізніше 1 грудня з продукції пізніх зернових та технічних культур. Поставка продукції тваринництва проводиться щомісячно.

Податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів є видом майнового оподаткування. Порядок його обчислення наведено на схемі 29.

Схема 29

Структурно-логічна схема податку

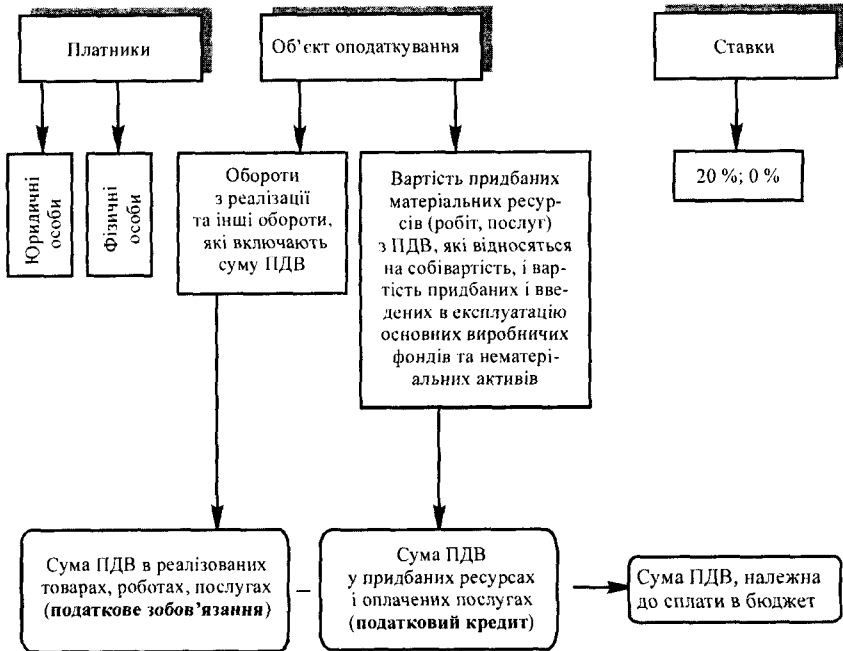

Непряме оподаткування

Податок на додану вартість (ПДВ) є видом універсального акцизу, який установлюється за єдиною ставкою до всього обороту. Це основний вид непрямого оподаткування, який забезпечує основну масу податкових надходжень бюджету. Така його роль визначається тим, що ПДВ властива висока еластичність: зміна кон'юнктури ринку і рівня цін мало відбивається на податковій базі, оскільки ПДВ установлюється у вигляді процентної надбавки до цін. Система справляння ПДВ показана на схемі 30.

Схема 30

Структурно-логічна схема ПДВ

Платниками податку є всі юридичні й фізичні особи, які здійснюють від свого імені виробничу чи іншу підприємницьку діяльність на території України. Фізичні особи, обсяг продажу в яких за рік не перевищує 100 річних неоподатковуваних мінімумів, звільняються від сплати податку.

Об'єкт оподаткування. У податку на додану вартість розрізняють номінальний і реальний об'єкти оподаткування. Номінальний, як визначено законодавством, — це виручка від реалізації товарів, робіт, послуг. Реальним об'єктом оподаткування є додана вартість — сума заробітної плати і прибутку, оскільки при сплаті податку вираховується та його сума, що сплачена платником своїм постачальникам.

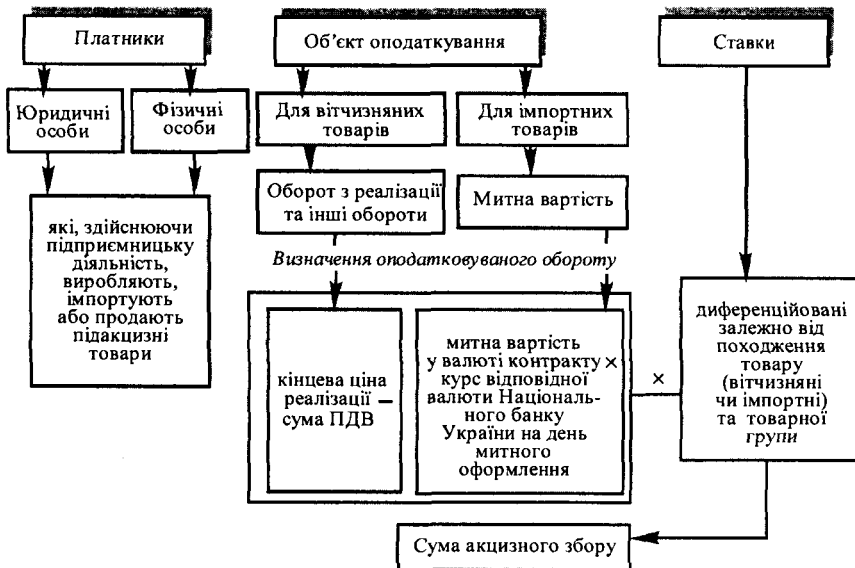
В Україні встановлена єдина ставка ПДВ — 20%. Крім того, для окремих випадків передбачена так звана нульова ставка.

Порядок обчислення і сплати. ПДВ, що належить до сплати, обчислюється як різниця між податковим зобов'язанням (сумою ПДВ з реалізації товарів, робіт, послуг) і податковим кредитом (сумою ПДВ в придбаних матеріальних ресурсах, енергії, оплачених послугах тощо). ПДВ сплачується до бюджету місячними і кварталними платежами залежно від річного обсягу оподатковуваних операцій.

Акцизний збір є видом специфічних акцизів, що встановлюються за індивідуальними ставками для кожного товару. Перелік підакцизних товарів і ставки акцизного збору встановлюються Верховною Радою. Схематично акцизний збір може бути подано у такому вигляді (схема 31).

Схема 31

Структурно-логічна схема акцизного збору

Платниками акцизного збору є національні виробники підакцизних товарів та суб'єкти, що імпортують чи реалізують ці товари.

Об'єктом оподаткування є оборот з реалізації підакцизних товарів, а для імпортерів — їх митна вартість.

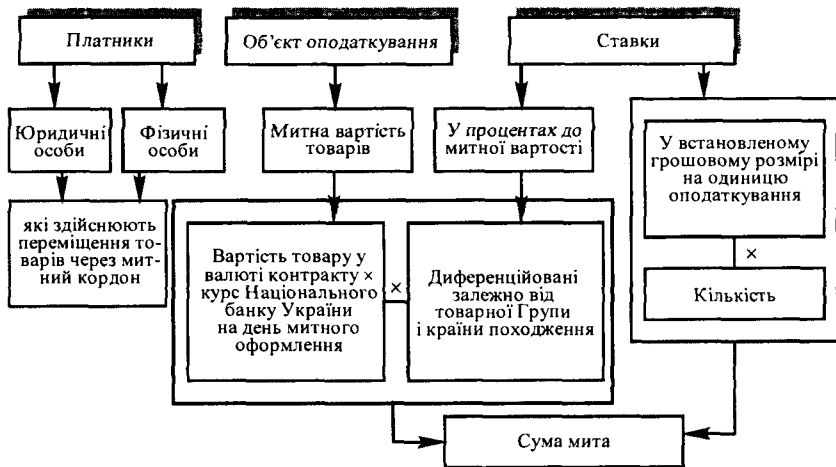
Ставки акцизного збору встановлюються у процентах та твердих розмірах. Процентні ставки застосовуються відносно до обсягу реалізації в цінах, що включають цей податок. Включення акцизного збору у відпускні ціни товарів (ВЦ) проводиться за такою формулою (А — ставка акцизного збору): $ВЦ = (С + П) : (100 - А) \cdot 100$. Тверді ставки встановлені в євро на одиницю товару чи певну величину його виміру.

Обчислення і сплата акцизного збору проводиться двома методами. Для вино-горілчаних і тютюнових виробів встановлено стягнення податку за допомогою спеціальних акцизних марок. Для решти товарів обчислення проводиться за встановленими ставками до обсягу реалізації за відповідний період (декаду, місяць).

Мито є непрямим податком, що стягується з товарів, які переміщуються через митний кордон країни. Воно характеризується схемою 32.

Схема 32

Структурно-логічна схема мита

Платниками мита є декларанти товарів, які переміщуються через кордон.

Об'єктом оподаткування є митна вартість товарів, або їх кількісна оцінка, що залежить від виду встановлених ставок.

Ставки мита встановлюються:

— у процентах до митної вартості;

— у грошовому вимірі в євро на одиницю товару чи певну одиницю його характеристики.

Процентні ставки мита встановлено на трьох рівнях: повні, пільгові, преференційні. Їх застосування залежить від того, який митний режим установлено в Україні для тієї чи іншої країни походження товарів.

Порядок обчислення та сплати. Обчислення мита проводиться за встановленими ставками за товарними групами. Сплата проводиться декларантом і є підставою для випуску товарів з митниці.

Платежі за ресурси та інші надходження

До складу платежів за ресурси належать:

— збір за спеціальне використання лісових ресурсів (лісовий дохід);

— збір за спеціальне використання водних ресурсів (плата за воду);

— плата за користування надрами (за видобування корисних копалин).

Направлення платежів за ресурси до бюджету визначається державною власністю на вказані ресурси.

Лісовий дохід справляється до бюджету за такі види спеціального використання лісових ресурсів:

— заготівля деревини;

— заготівля живиці;

— заготівля другорядних лісових матеріалів;

— побічні лісові користування.

Основною формою є *плата за заготівлю деревини*, механізм сплати якої наведено на схемі 33.

Платниками тут є юридичні й фізичні особи, які заготовляють деревину.

Об'єктом плати є обсяг заготовленої щільної деревини в м³.

Ставки встановлені у вигляді такси плати в грошовому виразі з 1 м³.

Порядок обчислення і сплати. Відпуск деревини проводиться на підставі лісорубного квитка чи ордера (на разовий відпуск), у якому подається розрахунок плати. Лісозаготівельні організації сплачують нараховану суму плати 8 разів на рік. Колективні й приватні підприємства та громадяни сплачують плату при отриманні лісорубного ордера.

Структурно-логічна схема плати за заготівлю деревини

Плата за заготівлю живиці обчислюється аналогічно за встановленими ставками.

Плата за другорядні лісові користування охоплює плату за заготівлю пнів, кори, деревної зелені тощо. Плата за побічні лісові користування сплачується при випасанні худоби, розміщенні паєк, заготівлі сіна та ін.

Плата за воду встановлена за:

- забір і використання водних ресурсів суб'єктами підприємницької діяльності;
- за користування водами для потреб гідроенергетики;
- за використання водних артерій водним транспортом.

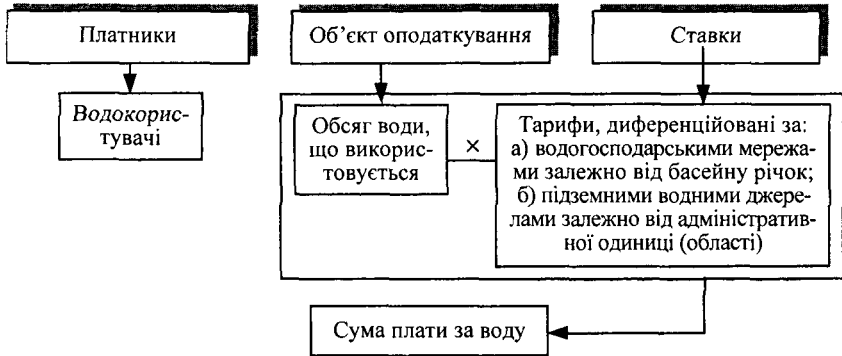
Основною формою є плата за забір і використання води, яка сплачується у такому порядку (схема 34).

Для користувачів водними ресурсами встановлюються ліміти на поставку води. У межах ліміту плата вноситься за встановленими тарифами з 1 м³, а за понадлімітний обсяг використаної води — у п'ятикратному розмірі.

За користування водами для потреб гідроенергетики тарифи встановлюються за 100 м³ без лімітування водокористування. Для водного транспорту за користування водними ресурсами тарифи встановлено за одну тонно-добу (вантажні судна) чи одне місце-добу (пасажирські судна).

Плата за воду сплачується щоквартально (підприємства водного транспорту сплачують починаючи з першого півріччя).

Структурно-логічна схема плати за використання водних ресурсів

Плата за користування надрами сплачується при видобуванні корисних копалин.

Платниками є видобувачі корисних копалин (нафти, природного газу, кам'яного і бурого вугілля, залізної руди, кухонної кам'яної солі та ін.).

Об'єкт оподаткування — це обсяг погашених в надрах запасів, який включає обсяг видобутих корисних копалин та обсяг їх фактичних втрат у надрах.

Ставки плати встановлені в гривнях з одиниці виміру обсягу добутої мінеральної сировини (1 т, 1 м³), а в окремих випадках у процентах до вартості видобутих корисних копалин.

До **інших надходжень** податкового характеру відносять:

- державне мито;
- збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок бюджету;
- відратування та збори на будівництво, ремонт і утримання автомобільних доріг;
- рентні платежі.

Державне мито — це плата, яка встановлена за вчинення юридичних дій та за видачу документів юридичного значення. *Ставки державного мита* встановлюються в процентах до суми договору чи позову, вартості майна, або в твердих розмірах за одну послугу.

Збір за геологорозвідувальні роботи, відратування та збори на будівництво, ремонт і утримання автомобільних доріг є формою цільових надходжень до бюджету на фінансування цих видатків.

Рентні платежі встановлені за нафту та газ, що видобуваються в Україні. Основою стягнення є рентний дохід, який формується внаслідок того, що вартість їх видобування в Україні значно нижча від рівня цін на ці корисні копалини.

6.4. ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНІ ФОНДИ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Бюджет є основним централізованим фондом грошових коштів держави. Кошти бюджету знеособлені і забезпечують реалізацію його функцій. Однак у держави можуть бути певні потреби, які мають особливе значення і тому повинні мати відповідне гарантоване фінансове забезпечення. Це і є причиною формування фондів цільового призначення.

Цільові фонди поділяються на дві групи. Першу становлять постійні фонди, створення яких пов'язане з виділенням окремих функцій держави. Так, в реалізації соціальної функції особлива увага приділяється соціальному страхуванню. У зв'язку з цим окремо створюються спеціальні фонди для гарантованого забезпечення цих видатків. Другу групу становлять тимчасові фонди, які формуються з метою прискороного вирішення актуальних проблем. Вони створюються у разі конкретної необхідності і після вирішення проблеми закриваються.

У різних країнах формуються різні цільові фонди, які відображають специфічні риси фінансових систем цих країн. В Україні на даний час створюються такі основні цільові фонди:

А. У сфері соціального страхування:

- Пенсійний фонд;
- Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
- Фонд соціального страхування на випадок безробіття;
- Фонд соціального страхування від нещасних випадків;

Б. Тимчасові:

- Фонд соціального захисту інвалідів;
- Фонд охорони навколишнього природного середовища.

Соціальне страхування — це самостійна галузь страхування, що охоплює сукупність відносин з приводу формування і використання колективних страхових фондів, призначених для виплати відшкодування при постійній чи тимчасовій втраті працездатності або місця роботи.

У системі державного соціального страхування роль страховика виконує держава, яка бере на себе зобов'язання щодо ство-

рення колективних страхових фондів і виплати страхового відшкодування. На ринку страхових послуг можуть функціонувати також недержавні компанії соціального страхування, які доповнюють і розширюють спектр страхових послуг. Страхувальниками є підприємства й організації, громадяни, держава, а застрахованими — працівники підприємств і організацій, а з деяких виплат і непрацюючі громадяни.

Систему державного соціального страхування становлять чотири цільові фонди. При цьому між ними чітко розмежовані сфери функціонування. Пенсійний фонд відображає страхування на випадок постійної втрати працездатності. Формою страхового відшкодування є пенсії. Фонди соціального страхування передбачають страхування на випадок: тимчасової непрацездатності у зв'язку з хворобою, вагітністю і пологами; тимчасової чи постійної втрати працездатності внаслідок нещасних випадків; втрати джерела отримання доходів унаслідок безробіття. Формами страхового відшкодування є пенсії і різного роду допомоги та виплати. До цієї групи можна віднести також Фонд соціального захисту інвалідів, хоча він відображає відносини фінансової допомоги, а не страхування.

Кожен фонд має закріплені доходи та видатки і відповідну систему управління.

Пенсійний фонд формується і використовується за такою схемою:

Пенсійний фонд

Джерела доходів

1. Внески роботодавців у розмірі 32 % до фонду заробітної плати
2. Страхові платежі найманих працівників у розмірі 1—2 % із заробітної плати та інших доходів
3. Цільові надходження з бюджету на виплату пенсій військовослужбовцям, працівникам органів Міністерства внутрішніх справ, інвалідам з дитинства
4. Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів Фонду
5. Добровільні внески та пожертвування, інші доходи

Напрями видатків

1. Виплати пенсій:
 - за віком;
 - за інвалідністю;
 - за вислугу років;
 - інших видів
2. Виплати допомог на догляд за дитиною
3. Реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій громадян, що потребують допомоги.
4. Утримання органів Пенсійного фонду
5. Організація і проведення масово-роз'яснювальної роботи

Управління фондом здійснює спеціальний орган — Пенсійний фонд України.

Касове виконання забезпечує поштово-пенсійний банк «Аваль».

Формування і використання коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності здійснюється за такою схемою:

**Фонд соціального страхування
з тимчасової втрати працездатності**

Джерела доходів

1. Внески роботодавців у розмірі 2,5 % до фонду заробітної плати
2. Страхові платежі найманих працівників у розмірі 0,25—0,5 % із заробітної плати та інших доходів
3. Асигнування з бюджету
4. Благодійні внески

Напрями видатків

1. Виплати допомог:
 - за тимчасовою непрацездатністю;
 - у зв'язку з вагітністю і пологами;
 - при народженні дитини;
 - по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
 - на поховання.
2. Витрати на санаторно-курортне лікування і відпочинок, надання дієтичного харчування
3. Витрати на забезпечення поточної діяльності фонду й утримання органів управління

Управління коштами здійснює Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, що є некомерційною самоврядною організацією. Гарантом його діяльності є держава.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття є важливим атрибутом ринкової економіки. Його формування і використання характеризується такими джерелами доходів і напрямками видатків:

Фонд соціального страхування на випадок безробіття

Джерела доходів

1. Внески роботодавців за ставкою 2,5 % до фонду заробітної плати
2. Страхові платежі найманих працівників у розмірі 0,5 % від заробітної плати та інших доходів
3. Асигнування з бюджету
4. Благодійні внески

Напрями видатків

1. Виплата допомоги у зв'язку з безробіттям
2. Витрати на перекваліфікацію робітників і службовців
3. Витрати на працевлаштування

Управління коштами здійснює Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття — некомерційна самоврядна організація.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків створюється з метою проведення профілактичних доходів з охорони праці, відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків, відшкодування їм завданої матеріальної та моральної шкоди. Функціонування фонду здійснюється за такою схемою:

Фонд соціального страхування від нещасних випадків

<i>Джерела доходів</i>	<i>Напрями видатків</i>
<ol style="list-style-type: none">1. Внески роботодавців у розмірі 0,2—13,8% від обсягу продажу чи фонду оплати праці відповідно до рівня професійного ризику2. Штрафні санкції за порушення законодавства з безпеки праці3. Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів4. Благодійні внески	<ol style="list-style-type: none">1. Пенсії по інвалідності2. Пенсії у зв'язку із втратою годувальника3. Виплати втраченого заробітку4. Виплати одноразової допомоги потерпілому і членам сім'ї потерпілого5. Витрати на медичну і соціальну допомогу потерпілим

Управління коштами здійснює некомерційна самоврядна організація — Фонд соціального страхування від нещасних випадків, який діє під контролем держави, представників застрахованих осіб і роботодавців.

Склад тимчасових фондів цільового призначення досить мобільний. У різні роки до їх складу в Україні належали фонд розвитку паливно-енергетичного комплексу, фонд розвитку промисловості, фонд конверсії, фонд охорони праці, державний інноваційний фонд, фонд соціального захисту інвалідів та ін.

Особливе місце в системі фондів цільового призначення займав Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. З одного боку, Фонд Чорнобиля можна розглядати як тимчасовий, оскільки він був призначений для ліквідації наслідків аварії. З іншого боку, цей процес триватиме досить довго, внаслідок чого ці видатки мають ознаки постійних. Вони спрямовувались на підтримання безпеки на Чорнобильській АЕС та в зоні відчуження, на переселення жителів із забруднених регіонів, на допомогу та лікування ліквідаторів і осіб, що постраждали внаслідок аварії. З 1999 р. формування Фонду скасовано, а його видатки передано до бюджету.

6.5. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

Державний кредит являє собою доволі специфічну ланку державних фінансів. Він не має ні окремого грошового фонду (кошти, що мобілізуються з його допомогою, проходять, як правило, через бюджет), ні відокремленого органу управління. Разом з тим він характеризує особливу форму фінансових відносин держави і тому виділяється в окрему ланку.

Державний кредит безпосередньо пов'язаний з бюджетним дефіцитом, будучи джерелом його покриття. В окремих випадках з його допомогою можуть мобілізуватися кошти у фонди цільового призначення чи під цільові проекти. Крім того, до системи державного кредиту належать позики, що надаються під державні гарантії та на поповнення валютних резервів центрального банку від Міжнародного валютного фонду.

Державний кредит може мати дві форми: ощадна справа і державні позики.

Ощадна справа належить до державного кредиту, якщо залучені кошти спрямовуються в доходи бюджету. Однак, як правило, ощадні банки незалежно від форми власності діють на комерційних засадах і мобілізовані кошти формують їхні кредитні ресурси. Частина цих ресурсів може спрямовуватись на придбання державних цінних паперів і тому належати до державного кредиту.

Державні позики є основною формою державного кредиту. За правовим оформленням розрізняють державні позики, що надаються на підставі *угод* і забезпечені випуском *цінних паперів*. Угодами оформляються, як правило, кредити від урядів інших країн, міжнародних організацій та фінансових інституцій. З допомогою цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

Оформлення державних позик може здійснюватись двома видами цінних паперів — облігаціями і казначейськими зобов'язаннями (векселями). *Облігація* являє собою боргове зобов'язання держави, за яким у встановлені строки повертається борг і виплачується дохід у формі процента чи виграшу. Вони можуть бути знеособленими (на покриття бюджетного дефіциту) і цільовими (під конкретні проекти). Облігація має номінальну вартість — зазначену суму боргу — і курсову ціну, за якою вона продається і перепродається залежно від її дохідності, надійності й ліквідності. Різниця між курсовою ціною і номінальною вартістю облігації становить курсову різницю. *Казначейські зобов'язання* (векселі) мають характер боргового зобов'язання, спрямованого тільки на покриття бюджетного дефіциту. Виплата доходу здійснюється у

формі процентів чи на дисконтній основі. Казначейськими зобов'язаннями, як правило, оформляються короткострокові позики (іноді середньострокові — казначейські ноти), облігаціями — середньо- та довгострокові.

Залежно від місця розміщення позик їх поділяють на *внутрішні* — на внутрішньому фінансовому ринку (надаються юридичними і фізичними особами даної країни та нерезидентами) і *зовнішні* — надходять ззовні від урядів, юридичних і фізичних осіб інших країн, міжнародних організацій і фінансових інституцій.

За правом емісії розрізняють *державні й місцеві* позики. Державні позики випускаються центральними органами управління. Надходження від них спрямовуються у центральний бюджет. Місцеві позики випускаються місцевими органами управління і спрямовуються у відповідні місцеві бюджети.

За ознакою характеру використання цінних паперів є *ринкові та неринкові* позики. Облігації (казначейські зобов'язання) ринкових позик вільно купуються, продаються і перепродаються на ринку цінних паперів. Неринкові позики не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати.

Залежно від забезпеченості державні позики поділяються на *заставні й беззаставні*. Заставні позики відображають один з головних принципів кредитування — принцип матеріальної забезпеченості. Заставні позики забезпечуються державним майном чи конкретними доходами. Беззаставні не мають конкретного матеріального забезпечення. Їх надійність визначається авторитетом держави.

Відповідно до терміну погашення заборгованості розрізняють *короткострокові* (термін погашення до одного року), *середньострокові* (від 1 до 5 років), *довгострокові* (понад 5 років).

За характером виплати доходу державні позики поділяються на *процентні, виграшні та дисконтні* (з нульовим купоном). За процентними позиками дохід устанавлюється у вигляді позичкового процента. При цьому може встановлюватись як твердо фіксована на весь період позики ставка, так і плаваюча, тобто така, яка змінюється залежно від різних чинників, насамперед попиту і пропозиції на кредитному ринку. Виплата процентного доходу здійснюється на купонній основі. Вона може проводитись щорічно, раз на півріччя, щоквартально. При виграшних позиках виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів виграшів. Дохід у цьому разі отримують не всі кредитори, а тільки ті, чії облігації виграли. Така система доцільна при незначних сумах позики, що припадають на одну особу, внаслідок чого процентний дохід не може істотно стимулювати надання позики

державі. Дисконтні позики характерні тим, що державні цінні папери купуються з певною знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Зазначена різниця формує дохід кредитора. На таких цінних паперах відсутні купони, тому їх ще називають облігаціями з нульовим купоном.

За характером погашення заборгованості розрізняють два його варіанти: одноразова виплата і виплата частинами. При погашенні частинами може застосовуватись три варіанти. Перший — позика погашається рівними частинами протягом кількох років. Другий — позика погашається щоразу наростаючими сумами. Третій — щоразу сума зменшується. Другий варіант застосовується тоді, коли передбачається в перспективі щорічне зростання доходів держави, третій — навпаки, коли доходи будуть зменшуватись чи зростати державні видатки.

Залежно від зобов'язань держави в погашенні боргу розрізняють позики з правом і без права довгострокового погашення. Право довгострокового погашення дає змогу державі враховувати ситуацію на фінансовому ринку.

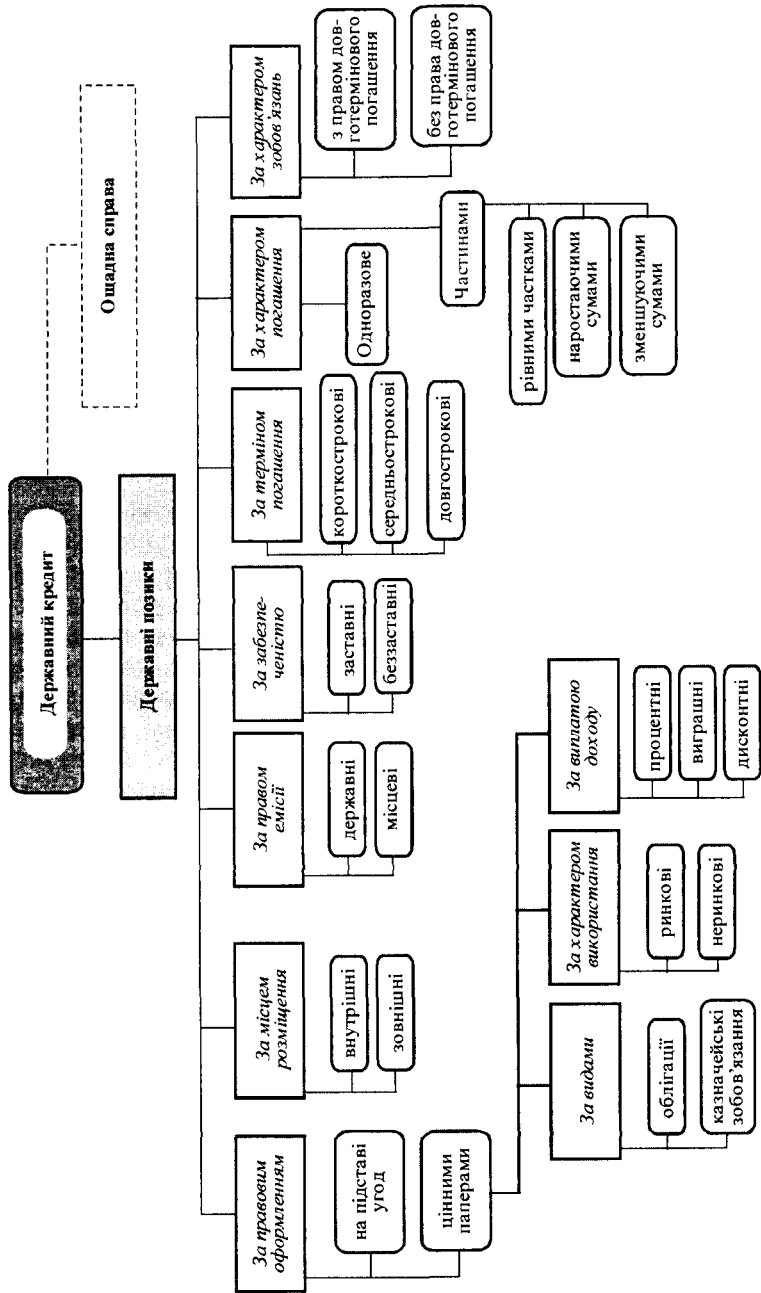
Таким чином, державний кредит являє собою сукупність досить різноманітних форм і методів фінансових відносин. Такий підхід спрямований на створення сприятливих передумов для залучення коштів як для держави, так і для її кредиторів. Різноманітність форм дає змогу максимально врахувати різнобічні інтереси юридичних та фізичних осіб. У загальному вигляді класифікація державного кредиту наведена на схемі 35.

Державний кредит, як і будь-яка інша форма кредитних відносин, вимагає особливого контролю. Цей контроль поширюється як на залучення позичкових коштів, так і на їх погашення.

Залучення позик повинно ґрунтуватись на двох чинниках: мінімізації вартості позики та встановлення стабільності державних цінних паперів на фінансовому ринку.

Мінімізація вартості позики досягається, по-перше, з допомогою відповідної процентної політики, по-друге, через встановлення відповідних умов випуску і погашення позики. Процентна політика відображає при цьому два протилежні чинники: мінімізацію вартості позики і максимізацію її привабливості, яка, у свою чергу, залежить від достатньо високого процента. На фінансовому ринку державні цінні папери мають найнижчий процент, який є своєрідним індикатором цього ринку. Отже, сама ситуація на ринку сприяє мінімізації вартості позик. Тому привабливість державних позик досягається насамперед за рахунок високих гарантій держави щодо повернення коштів і виплати доходу.

Класифікація державного кредиту

Стабільність державних цінних паперів досягається через оптимізацію насиченості ними фінансового ринку. Цінних паперів, з одного боку, має бути достатньо для максимізації надходжень від державних позик, а з іншого — не повинно бути їх надлишку, який може спричинити падіння курсової ціни.

Державне запозичення може здійснюватись тільки тоді, коли вичерпані інші джерела формування доходів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування. При цьому обов'язково має забезпечуватись ефективність та результативність використання позичених коштів.

Випуск державних позик ґрунтується на таких *передумовах*:
— наявність кредиторів, у яких є тимчасово вільні кошти;
— довіра кредиторів до держави;
— заінтересованість кредиторів у наданні позик державі;
— можливість держави своєчасно і повністю повернути борг і виплатити дохід.

Вихідною передумовою є наявність кредиторів — без цього випуск позик просто безглуздий. Довіра кредиторів до держави може бути високою чи низькою, однак феномен держави полягає в тому, що вона практично ніколи не може повністю втратити довіру. При цьому довіра до неї завжди дещо вища, ніж до емітентів — юридичних осіб. Саме цей чинник надійності становить основну заінтересованість кредиторів.

Найважливішим чинником державних позик є можливість своєчасного і повного повернення боргів і виплати доходу. Це забезпечує в майбутньому і довіру до держави, і заінтересованість у наданні їй позик. Головне при цьому — реальне забезпечення боргів, що, у свою чергу, досягається за рахунок зароблених на залучених коштах доходів.

Джерелами погашення державних позик можуть бути:

— доходи від інвестування позичених коштів у високоефективні проекти;
— додаткові надходження від податків;
— економія коштів від зменшення видатків;
— емісія грошей;
— залучені від нових позик кошти (рефінансування боргу).

Найбільш реальним джерелом є доходи, отримані від інвестування позичених коштів. Вони найповніше відображають сутність і принципи кредиту та забезпечують фінансову стабільність. Надходження від збільшення податків чи економія від

зменшення видатків також реальні джерела, однак тут є певні обмеження. Якщо збільшення податкових надходжень досягається за рахунок розширення податкової бази внаслідок використання позик, то це цілком прийнятно. Однак якщо існує необхідність введення для покриття заборгованості нових податків чи збільшення ставок діючих (аналогічно зменшення видатків для економії коштів), то краще це зробити відразу, а не випускати позику. Адже за позикою треба виплачувати дохід, тобто збільшення податків при поверненні боргу буде більшим, ніж у момент випуску позики. Аналогічно скорочення видатків у майбутньому має бути більшим, ніж у даний момент.

Емісія грошей є фіктивним джерелом погашення боргу, оскільки вона веде до інфляції, яка знецінить повернені державою кредиторам кошти. Тому за відсутності реальних джерел погашення боргу доцільніше відразу використати грошову емісію для покриття бюджетного дефіциту, ніж випускати позики, для погашення яких у майбутньому доведеться друкувати більше грошей, тобто рівень інфляції в даний момент буде менший, ніж у майбутньому.

Погашення старих боргів за рахунок випуску нових позик веде до зростання державного боргу. Таке джерело може використовуватись тільки як разове. Якщо ж воно використовується постійно, то це не що інше, як так звана «фінансова піраміда». Подібна фінансова політика є необґрунтованою і веде до фінансового краху, оскільки держава рано чи пізно стає неплатоспроможною.

Використання державою у своїй фінансовій політиці залучення коштів на кредитній основі зумовлює формування державного боргу і необхідності чіткої системи управління ним.

Державний борг — це сума заборгованості держави своїм кредиторам. Розрізняють поточний і капітальний, внутрішній і зовнішній борг. *Поточний борг* — це сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році й належних до сплати в цей період процентів з усіх випущених на даний момент позик. *Капітальний борг* — це загальна сума заборгованості й процентів, що мають бути сплачені за позиками. *Внутрішній борг* — це заборгованість кредиторам держави в даній країні. *Зовнішній борг* — це заборгованість кредиторам за межами даної країни.

Управління державним боргом полягає в забезпеченні платоспроможності держави, тобто можливості погашення боргів. Це стосується як поточного, так і капітального боргу. Що стосується поточного боргу, то необхідно забезпечити реальні джерела його погашення. Для капітального боргу важливо встановити такі строки його погашення, коли будуть наявні відповідні для цього джерела.

Проблеми державного боргу не у його величині — в абсолютних сумах та відносно ВВП і обсягу бюджету, а у забезпеченні платоспроможності держави.

В управлінні внутрішнім та зовнішнім боргами існує певна специфіка. Платоспроможність за внутрішніми позиками забезпечується, як правило, за рахунок внутрішніх джерел. Платоспроможність за зовнішнім боргом залежить насамперед від валютних надходжень. Можливості у погашенні цього боргу визначаються станом торговельного балансу. Позитивне сальдо характеризує ті ресурси, які забезпечують платоспроможність держави і дають змогу урегулювати платіжний баланс.

В окремих випадках у результаті зміни ситуації в економіці та на фінансовому ринку чи погіршення фінансового стану держави вона не може забезпечити достатню платоспроможність. Тоді держава змушена вносити певні корективи у свою позикову політику. Такі корективи, як правило, небажані, оскільки підривають довіру до держави. Але краще своєчасно внести певні корективи і забезпечити реальну платоспроможність держави, ніж допустити її фінансовий крах, що призведе до дефолту — визнання державою своєї неплатоспроможності.

Існують такі способи коригування позикової політики:

- конверсія;
- консолідація;
- уніфікація;
- обмін за регресивним співвідношенням;
- відстрочка погашення;
- реструктуризація;
- анулювання.

Конверсія державного боргу — це зміна дохідності позик. Вона здійснюється у разі зміни ситуації на фінансовому ринку (наприклад, рівня облікової ставки центрального банку) чи погіршення фінансового стану держави, коли вона не в змозі виплачувати передбачуваний дохід.

Консолідація — це передання зобов'язань за раніше випущеною позикою на нову позику з метою продовження терміну позики. Вона проводиться у формі обміну облігацій попередньої (чи попередніх) позики на нові. В окремих випадках може застосовуватись і скорочення строків позики.

Уніфікація являє собою об'єднання кількох позик в одну. Вона спрощує управління державним боргом. Уніфікація може проводитись як окремо, так і в поєднанні з консолідацією.

Обмін за регресивним співвідношенням облігацій попередніх позик на нові проводиться з метою скорочення державного боргу. Це вкрай небажаний спосіб, оскільки він означає не що інше, як часткову відмову держави від своїх боргів.

Відстрочка погашення означає перенесення строків виплати заборгованості. При цьому за період перенесення строків погашення боргу виплата доходів не проводиться.

Реструктуризація — це використання у комплексі повністю чи частково зазначених вище методів.

Анулювання боргів означає повну відмову держави від своєї заборгованості. Однак це не може розглядатись як допустимий варіант. Авторитет держави, як і будь-якого боржника, залежить від визнання нею своїх боргів і забезпечення їх повного погашення у встановлені строки.

Основні терміни і поняття:

- бюджет держави;
- фонди цільового призначення;
- державний кредит;
- загальнодержавні фінанси;
- місцеві фінанси;
- державні доходи;
- державні видатки;
- державний кредит;
- бюджетний устрій;
- бюджетна система;
- бюджетне субсидіювання;
- бюджетні позички;
- взаємні розрахунки;
- бюджетні інвестиції;
- бюджетні кредити;
- державні трансферти;
- бюджетний процес;
- бюджетне планування;
- виконання бюджету;
- бюджетний дефіцит;
- бюджетний профіцит;
- податки;
- відрахування і внески;
- плата за ресурси;
- збори;
- суб'єкт (платник) податку;
- об'єкт оподаткування;
- одиниця оподаткування;
- податкова ставка;
- пряме оподаткування;
- прибуткове оподаткування;
- майнове оподаткування;
- земельне оподаткування;
- непряме оподаткування;
- акцизи;
- універсальні акцизи;
- податок з продажу (купівлі);
- податок з обороту;
- податок на додану вартість;
- мито;
- плата за спеціальне використання лісових ресурсів;
- плата за спеціальне використання водних ресурсів;
- плата за користування надрами;
- загальнодержавні податки й обов'язкові платежі;
- місцеві податки і збори;
- податкова система;
- податкова служба держави;

- податкова робота;
- Пенсійний фонд;
- Фонд соціального страхування від нещасних випадків;
- Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
- Фонд соціального страхування на випадок безробіття;
- ошадна справа;
- державні позики;
- облігації державних позик;
- казначейські зобов'язання;
- державний борг;
- поточний державний борг;
- капітальний державний борг;
- внутрішній державний борг;
- зовнішній державний борг;
- конверсія державного боргу;
- консолідація державних позик;
- уніфікація державних позик;
- реструктуризація державного боргу.

Контрольні запитання

А. Система державних фінансів

1. Які ланки включають державні фінанси?
2. На які рівні поділяються державні фінанси?
3. Які фінансові категорії відображають функціонування державних фінансів?
4. Що являє собою система державних доходів?
5. Що включає система державних видатків?
6. За якою схемою організована фінансова діяльність держави?
7. Якими грошовими потоками характеризується сфера державних фінансів?

Б. Бюджетна система

8. Що являє собою бюджет як економічна категорія? Які характерні ознаки бюджетних відносин?
9. Що являє собою бюджет як основний фінансовий план держави?
10. У чому виражається матеріальний зміст бюджету?
11. Чим визначається склад видатків бюджету, які є форми бюджетного фінансування?
12. Які використовуються методи і джерела формування доходів бюджету?
13. Які показники характеризують стан бюджету?
14. Що таке бюджетний дефіцит і профіцит?
15. Що відображається в поняттях «бюджетний устрій» і «бюджетна система»?
16. У чому полягають основи бюджетного устрою?
17. Які встановлюються принципи побудови бюджетної системи?
18. Які існують види бюджетів?
19. На чому ґрунтується розмежування доходів і видатків між бюджетами?

20. Як і в яких формах організовані взаємовідносини між бюджетами?
21. Які існують види бюджетного субсидіювання?
22. Які ланки включає бюджетна система України?
23. Які складові бюджетного процесу?
24. Які завдання розв'язуються в ході бюджетного планування?
25. Які основні стадії процедури бюджетного планування в Україні?
26. Що таке бюджетний дефіцит і які існують джерела його покриття?
27. У чому сутність виконання бюджету?

В. Податкова система

28. Що таке податки?
29. Які існують форми платежів юридичних і фізичних осіб державі?
30. Які функції виконують податки?
31. Які виділяються елементи системи оподаткування?
32. Які існують види податкових ставок?
33. Які застосовуються методи встановлення податкових ставок?
34. Які застосовуються шкали процентних ставок?
35. За якими ознаками здійснюється класифікація податків?
36. У чому полягають сутність, переваги і недоліки прямого оподаткування?
37. Які є види прямих податків?
38. У чому полягають сутність, переваги і недоліки непрямого оподаткування?
39. Які виділяються види непрямих податків?
40. У чому полягає сутність поділу податків на загальнодержавні й місцеві?
41. Що таке розкладні й окладні податки?
42. Що таке податкова система?
43. На чому базується побудова податкової системи?
44. На яких принципах заснована побудова податкової системи?
45. Якими є принципи оподаткування?
46. Які принципи закладаються в основу податкової політики?
47. Який склад і структура податкової системи України?
48. Яким чином організовується податкова робота?
49. Яка схема прибуткового оподаткування підприємств в Україні?
50. Як обчислюється і сплачується прибутковий податок з громадян України?
51. Як встановлюється земельний податок в Україні?
52. Які види майнового оподаткування застосовуються в Україні?
53. Яка схема встановлення і сплати податку на додану вартість в Україні?
54. Яка сфера і механізм специфічного акцизного оподаткування в Україні?
55. Який механізм установаження і стягнення мита в Україні?
56. Які види платежів за ресурси встановлені в Україні?
57. Що являє собою державне мито?

Г. Фонди цільового призначення

58. Які цільові фонди створюються в Україні та на які групи вони поділяються?

59. Які джерела формування та напрями використання Пенсійного фонду?

60. Які джерела формування та напрями використання Фонду соціального страхування від нещасних випадків?

61. Які джерела формування та напрями використання Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності?

62. Які джерела формування та напрями використання Фонду соціального страхування на випадок безробіття?

Д. Державний кредит

63. Які існують форми державного кредиту?

64. За якими ознаками класифікуються державні позики?

65. Які випускаються види облігацій державних позик?

66. Які передумови випуску облігацій державних позик?

67. Які існують джерела погашення державних позик?

68. Що таке державний борг?

69. Які існують види державного боргу?

70. У чому полягає сутність системи управління державним боргом?

71. Які існують способи коригування державного боргу?

7.1. СКЛАДОВІ ЛАНКИ ТА ГРОШОВІ ПОТОКИ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСІВ

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. У зв'язку з цим міжнародні фінанси розглядаються у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вони охоплюють усі міжнародні грошові потоки, а у вузькому — міжнародну централізацію коштів і фінансових ресурсів. Розглядаючи міжнародні фінанси у широкому розумінні, у них виокремлюють міжнародні фінансові відносини та дві ланки міжнародних фінансів у їх вузькому розумінні, фінанси міжнародних організацій та міжнародні фінансові інституції.

Міжнародні фінанси — це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з рухом вартості між окремими країнами та у процесі формування і використання на світовому та регіональному рівнях централізованих грошових фондів.

Відносини обміну пов'язані з міжнародною торгівлею. Вони характеризують валютні надходження та валютні

платежі, які відображаються у торговельному балансі, стан якого характеризує взаємоув'язку міжнародних грошових потоків. Позитивне сальдо відображає перевищення надходжень над платежами, що є передумовою забезпечення стабільності національної валюти, і навпаки.

Відносини перерозподілу виникають у процесі формування і використання централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій. При цьому існують країни-донори, у яких переважають внески до відповідних фондів, та країни-реципієнти, які отримують у різних формах фінансову допомогу за рахунок коштів централізованих фондів.

Міжнародні фінансові відносини виникають у зв'язку з рухом грошових потоків між національними суб'єктами різних країн:

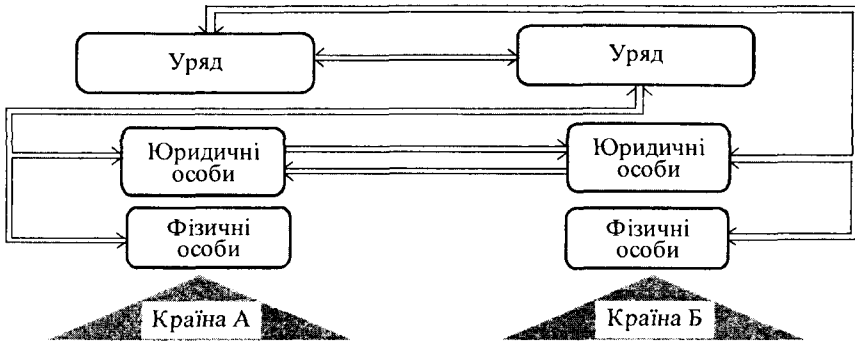
- між підприємствами;
- між урядами країн;
- між підприємствами й урядами;
- між громадянами й урядами.

Взаємовідносини між підприємствами складаються в процесі купівлі-продажу товарів. Ці взаємовідносини насамперед відображають фінанси суб'єктів господарювання. Однак, оскільки ці суб'єкти належать до різних країн, то дані взаємовідносини відображають рух грошових потоків між країнами. Забезпечення еквівалентності обміну досягається через установаження реального курсу валют. Відхилення курсу валют від реального співвідношення між валютами веде до міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів.

Взаємовідносини між урядами різних країн виникають у сфері державного кредиту, коли одна країна є позичальником, інша — кредитором. Аналогічний характер мають взаємовідносини з урядом певної країни юридичних і фізичних осіб інших країн. За змістом ці всі відносини належать до державного кредиту, а за напрямом руху коштів — до міжнародних фінансових відносин.

Сукупність міжнародних фінансових відносин наведена на схемі 36. Торговельні взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн охоплюють два грошові потоки: надходження підприємству валютних доходів від експорту товарів і послуг; оплата підприємством товарів та послуг, що імпортуються. Кредитні взаємовідносини є двосторонніми: з одного боку — надання позики позичальником кредитору, з іншого — погашення позики і сплата процентів.

Грошові потоки в системі міжнародних фінансових відносин

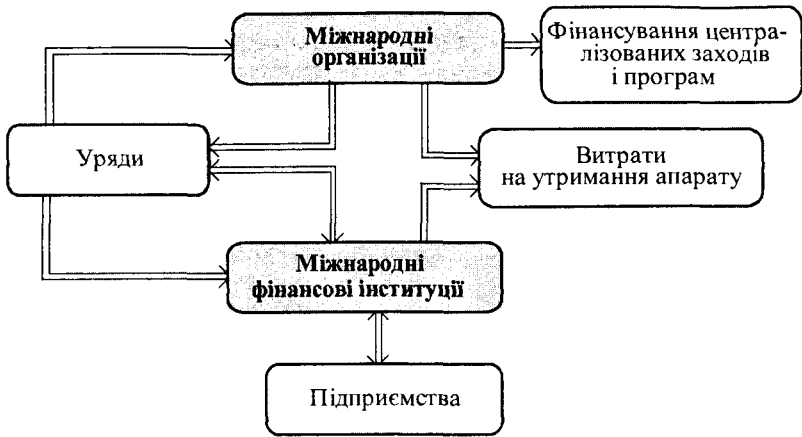
Здійснення міжнародних фінансових відносин потребує купівлі-продажу необхідної для розрахунків валюти та визначення валютного курсу. Ці операції забезпечуються через спеціальний фінансовий інститут — **валютний ринок**, який є базовою ланкою сфери міжнародних фінансів

Міжнародні фінанси (у вузькому розумінні) відображають діяльність міжнародних організацій і фінансових інституцій. Це наднаціональна надбудова, сутність якої полягає в концентрації доходів і фінансових ресурсів у певних узагальнених чи цільових фондах. Діяльність таких організацій, як і окремої держави, пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів чи кредитних ресурсів, що формуються цими організаціями.

Система взаємовідносин на рівні міжнародних фінансів відображена на схемі 37.

За своєю організацією фінанси міжнародних організацій подібні до державних фінансів, тільки їх головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування бюджету чи інших фондів цих організацій. Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їх апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Отже, кожна країна може отримувати кошти від міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі через різні централізовані заходи, проекти і програми, які стосуються даної країни чи поширюються на неї.

Грошові потоки у сфері міжнародних фінансів

Міжнародні фінансові інституції мають взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами складаються за двома напрямками. Перший відображає процес формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн. Другий характеризує кредитні взаємовідносини — надання кредитів окремим країнам та їх погашення і сплату процентів. Взаємовідносини з підприємствами мають двосторонній кредитний характер. Міжнародні фінансові інституції, здійснюючи фінансове забезпечення певних проектів, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Міжнародні фінанси відображають світові інтеграційні процеси. Централізація певної частини фінансових ресурсів на світовому рівні забезпечує потреби світового господарства. Саме на ці потреби й спрямована діяльність міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства загалом, а не окремих країн, якими б важливими вони дія цих країн не були.

Безперечно, порівняно з національними фінансовими системами міжнародні фінанси перебувають лише на початку свого розвитку. Однак поглиблення міжнародної політичної інтеграції та глобалізація економіки ведуть як до посилення ролі діючих організацій та інституцій, так і до створення нових. Це сприяє підвищенню рівня централізації фінансових ресурсів, збільшен-

ню як їх маси, так і обсягів міжнародних фінансових потоків. Врешті-решт, цей інтеграційний процес поступово веде до формування єдиної міжнародної фінансової системи. Особливо це помітно у сфері фінансового ринку. Провідні комерційні банки, фондові біржі, страхові компанії та інституційні інвестори, здійснюючи свої операції з клієнтами в усьому світі, виконують функції міжнародних фінансових інституцій. Вони сприяють процесам міжнародної централізації і перерозподілу фінансових ресурсів і тим самим економічному розвитку як окремих країн, так і світової економіки загалом.

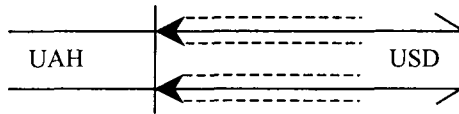
7.2. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСОВІ ВІДНОСИНИ ТА ВАЛЮТНИЙ РИНОК

Міжнародні фінансові відносини ґрунтуються на двох основних складових: установлених формах розрахунків та системі валютного регулювання. Порядок і форми проведення розрахунків становлять організаційний аспект міжнародних фінансових відносин і регламентуються відповідними міжнародними документами та угодами. Стандартизація документального оформлення розрахунків необхідна для забезпечення відповідних гарантій експортерам та імпортерам на поставку товарів та на їх оплату. Вона встановлює також систему однакового тлумачення прав, зобов'язань і відповідальності сторін. Валютне регулювання і насамперед його серцевина — процес курсоутворення відображають сутнісну сторону міжнародних фінансових відносин. На цій основі відбувається трансформація грошових потоків з однієї грошової одиниці в іншу та процес проходження цих потоків між окремими країнами.

Основними *формами* міжнародних розрахунків є інкасо та акредитив. Також використовуються банківський переказ та відкритий рахунок. При розрахунках на основі інкасо банк імпортера перераховує кошти на рахунок експортера після передання імпортеру отриманих від банку експортера документів, передбачених контрактом, тобто застосовується схема: платежі проти документів. Така схема розрахунків досить проста, однак вона не дає достатніх гарантій на оплату товарів і послуг. На відміну від інкасо акредитивна форма передбачає достатні гарантії експортеру за рахунок відкриття акредитива в банку імпортера. Платіж на відкритий рахунок найменш надійна форма. Експортер поставляє товари, імпортер переказує гроші на день платежу. Банківський

переказ — це доручення одного банку іншому виплатити певну суму отримувачу.

Форми розрахунків у системі міжнародних фінансових відносин характеризують організаційний аспект руху грошових потоків — порядок проведення операцій, їх документальне оформлення, відповідальність сторін і банків та ін. Це дуже важлива сторона, однак вона підпорядкована сутнісній — забезпеченню еквівалентності обміну. Тому серцевиною міжнародних фінансових відносин, з погляду фінансової теорії, є встановлення курсу валют, що може бути умовно зображено так (наприклад, трансформація української гривні в долар США):

Стабільність міжнародних фінансових відносин ґрунтується на двох основних передумовах. По-перше, необхідна чітка система трансформації (обміну) валют. Будь-який суб'єкт, якому потрібна відповідна валюта для міжнародних розрахунків, повинен мати можливість її придбати. Звичайно, держава може у певний спосіб регулювати й обмежувати цей процес, але головне, щоб це не впливало негативно на стан міжнародних фінансових відносин. По-друге, важливо забезпечити реальність обмінного курсу, тобто в процесі трансформації грошовий потік не повинен ні збільшитись, ні зменшитися в обсягах. Міжнародні фінансові відносини загалом і міжнародна торгівля зокрема можуть успішно розвиватись тільки на засадах еквівалентності обміну, що, у свою чергу, можливо лише на основі реального курсу валют.

Основою забезпечення сталого розвитку світової економіки, міжнародної торгівлі і міжнародних фінансових відносин є надійний механізм курсоутворення, що дає змогу достовірно визначати валютні курси, які максимально наближені до реального співвідношення купівельної спроможності валют різних країн світу.

Валютний курс відображає ціну грошової одиниці певної країни у валюті інших країн чи в міжнародних валютних одиницях. Установлення валютного курсу — це визначення співвідношення цінності грошей різних країн, які є інструментом фінансо-

вих відносин, у тому числі й міжнародних. Без такого зіставлення міжнародні фінансові потоки неможливі.

Історично механізм курсоутворення, в основі якого лежить валютний паритет — співвідношення вартості двох валют, пройшов у своєму розвитку кілька етапів. Кожному етапу відповідає своя база для визначення валютного паритету та порядку встановлення валютного курсу. Установлення валютного паритету може здійснюватись або на основі порівняння вмісту золота у двох відповідних валютах (золотий стандарт), або (коли цей вміст є тільки заявленим чи взагалі не фіксується) купівельної спроможності двох валют.

Система *золотого стандарту*, при якій базою забезпечення грошової маси були золоті резерви (запаси), пройшла три основні етапи розвитку — золотовалютний, золотозливковий та золотодевізний стандарти. Система золотомонетного стандарту була юридично оформлена в 1867 р. на Міжнародній конференції в Парижі. Вона передбачала вільний обмін паперових грошей на золоті монети, а в наступний період — при золотозливковому стандарті — на зливки золота, які, однак, вже не могли використовуватись як гроші. В умовах обох цих способів валютний паритет установлювався на основі порівняння вмісту золота в двох валютах. Механізм золотомонетного стандарту був, по суті, майже ідеальним, оскільки відображав реальне співвідношення купівельної спроможності двох валют.

Розвиток грошових систем при золотозливковому стандарті супроводжувався поступовим зниженням обсягів золотих резервів відносно маси паперових грошей, що перебували в обігу. При цьому далеко не всі країни мали можливість формувати і підтримувати достатні золоті резерви. У зв'язку з цим заявлений вміст золота у тій чи іншій валюті досить часто не відповідав економічним реаліям, що вело до порушення рівноваги у світовій торгівлі, підриваючи основи еквівалентного обміну. У зв'язку з цим у 1922 р. на Міжнародній економічній конференції в Генуї була ухвалена система золотодевізного стандарту, згідно з якою стабільність національної грошової одиниці забезпечувалась, крім золотих запасів, накопиченням валютних резервів (іноземна валюта найсильніших країн світу). Курс валют був змінним, і в його основі лежало співвідношення заявленого вмісту золота у двох валютах.

Після Другої світової війни з метою стабілізації міжнародної валютної системи на основі рішень Бреттон-Вудської валютно-фінансової конференції в 1944 р. була запроваджена система *фіксованих* валютних курсів, що могли піддаватись тільки незнач-

ним коливанням. В основі фіксованих курсів теж був золотодевізний стандарт, однак вміст золота фіксувався тільки у провідній світовій валюті — доларі США, відносно якого і фіксувалися курси інших валют. Таким чином золотий вміст цих валют був лише девізним. Роль резервних валют стали виконувати тільки долар США і британський фунт стерлінгів.

Спочатку система фіксованих курсів сприяла розвитку світової економіки. Такі курси, звісно, якщо вони відображали реальне співвідношення двох валют, сприяли еквівалентності міжнародної торгівлі, оскільки виключали можливості валютних махінацій з боку окремих держав. Однак сама ідея фіксованого курсу є нереальною, адже валютний курс — це не просто співвідношення двох валют — це співвідношення двох економік. Фіксованим і стабільним валютний курс може бути тільки за умови рівномірності розвитку економік різних країн, а це не відповідало реаліям, що складались у світі. Безперечно, утримувати систему стабільних валютних курсів в умовах нерівноцінності розвитку окремих країн світу було не тільки не доречно, але й шкідливо. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. виявилися значні невідповідності фіксованих курсів реальним співвідношенням економік різних країн, що підірвало основи міжнародної торгівлі і врешті-решт призвело до краху Бреттон-Вудської валютної системи.

На Ямайській конференції Міжнародного валютного фонду в 1976 р. була створена нова міжнародна валютна система, заснована на *плаваючих* курсах. Сутність її полягає у застосуванні ринкового методу визначення валютних курсів: курс установлювався і змінювався під впливом попиту і пропозиції. При цьому було скасовано золотий стандарт і золото перестало виконувати функції забезпечення грошової одиниці. Водночас установлювалась система контролю і резервування з метою недопущення різких коливань курсу, що могло б негативно вплинути на світову економіку.

Установлення курсу валют — досить складний багатofакторний процес. На нього впливає безліч чинників — економічних, фінансових, політичних. Вплив *економічних чинників* насамперед виявляється у тому, що в основі формування курсу лежать вартісні пропорції обміну. Вони визначаються на основі зіставлення цін товарів та послуг *споживчого кошика*. Співвідношення його сумарної цінової оцінки в одній і другій валюті дає вихідну пропорцію, яка визначає основу курсу валют. Свого часу, коли існував *золотий стандарт*, основним економічним чинником був вміст золота в грошовій одиниці.

Встановлення вихідного рівня валютного курсу на основі порівняння цінової оцінки споживчого кошика має певні неточності. Річ у тім, що цінність товарів і послуг споживчого кошика у різних країнах неоднакова. Тому курс валют, установлений на основі такого підходу, завжди має певні похибки. Однак ці похибки, по-перше, не настільки суттєві, а по-друге, даний курс є тільки своєрідною точкою відліку. Він коригується з урахуванням впливу фінансових і політичних чинників.

Крім методу порівняння цінової оцінки споживчого кошика, для визначення співвідношення валют застосовується також метод *валютного кошика*. Сутність його полягає у встановленні умовної міжнародної грошової одиниці. Так, Міжнародний валютний фонд установив міжнародний платіжний засіб — **SDR** (Special Drawing Rights — спеціальні права запозичення)¹. До валютного кошика SDR до 1999 р. включались (у встановлених МВФ пропорціях) долар США, німецька марка, японська єна, британський фунт стерлінгів та французький франк. З 1 січня 1999 р. німецьку марку та французький франк замінила нова валюта ЄС — євро. Питома вага кожної валюти у цьому кошику залежить від її частки в загальному зовнішньоторговельному обороті у світі. У світовій валютній системі SDR може відігравати роль загального еквівалента, до якого встановлюються курси валют. Однак нині реальна практична значущість SDR досить обмежена, а роль загального еквівалента більш властива реальним провідним валютам світу (насамперед долару США).

У межах Європейського Союзу також була свого часу створена міжнародна розрахункова грошова одиниця — **ECU**. У валютний кошик ECU включались валюти таких європейських країн: Німеччини, Франції, Голландії, Італії, Бельгії і Люксембургу, Данії, Ірландії, Іспанії, Великої Британії, Греції, Португалії. На відмінну від SDR, яка є швидше умовною грошовою одиницею, ECU відігравав значно більшу роль в європейській валютній системі. На основі цієї рахункової одиниці здійснювалось валютне регулювання в межах Європейського Союзу. ECU була розрахунковою і кредитною одиницею у взаємовідносинах між центральними банками країн союзу. Розвиток європейської інтеграції і досягнення достатньої стабільності валют країн ЄС привели до нової стадії розвитку європейської валютної системи — перехо-

¹ SDR створювались як резервні фонди МВФ. Назва походить від порядку використання цих резервів. Кожна країна (член МВФ) при дефіциті платіжного балансу могла обміняти свої SDR на певну валюту, без прийняття будь-яких зобов'язань у сфері своєї економічної політики. Це і є спеціальні (нічим не обумовлені) права запозичення.

ду до єдиної валюти — **євро**. На відміну від SDR і ECU євро є реальною валютою, що обслуговує платіжний оборот ЄС. Слід підкреслити, що важливу роль у впровадженні євро відіграв досвід використання ECU.

Введення в обіг євро означає новий етап у розвитку системи міжнародних фінансів у цілому і європейської валютної системи зокрема. Нині міжнародні фінансові відносини, у тому числі міжнародні розрахунки, являють собою досить складну систему взаємовідносин. Інструментом фінансових відносин, як відомо, є гроші. У межах національних фінансових систем використовується одна грошова одиниця, що ставить ці відносини на єдину уніфіковану основу. У міжнародних відносинах використовуються дві валюти, що суттєво ускладнює ці відносини. Навіть створена досить складна система валютного регулювання, у тому числі на міжнародному рівні, не в змозі до кінця вирішити проблеми. Уведення ж єдиної валюти вирішує проблему, оскільки знімає її причину, а не впливає на наслідки. Водночас досвід впровадження євро показав, що перехід до єдиної валюти — досить складний процес.

Установлення вихідного курсу валют на основі споживчого чи валютного кошика є тільки основою курсоутворення. На діючий курс валют, крім економічних, істотно впливають фінансові та політичні чинники. До **фінансових** належать стан національної фінансової системи (дефіцит бюджету, державний борг, рівень інфляції, стабільність банківської системи, активність на фінансовому ринку) та міжнародних фінансових відносин (торговельний та платіжний баланс). **Політичні** чинники пов'язані зі стабільністю політичної системи у країні та стабільністю її законодавства. Нестабільність політичної і фінансової ситуації в тій чи іншій країні веде до певного зниження обмінного курсу її національної валюти порівняно з реальним співвідношенням. Ця різниця являє собою своєрідну плату за вказані ризики, страхування на випадок можливого зниження курсу цієї валюти, ймовірність чого досить висока.

Перехід до міжнародної валютної системи, що ґрунтується на плаваючих курсах, обумовив формування необхідного для її функціонування інституту — валютного ринку, який нині є основою міжнародних фінансових відносин і важливою ланкою міжнародних фінансів. Сьогодні місце валютного ринку у фінансовій системі чітко не визначене. Здебільшого його відносять до фінансового ринку. Але на фінансовому ринку предметом торгівлі є фінансові ресурси — гроші як капітал. На валютному ж ринку певна

валюта купується або для здійснення міжнародних розрахунків або з метою валютних спекуляцій. При цьому валютний ринок є забезпечуючою структурою у системі міжнародних фінансових відносин, без якої вони на даний час неможливі (тут купується валюта, тут устанавлюється валютний курс). Тому більш обґрунтовано відносити валютний ринок до сфери міжнародних фінансів.

Валютний ринок являє собою сферу торгівлі особливим товаром — валютою. Його суб'єктами є банки, брокерські фірми, дилерські контори, валютні біржі. Валютний ринок структурується за двома ознаками: за обсягами і характером торгівлі. Залежно від обсягу валютних операцій та переліку валют, що виставляються на торги, розрізняють світові, регіональні та національні валютні ринки. Світовими центрами валютного ринку є Лондон, Париж, Токіо. Перелік валют, що виставляються тут на торги, досить широкий. На регіональних і національних ринках здійснюються торги з обмеженого переліку найважливіших валют. За характером торгівлі валютний ринок поділяється на організований, який забезпечується через торгівлю на валютних біржах, та міжбанківський, який функціонує на основі укладення угод між комерційними банками, що є основними суб'єктами валютного ринку. Нині у світі переважає міжбанківський валютний ринок.

Установлення співвідношення грошових одиниць різних країн на валютних, як і на будь-яких інших, ринках відбувається під впливом двох основних чинників — попиту і пропозиції. Особливістю валютного ринку є те, що як товаром, так і платіжним засобом, є гроші. Тому зазначені чинники фактично подвоюються: попит і пропозиція відповідної іноземної валюти та національної валюти.

Валютний ринок, як правило, регульований. Національний ринок регулюється центральними банками. При цьому можуть використовуватись два способи. Перший — установлення валютного коридору, тобто мінімального й максимального рівня обмінного курсу, є, по суті, напівадміністративним. Другий — участь центрального банку в торгах. При необхідності підтримання курсу національної валюти центральний банк може проводити *валютні інтервенції*, тобто виставляти на торги додаткову масу іноземної валюти, а при необхідності утримання курсу певної іноземної валюти, навпаки, скуповувати її. Крім того, центральний банк як емісійний центр країни може впливати на обмінні курси через регулювання грошової маси національної валюти. Обмеження обсягу національної валюти зменшує її пропозицію в обміні на іноземну й тим самим сприяє утриманню курсу. Навпа-

ки, емісія грошей веде до розширення пропозиції національної валюти і таким чином до зниження її курсу.

Валютний курс, що складається на валютному ринку, відображає врівноваженість попиту і пропозиції. Результат торгів — обсяг купівлі тієї чи іншої валюти порівняно з її обсягом, виставленим на продаж, характеризує задоволення попиту чи недостатність пропозиції. У разі задоволення попиту на іноземну валюту курс національної валюти залишається стабільним, при недостатності пропозиції — падає, за надмірної пропозиції — зростає. Саме тут і проявляється роль центрального банку, який для підтримання стабільного курсу національної валюти проводить валютні інтервенції.

Вплив на курс валют здійснюється також через систему валютного регулювання. Політика валютного регулювання кожної країни визначається її економічними інтересами в міжнародній торгівлі. **Валютне регулювання** характеризує встановлений порядок визначення валютного курсу та його регламентування, здійснення валютних операцій суб'єктами валютного ринку (комерційними та центральним банками, юридичними і фізичними особами), порядок ввезення і вивезення іноземної та національної валюти, порядок проведення міжнародних розрахунків. Основою валютного регулювання є вплив на валютний курс. У більшості випадків кожна країна зацікавлена в стабільності національної валюти, адже це забезпечує стабільність її як внутрішньої, так і зовнішньої економічної політики. Однак за певних умов може проводитися політика як на зниження (девальвація), так і на зростання (ревальвація) курсу національної валюти.

Політика зниження рівня курсу національної валюти вигідна тоді, коли в даній країні експорт переважає імпорт. У цьому разі доходи підприємств експортерів у національній валюті зростатимуть, оскільки за кожну одиницю валютної виручки підприємство отримає більше національної валюти. Прикладом такої політики у 80-ті роки була постійна девальвація японської єни відносно американського долара. Як відомо, в ті часи у сальдо торговельного балансу між Японією і США спостерігалась істотна перевага Японії. Оскільки таке відхилення обмінного курсу від реального вело до перерозподілу фінансових ресурсів на користь Японії, США постійно вводили обмеження на ввезення японських товарів.

Політика на зростання курсу національної валюти доцільна тоді, коли переважає імпорт товарів і послуг. У цьому разі витрати імпортерів на закупівлю валюти для оплати поставок у країну

зменшуватимуться. Звичайно, при цьому втрачають експортери, оскільки вони отримують менше доходів. Однак перевищення імпорту над експортом веде і до перевищення виграшу імпортерів від завищеного курсу над втратами експортерів.

Необхідність встановлення реальних курсів валют врешті-решт привела до встановлення системи міжнародного валютного регулювання, для чого була створена спеціальна фінансова інституція — Міжнародний валютний фонд. В умовах золотовалютного стандарту особливих потреб у такому регулюванні не існувало. Можливість вільно обміняти паперові гроші на золото надавала такій системі достатньої стабільності. Однак відхід від золотовалютного стандарту чітко визначив проблему валютного регулювання. Першою спробою вирішення цієї проблеми стала Бреттон-Вудська валютна система, а згодом упровадження через МВФ ринкового механізму курсоутворення.

Нині створено досить надійні міжнародні та національні системи валютного регулювання. Вони дають змогу ефективно контролювати валютні курси. Разом з тим, оскільки курс національної валюти відображає стан економіки країни, вони не мають на меті утримати валютний курс за будь-яку ціну. Навпаки, це не доцільно і небезпечно. Перевага ринкового механізму якраз і полягає в тому, що він дає змогу встановити на певну дату курс валюти, максимально наближений до реального. Це, у свою чергу, ставить на міцну основу міжнародні фінансові відносини.

7.3. ФІНАНСИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Фінансова діяльність міжнародних організацій пов'язана з формуванням і використанням їх бюджету та цільових фондів. Формування доходів здійснюється насамперед за рахунок внесків країн, що входять до складу даної організації. Кошти використовуються на основі затвердженого бюджету. Розглянемо фінанси провідних міжнародних організацій — ООН та ЄС.

Організація Об'єднаних Націй була заснована наприкінці Другої світової війни з метою підтримання миру. До сфер її діяльності також входять економічні, соціальні та гуманітарні проблеми, права людини, охорона навколишнього природного середовища.

Діяльність ООН здійснюється через її керівні органи та спеціалізовані організації. Так, питаннями миру і безпеки займаються департаменти операцій з підтримання миру, з питань роззброєння і регулювання озброєнь. Економічний напрям діяльності здій-

снюється через Конференцію з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Організацію промислового розвитку (ЮНІДО), Програму розвитку (ЮНДП), Регіональні комісії (наприклад, Європейська економічна комісія) та ін. Соціальна і гуманітарна політика проводиться Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), Фондом ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА), Всесвітньою продовольчою радою (ЮНЕП), Центром ООН з населених пунктів (Хабітат) та ін. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) проводить значну роботу, пов'язану із забезпеченням екологічної безпеки на планеті.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн. Розмір внесків визначається залежно від рівня економічного розвитку країни. В основі розрахунків лежить норматив платежів, який залежить від обсягів ВВП даної країни.

Нині ООН переживає фінансову кризу, пов'язану з тим, що багато країн мають заборгованість із внесків до її бюджету. Це істотно звужує фінансові можливості ООН, ускладнює фінансування передбачених заходів.

За видатками бюджет ООН поділяється на дві частини: адміністративні та накладні витрати і програмні видатки. Адміністративні та накладні видатки нині становлять 38%, програмні — 62%. Поставлено завдання скоротити адміністративні витрати до 25%, що дасть змогу вивільнені кошти спрямувати на соціально-економічні програми.

Видатки бюджету ООН плануються в розрізі окремих підрозділів та організацій. При цьому також виділяються адміністративні й накладні витрати та кошториси на окремі програми, що виконуються даним підрозділом. Фінансування з бюджету ООН окремих країн здійснюється через реалізацію на їх території відповідних програм, а не у формі прямого виділення коштів. Так, в Україні реалізуються проекти за Програмою розвитку (ЮНДП), Управління Верховного комісара у справах біженців (ЮНХКР), Дитячого фонду (ЮНІСЕФ), Фонду народонаселення (ЮНФПА), Міжнародної організації праці (ІЛО), Міжнародного агентства з атомної енергії (ІАЕА).

Європейський Союз бере свій початок від створеного у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського економічного співтовариства. Було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг, скасовано митні бар'єри, здійснено уніфікацію податкового законодавства, створено європейську валютну систему. Розвиток інтеграційних процесів завершився проголошенням Європейського Союзу, до якого входять такі країни: Німеччина, Австрія, Данія, Бельгія, Франція, Голландія, Люксембург, Велика Бри-

танія, Швеція, Фінляндія, Португалія, Іспанія, Італія, Ірландія, Греція.

Бюджет ЄС формується за рахунок надходжень від країн Союзу. Усі доходи поділяються на дві групи: внески країн-членів та доходи бюджету ЄС. Внески кожної країни до бюджету визначаються залежно від рівня її економічного розвитку, який відображається у виробленому ВВП. Специфікою бюджету ЄС як ланки міжнародних фінансів є наявність власних доходів. До них належать, по-перше, мито і сільськогосподарські податки, якими обкладаються продукти, що імпортуються з країн, які не є членами Союзу. По-друге, важливе місце займає податок на додану вартість, який устанавлюється за єдиною для всіх країн ставкою відносно уніфікованого в усіх країнах об'єкта оподаткування (ставка податку не може перевищувати 1,4%). Установлено ліміт бюджету ЄС — він не може перевищувати 1,2 % загального обсягу ВВП Союзу.

Видатки бюджету ЄС поділяються на адміністративні ($\approx 5\%$) та операційні (до 95%). Операційні видатки складаються з фінансування сільського господарства (до 50%), структурних перетворень в економіці країн Союзу, наукових досліджень і освіти, зовнішньої діяльності (реструктуризація економіки країн Центральної і Східної Європи та підготовка їх до вступу в ЄС, надання технічної і гуманітарної допомоги тощо).

Бюджет ЄС розробляється Європейською комісією і затверджується Європейським парламентом. Виконує бюджет фінансове управління Європейської комісії, яке перебуває під подвійним контролем — з боку Палати аудиторів і Європарламенту. До складу Палати аудиторів входять 15 членів, які перевіряють надходження доходів і фінансування видатків.

7.4. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСОВІ ІНСТИТУЦІЇ

Міжнародні фінансові інституції поділяються на дві групи: всесвітні та регіональні. До всесвітніх належать Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні створюються за континентальною ознакою: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідною світовою фінансовою інституцією, яка має статус спеціалізованої установи ООН.

Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944 р., а фінансові операції почав здійснювати з 1947 р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн — членів Фонду.

Капітал МВФ утворений за рахунок внесків країн — членів фонду. Станом на 1 січня 2001 р. членами МВФ була 181 країна, у тому числі з вересня 1992 р. — Україна. Розмір внеску кожної країни залежить від двох чинників: загального обсягу емітованих SDR та частки (позиції) даної країни у Фонді. Частка кожної країни залежить від рівня її економічного розвитку та її місця у світовій торгівлі. Після 11-го перегляду квот станом на 30 червня 1999 р. загальний обсяг квот становив 209,6 млрд SDR. Частка України дорівнює 0,65%, а її квота — 1372 млн SDR. Порівняно з початковим періодом членства України в МВФ її квота зросла (спочатку становила 997,3 млн SDR), а частка знизилась з 0,686 до 0,65%. Чверть внеску проводиться у вільноконвертованій валюті або в SDR, решта — в національній.

Кількість голосів кожної країни у Фонді визначається у такий спосіб: 250 голосів незалежно від розмірів квоти плюс один голос на кожні 100 тис. SDR квоти. При цьому Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язано з тим, що змінюється як рівень розвитку окремих країн, так і їх місце у світовій торгівлі.

За необхідності, крім власного капіталу, МВФ може використовувати позичкові кошти. За статутом він може отримувати кошти в будь-якій валюті як від офіційних органів, так і на приватному ринку позичкових капіталів. Досі позики отримувались від казначейств та центральних банків країн — членів Фонду, а також від Швейцарії та Банку міжнародних розрахунків. З приватного ринку кошти не залучались.

Міжнародний валютний фонд є координуючою всесвітньою фінансовою інституцією. Його діяльність сприяє стабільності національних та світової валютних систем і забезпеченню на цій основі сталого економічного розвитку та надійності міжнародних економічних відносин.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування з метою надання фінансової допомоги окремим країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу, регулювання

міжнародних валютних відносин, постійний нагляд за світовою економікою. При цьому фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн — членів Фонду.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбіднішим країнам.

Основну роль у фінансовій діяльності МВФ відіграють кредити на вирівнювання платіжного балансу. Використання окремих механізмів фінансування обумовлюється характером проблем з платіжним балансом. Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. Кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: безпосереднє, поетапне, пільгове та спеціальне фінансування.

Безпосереднє фінансування прямо пов'язане із квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток. Резервна частка становить (з певними корективами) 25% квоти даної країни, тобто ту частину, що внесена в іноземній валюті. У межах цієї частки кредити — резервні транші, видаються на першу вимогу країни без сплати процентів і комісійних. Кредитна частка становить повну величину квоти даної країни. Ця сума ділиться на чотири рівні частини, які становлять окремі кредитні транші. Надання кредитів обумовлюється виконанням країною певних політичних та економічних вимог з метою ліквідації негативного сальдо платіжного балансу.

Система *поетапного* фінансування використовується при більш суттєвих і триваліших проблемах з платіжним балансом у країни-позичальника і є наступним етапом її взаємовідносин з МВФ після безпосереднього фінансування. Поетапне фінансування здійснюється в межах граничних кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (*stand-by*) та розширеного фінансування. Кредити «*stand-by*» були започатковані в 1952 р. і обумовлюються проблемами з платіжним балансом, що мають тимчасовий або циклічний характер. Вони видаються траншами на термін від 1,5 до 3 років під реалізацію

програм макроекономічної стабілізації. Це основний механізм кредитування, що використовується в МВФ. Механізм розширеного фінансування, що почав діяти з 1974 р., пов'язаний із серйозними порушеннями рівноваги платіжного балансу, викликаними економічною кризою. Вони видаються, як правило, на термін до трьох років (в окремих випадках до чотирьох років) і супроводжуються більш жорсткими вимогами і контролем з боку МВФ до позичальника.

Механізми *пільгового* фінансування пов'язані з наданням на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбільш вразливим країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу. Вони включають фонд структурної перебудови та розширений фонд структурної перебудови. Позики з цих фондів надаються на дуже вигідних умовах — під 0,5% річних на термін до 10 років.

Система *спеціального* фінансування використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення і обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій.

Механізм компенсаційного та непередбаченого кредитування повинен вирівнювати відхилення в платіжному балансі, що виникають із незалежних від даної країни причин. Сюди належать кредити на компенсацію втрат від скорочення виручки від експорту внаслідок падіння цін на світовому ринку та від збільшення вартості імпорту, від непередбачених втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, промисловими спадами, введенням протекціоністських обмежень у країнах-імпортерах, поява товарів-замінників тощо. Фонд кредитування буферних запасів використовується для надання допомоги країнам, які беруть участь у створенні відповідних резервів, якщо це погіршує стан їх платіжного балансу. Фонд фінансової підтримки операції щодо скорочення і обслуговування зовнішнього боргу використовується для врегулювання боргової кризи у країнах, що розвиваються.

Новим механізмом у системі спеціального фінансування є фонд підтримки структурних перетворень, створений для країн, що здійснюють перехід від планової до ринкової економіки. Надання системних трансформаційних позик обумовлюється різким падінням надходжень від експорту та значним і стійким збільшенням вартості імпорту у зв'язку з переходом до світових цін, насамперед, на енергоносії.

Другим основним напрямом діяльності МВФ є *регулювання валютних взаємовідносин*. У сучасних умовах, коли курси валют є

плаваючими, а не фіксованими, роль Фонду полягає в узгодженні валютної політики країн — членів Фонду. Насамперед кожна країна повинна, відповідно до статуту МВФ, співробітничати з Фондом та з іншими країнами для забезпечення і підтримання стабільних валютних курсів. Її економічна та фінансова політика має спрямовуватись на забезпечення економічного зростання при розумній стабільності цін. Неприпустимими є валютні маніпулювання з метою отримання певних переваг у міжнародній торгівлі. При цьому МВФ устанавлює певні валютні обмеження. Так, країни — члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Будучи провідною міжнародною фінансовою інституцією, МВФ здійснює *постійний нагляд і спостереження за світовою економікою*. Він готує значний масив інформації як в цілому по світовій економіці, так і стосовно окремих країн. Щомісячний збірник фінансової статистики, що видається МВФ, охоплює дані про динаміку економічного зростання і цін, грошовий обіг, експорт та імпорт, стан платіжного балансу, величину офіційного золотого запасу, рівень валютних резервів, розміри зарубіжних інвестицій, динаміку валютних курсів та ін. Країни — члени Фонду зобов'язані без перешкод надавати всю необхідну інформацію.

Нагляд за макроекономічною та валютною політикою країн здійснюється насамперед з допомогою консультування. МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі аналізу готується доповідь, у якій формулюються певні рекомендації країні щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики. Важливою формою нагляду є також публікація та всебічне обговорення доповіді «Світовий економічний огляд». На підставі аналізу наявної інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічні політики країн — членів Фонду.

Група Світового банку, є другою за значенням інституцією у системі міжнародних фінансів. Вона включає до свого складу чотири міжнародні фінансові інституції: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР); Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) та Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (БАГІ) і спеціалізовану структуру — Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК).

Серцевиною групи є **МБРР**, який був заснований разом з МВФ у 1945 р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни — члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн — членів МБРР шляхом надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що зазнали втрат унаслідок Другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою.

Джерелами ресурсів банку є:

- статутний капітал;
- залучення коштів шляхом випуску облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються шляхом підписки на акції в межах установлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу, виходячи з її квоти в МВФ. Резервний фонд утворюється за рахунок банку.

Напрями діяльності МБРР визначаються його завданнями саме як банку реконструкції та розвитку. Кредитування здійснюється у двох формах — системні позики та інвестиційні кредити.

Системні позики надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та інституційні зміни. Кошти не мають цільового призначення, вони надходять до бюджету і можуть використовуватись урядом на власний розсуд, у тому числі і на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог. При їх невиконанні надання кредитів може бути призупинено.

Інвестиційні кредити видаються під конкретні інвестиційні проекти. Основними напрямками інвестиційного кредитування є галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років під гарантії урядів. МБРР може бути також гарантом за аналогічними довгостроковими кредитами комерційних банків. Для виділення кредитів МБРР вимагає від країни, що позичає кошти, інформацію про її фінансовий стан та про об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі банку у фінансуванні певних об'єктів — до 30% їх вартості.

Інші організації, що входять до групи Світового банку, спеціалізуються на певних напрямках діяльності. Так, **МАР** (заснована в 1960 р.) надає безпроцентні кредити найбільш бідним краї-

нам світу на термін до 50 років. Кошти МАР формуються за рахунок внесків економічно розвинених країн, тобто це інституція фактично прямого перерозподілу ресурсів на рівні світової економіки. Кредити спрямовуються на реалізацію проектів розвитку і програм перебудови економіки.

МФК надає кредити високорентабельним підприємствам країн, що розвиваються, причому, на відміну від МБРР, без гарантій урядів відповідних країн. Позики надаються на ринкових умовах, але більш пільгових, ніж, наприклад, комерційними банками. Кредитування здійснюється на засадах спільного фінансування — частка кредитів МФК не може перевищувати 20% вартості проекту. Крім того, МФК може здійснювати прямі інвестиції шляхом придбання пакету акцій, але не більше 35%. Однак вона ніколи не стає володарем найбільшого пакету акцій та не бере участі в управлінні акціонерним товариством. Ресурси МФК формуються за рахунок запозичень на міжнародних фінансових ринках (до 80%) та від МБРР.

БАГІ було засновано в 1988 р. з метою сприяння країнам, що розвиваються, у залученні іноземних інвестицій на основі страхування інвесторів від таких специфічних ризиків, як війни і заворушення, націоналізація, зриви контрактів тощо. Тим самим воно сприяє діяльності як інституцій Світового банку, так і приватних інвесторів.

МЦУІК, що був заснований у 1966 р., виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами. Сама наявність такої структури створює сприятливу основу для взаємодії групи Світового банку з його позичальниками.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійсненні розрахунків між ними. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

Загалом всесвітні міжнародні фінансові інституції відіграють, як видно з їх функцій, важливу роль у світовій економіці, забезпечуючи концентрацію і перерозподіл фінансових ресурсів. Тим самим вони сприяють надійному функціонуванню національних фінансових систем. Крім того, їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, та з перекідною економікою.

У Європі в межах ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. єдиної європейської валюти — євро. Його завдання і функції загалом ідентичні функціям центральних банків. Насамперед, він є емісійним центром євро. Банк сформовано на базі Європейського банку валютного співробітництва, який був створений у 1973 р. у межах європейської валютної системи і виконував функції, аналогічні МВФ — надавав кредити країнам — членам ЄС на покриття дефіциту платіжного балансу.

Завданням *Європейського інвестиційного банку*, який був створений у 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. Пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише тоді, коли передбачається їх відшкодування — боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

ЄБРР, який був створений у 1990 р. і відкритий у 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60% кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40% — у державну інфраструктуру.

Кредитно-інвестиційна діяльність ЄБРР здійснюється у формах надання кредитів на розвиток виробництва, у тому числі спільне з іншими кредиторами та інвесторами фінансування, та на основі інвестицій в акціонерний капітал діючих акціонерних товариств. Крім того, банк сприяє доступу підприємств приватного і державного секторів на внутрішній і міжнародний ринок капіталів шляхом надання гарантій та фінансових консультацій.

Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Основні терміни і поняття:

- фінанси міжнародних організацій;
- міжнародні фінансові інституції;
- міжнародні розрахунки;
- платіжний баланс;
- валютний курс;
- золотий стандарт;
- золотомонетний стандарт;
- золотозлитковий стандарт;
- золотодевізний стандарт;
- фіксовані валютні курси;
- плаваючі валютні курси;
- валютний кошик;
- міжнародна грошова одиниця;
- валютний ринок;
- валютне регулювання;
- валютні інтервенції;
- бюджет ООН;
- бюджет ЄС;
- Міжнародний валютний фонд;
- група Світового банку;
- Міжнародний банк реконструкції і розвитку;
- Міжнародна асоціація розвитку;
- Міжнародна фінансова корпорація;
- Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій;
- Банк міжнародних розрахунків;
- Європейський центральний банк;
- Європейський банк реконструкції та розвитку;
- Європейський інвестиційний банк.

Контрольні запитання

1. Які є напрями міжнародних фінансових відносин?
2. Що являють собою міжнародні фінанси у широкому і вузькому розумінні?
3. Що таке міжнародні фінансові інституції?
4. Які існують форми міжнародних розрахунків?
5. Що таке валютний курс і як він установлюється?
6. Що являють собою SDR і як вони використовуються?
7. Що являє собою євро і яка сфера його використання?
8. Які існують методи визначення валютного курсу?
9. Які характерні ознаки Бреттон-Вудської та Ямайської валютних систем?
10. Що таке валютне регулювання?
11. Як формується і використовується бюджет ООН?
12. Як формується і використовується бюджет ЄС?
13. Які функції виконує МВФ?
14. Як сформовано капітал МВФ?
15. У яких формах здійснюється кредитування МВФ?

16. Які методи валютного регулювання використовує МВФ?
17. Які фінансові інституції входять до групи Світового банку?
18. Які функції і напрями діяльності Міжнародного банку реконструкції і розвитку?
19. Як формується капітал і ресурси МБРР?
20. На яких напрямках діяльності спеціалізується Міжнародна асоціація розвитку?
21. На яких засадах здійснюється діяльність Міжнародної фінансової корпорації?
22. Які завдання і функції покладено на Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій?
23. Які завдання і функції Європейського центрального банку?
24. Які функції виконує Європейський інвестиційний банк?
25. Які функції і сфери діяльності Європейського банку реконструкції і розвитку?

8.1. СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ТА ГРОШОВІ ПОТОКИ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

Фінансовий ринок є складовою сферою фінансової системи тільки в умовах ринкової економіки, коли переважна частина фінансових ресурсів мобілізується суб'єктами підприємницької діяльності на засадах їх купівлі-продажу. По суті, це інфраструктура фінансової системи, яка забезпечує функціонування насамперед базової сфери — фінансів суб'єктів господарювання. В умовах адміністративної економіки фінансового ринку практично не існувало, оскільки формування ресурсів та їх перерозподіл здійснювалися на директивних засадах через бюджет та банківську систему. Навіть кредитні ресурси виділялися згідно з планом, а не на засадах торгівлі ними. За умов централізованого формування, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів у адміністративному порядку потреби у відповідній інфраструктурі — фінансовому ринку — просто не було.

Фінансовий ринок — це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, необхідних для здійснення виробничої та фінансової діяльності.

Відносини обміну пов'язані з переданням одним суб'єктом іншому за відповідну плату (проценти, дивіденди, дисконтні скидки тощо) права на тимчасове чи постійне використання фінансових ресурсів. Таке передання може здійснюватись прямо чи через фінансових посередників (комерційні банки, інвестиційні фонди та ін.). При безпосередніх взаємовідносинах операції з купівлі-продажу ресурсів відображають як відносини обміну (передання права використання), так і перерозподілу цих ресурсів між власником і користувачем. При участі у торгівлі фінансових посередників відносини з ними продавців і покупців ресурсів є відносинами обміну, а перехід ресурсів від власника до користувача — відносинами перерозподілу.

Фінансовий ринок виконує надзвичайно важливі функції в ринковій економіці. Він є забезпечуючою структурою, насамперед для фінансів суб'єктів господарювання, які є базовою сферою фінансової системи. Їх фінансова діяльність розпочинається з формування ресурсів. Призначення фінансового ринку полягає в забезпеченні підприємствам належних умов для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних ресурсів. Таким чином, підприємства на фінансовому, як і на інших ринках, практично рівнозначні, як у ролі покупця, так і продавця ресурсів.

Роль фінансового ринку щодо двох інших суб'єктів фінансових відносин — держави і фізичних осіб — децю інша. Держава використовує фінансовий ринок переважно для формування своїх доходів на позиковій основі, хоча певною мірою бере участь і у формуванні його ресурсного потенціалу. Тобто її місце у ролі покупця значно вагомніше, ніж у ролі продавця. Фізичні особи, навпаки, більше продають тимчасово вільні кошти, ніж позичають їх, хоча споживчий кредит у сучасних умовах також досить поширений.

Вивчення організації та засад функціонування фінансового ринку вимагає насамперед чіткого визначення його сутності та взаємозв'язку з відповідними інститутами, близькими до нього за призначенням і сферою, — грошовий ринок, ринки грошей і капіталів, фондовий і ринок цінних паперів, кредитний та валютний ринки, ринок фінансових послуг. Сьогодні чіткої визначеності ні стосовно сутності цих понять, ні щодо їх взаємозв'язку і взаємопідпорядкування не існує.

У навчальному посібнику «Вступ до банківської справи» проф. Савлук М. І. розглядає грошовий ринок як середовище, у якому функціонують банки. Структура цього ринку, що визначається як механізм перерозподілу грошових коштів між секторами і суб'єктами економіки, збалансування окремих грошових потоків та грошового ринку в цілому, включає ринок грошей (короткострокові позички і фінансові активи та валютний ринок) і ринок капіталів (фінансовий), до якого віднесені ринки цінних паперів та середньо- і довгострокових банківських позичок. Тобто грошовий ринок розглядається як більш широкий інститут, що включає фінансовий ринок, який ототожнюється з ринком капіталів.

У підручнику «Гроші та кредит» проф. Івасів Б. С. ототожнює фінансовий ринок з усім грошовим ринком. Грошовий ринок характеризується як сукупність грошових ресурсів країни, що постійно переміщуються (розподіляються та перерозподіляються) під впливом попиту та пропозиції з боку різних суб'єктів економіки. Він включає ринок грошей (короткострокових позичок і

фінансових активів) і ринок капіталів (цінних паперів і середньота довгострокових позичок). При цьому відзначається, що за видами інструментів грошовий ринок складається з двох взаємозв'язаних і доповнюючих один одного, але функціонуючих окремо ринків: позичкових капіталів та цінних паперів. Надалі ринок грошей (монетарний ринок) визначається як мережа спеціальних інституцій, що забезпечують взаємодію попиту та пропозиції на гроші як специфічний товар.

Проф. Василик О. Д. у підручнику «Теорія фінансів» розглядає фінансовий ринок як механізм перерозподілу фінансових ресурсів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, між учасниками бюджетного процесу, деякими міжнародними фінансовими інституціями. До складу фінансового ринку віднесено ринок кредитів, ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг, які, у свою чергу, можуть поділятися на відповідні підрозділи, тобто сегменти ринку.

У навчальному посібнику «Фондовий ринок» проф. Мозговий О. М. розділяє грошовий (він же фінансовий) ринок, до якого віднесені гроші та короткострокові цінні папери, і фондовий, який складається з довгострокових цінних паперів. Ринок цінних паперів включає відповідно коротко- та довгострокові цінні папери.

Таким чином у фінансовій літературі відсутній єдиний підхід до сутності фінансового ринку та його структури, що свідчить про необхідність певного обґрунтування цих положень. Стосовно інших сфер та ланок фінансової системи можна відзначити, що в цілому вони визначені досить чітко і мають практично однакове трактування, хоча й існують різні підходи до їх висвітлення.

Насамперед, необхідно чітко розділити сферу грошового та фінансового ринків. Хоча вони і тісно взаємозв'язані, але значною мірою і відмінні, а тому їх не можна ототожнювати, так само як не можна вважати синонімами категорії «гроші» і «фінанси». Будучи взаємозв'язаними, вони в певному сегменті мають спільну сферу функціонування. Водночас сфера грошового ринку ширша за фінансовий, так само як і загальна сфера фінансового ширша за грошовий. Це просто різні ринки, що перетинаються між собою. У зв'язку з цим слід чітко визначати сферу кожного ринку та його призначення.

Функціонування *грошового ринку* у вузькому розумінні ґрунтується на забезпеченні юридичних і фізичних осіб грошима як засобом обігу, а точніше обміну. Обсяг цього ринку визначається кількістю грошей в обігу, а його структура — співвідношенням різних грошових агрегатів. Головне призначення грошового рин-

ку полягає у забезпеченні збалансованості грошової маси з вартісною оцінкою товарів і послуг — грошей в обігу має бути саме стільки, скільки їх необхідно. Основне завдання в організації функціонування цього ринку полягає у забезпеченні оптимальної структури грошової маси та її кругообігу. Саме грошовий ринок насамперед є сферою здійснення монетарної політики, з допомогою якої держава забезпечує свій вплив на соціально-економічний розвиток. У широкому розумінні грошовий ринок включає всі аспекти використання грошей, у тому числі як засобу нагромаджень і платежу — саме в цьому сегменті він пересікається із фінансовим ринком.

Один із сегментів грошового ринку у його вузькому розумінні — це *валютний ринок*, на якому предметом торгівлі є іноземна валюта. Операції купівлі-продажу здійснюються з різними цілями. Суб'єкти підприємницької діяльності купують валюту для проведення міжнародних розрахунків. Комерційні банки здійснюють валютні операції як за дорученням клієнтів, так і з метою отримання доходів (валютні спекуляції). Центральні банки можуть здійснювати як комерційні операції з іноземною валютою, так і валютні інтервенції. Водночас валютний ринок не належить до фінансового, оскільки предметом торгівлі є тут гроші (іноземна валюта) насамперед як засіб обігу. Валютний ринок також розглядається як важлива складова міжнародних фінансів, що забезпечує обмін валют та встановлення валютних курсів.

Функціонування *фінансового ринку* має забезпечити потреби суб'єктів підприємницької діяльності та фінансових інституцій фінансовими ресурсами. Цей ринок ґрунтується на функціях грошей як засобу нагромадження та платежу. Якщо грошовий ринок та його структура мають сприяти товарообміну, то фінансовий повинен забезпечити концентрацію фінансових ресурсів і вільний доступ до них усіх суб'єктів, керуючись загальними законами ринкової економіки, насамперед конкуренції як між продавцями і між покупцями, так і продавця з покупцем. Товаром на цьому ринку є фінансові ресурси, які після їх придбання (купівлі) надходять у постійне чи тимчасове користування, а ціною — плата за їх використання.

Фінансові ресурси мають грошовий вираз, але не всі грошові кошти, що на певний момент перебувають у розпорядженні підприємств чи громадян, є фінансовими ресурсами. До останніх належить тільки та частина грошових коштів, що забезпечує отримання доходу, тобто це гроші (власні, залучені чи позичені), які продукують гроші. Крім того, частина фінансових ресурсів

може бути матеріалізована в основних засобах, використання яких забезпечує отримання доходів. Метою фінансової діяльності будь-якого суб'єкта підприємництва, у тому числі і фінансових інституцій, зокрема комерційних банків, є досягнення повної забезпеченості (відповідно до їх потреб) фінансовими ресурсам з мінімальними витратами. Фінансовий же ринок за своїм обсягом, складом і структурою повинен забезпечити різноманітні види торгівлі усіма формами фінансових ресурсів.

Торгівля фінансовими ресурсами може здійснюватись у різних формах і різними методами, що визначає розгалуженість і різноманітність фінансового ринку. Його структуризація здійснюється за двома основними ознаками: формою ресурсів та організацією торгівлі ними.

За *формою* фінансових ресурсів фінансовий ринок поділяється на ринок грошей і ринок капіталів.

Ринок грошей являє собою ринок короткострокових боргових зобов'язань, сферу, де їх можна купити. Їх придбання тут здійснюється тільки у *тимчасове* користування. Товаром на цьому ринку є гроші, ціною — проценти за кредит. Він певною мірою виходить за межі фінансового ринку, оскільки купувати гроші можна як фінансові ресурси, так і для покриття певних витрат, наприклад державних. Звичайно, оскільки чітку грань між такими фінансовими операціями провести досить складно, то недоречно й ускладнювати питання із сутнісним наповненням ринку грошей — віднесемо до нього усі операції з їх купівлі-продажу.

Ринок капіталів, який складається з ринку фінансових інструментів, що відображають права власності, і довгострокових боргових зобов'язань, являє собою сферу торгівлі не тільки грошима, а й правами власності. На ньому фінансові ресурси купуються з метою *постійного* або *тривалого* використання. Як правило, ринок капіталів ототожнюється з фондовим. Загалом це досить логічно, адже тривалий термін використання довго- і середньострокових позичок наближає їх за характером використання до власного капіталу. Водночас цілком обґрунтованим є поділ ринку капіталів на фондовий (купівля ресурсів з переданням прав власності на фонди) та довго- і середньострокових позичок. Ціною ресурсів на ринку капіталів є дивіденди та курсові різниці, а також проценти за довгостроковими позиками.

За *організацією* торгівлі фінансовий ринок поділяється на кредитний та ринок цінних паперів. **Кредитний** охоплює ту частину фінансового ринку, яка функціонує на основі *укладення* кредитних угод. Він має договірний характер. **Ринок цінних паперів** яв-

ляє собою особливу форму торгівлі фінансовими ресурсами, яка опосередковується *випуском та обігом* цінних паперів.

У цілому структура фінансового ринку може бути зображена у вигляді своєрідної матриці — схема 38.

Схема 38

Структура фінансового ринку

		За формою фінансових ресурсів	
		Ринок грошей	Ринок капіталів
За організацією торгівлі	Кредитний ринок	Ринок короткострокових позичок	Ринок довго- та середньострокових позичок
	Ринок цінних паперів	Ринок короткострокових боргових зобов'язань	Ринок довго- та середньострокових боргових зобов'язань
			Фондовий ринок

З позицій ефективного управління фінансовим ринком та забезпечення за його допомогою впливу на соціально-економічний розвиток дуже важливим є завдання оптимізації його структури. При цьому слід зазначити, що вирішення цього завдання неможливе адміністративним шляхом, адже фінансовий ринок, як і будь-який інший, є насамперед саморегульованою структурою, на яку держава може впливати тільки опосередковано шляхом законодавчого регулювання та використання певних інструментів.

В умовах ринкової економіки всі сегменти фінансового ринку достатньо розвинені. Водночас останнім часом у світі проявилась тенденція, що певною мірою непокоїть суспільство. Вона полягає у тому, що банки як кредитні установи поступово втрачають свою роль. З одного боку, вони шукають більш дохідні і менш ризиковані напрями активних операцій. Валютний ділінг, наприклад, як за обсягом вкладень, так і за масою отриманих доходів поступово витісняє кредитування, яке є досить ризикованою діяльністю (відповідно, і вартість ресурсів відносно висока). З іншого боку, суб'єкти підприємницької діяльності шукають і знаходять поза банками дешевші ресурси. І хоча це тільки перші ознаки структурних зрушень на фінансовому ринку, вони вже досить помітні.

Розгалуженість фінансового ринку, наявність у його структурі різних фінансових інституцій та використання ними широкого спектру фінансових інструментів і послуг забезпечує максимально повну мобілізацію тимчасово вільних фінансових ресурсів та ефективне їх використання.

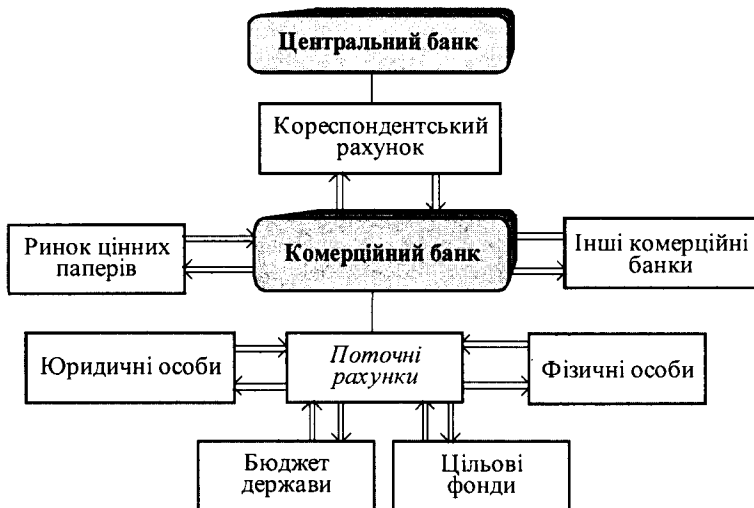
Більш детальну характеристику фінансового ринку доцільно здійснювати за ознакою організації торгівлі, оскільки кредитний ринок і ринок цінних паперів за своєю структурою більш однорідні, ніж ринки грошей та капіталів.

Грошові потоки, що відображають функціонування фінансового ринку, характеризуються досить складними схемами руху фінансових ресурсів. На кредитному ринку центром концентрації і координації руху грошових потоків є комерційний банк. На ринку цінних паперів центром торгівлі ними і відповідно ключовим суб'єктом цього ринку є фондова біржа.

Грошові потоки кредитного ринку зображені на схемі 39.

Схема 39

Грошові потоки кредитного ринку

Грошові потоки комерційного банку як основного суб'єкта управління позичковим фондом, включають три групи фінансових відносин: формування і використання позичкового фонду, здійснення розрахунків, взаємовідносини з ринком цінних паперів.

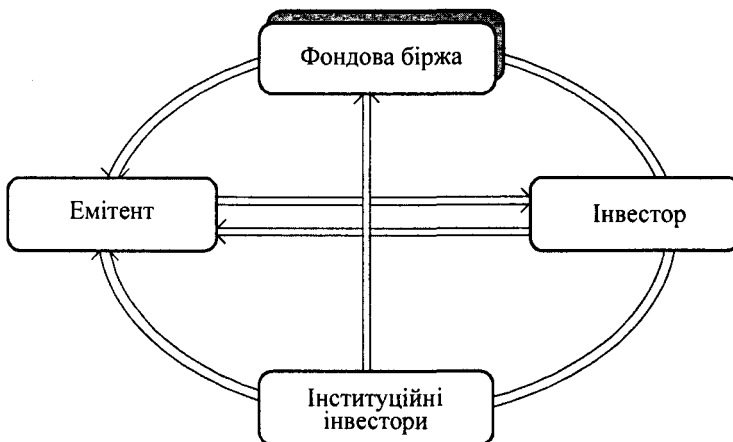
Взаємовідносини у сфері ринку грошей і, відповідно, грошові потоки мають двосторонній характер. Вхідні потоки банків відображають процес формування позичкового фонду, погашення заборгованості з виданих кредитів і сплату процентів за користування ними. Вихідні потоки охоплюють видачу позичок, повернення залучених банком коштів і сплату процентів за їх використання. Грошові потоки комерційних банків, що відображають розрахунково-касове обслуговування клієнтів, являють собою переміщення грошових коштів між окремими суб'єктами і не належать до потоків кредитного ринку. Крім взаємовідносин з клієнтами, у комерційного банку виділяються внутрішні грошові потоки фінансового ринку. Це залучення ресурсів на ринку цінних паперів та інвестування коштів у цінні папери інших емітентів, а також взаємовідносини на міжбанківському ринку.

Таким чином, комерційний банк виступає в ролі фінансового посередника. Однак це зовсім не означає, що він виконує пасивні функції перерозподілу ресурсів на умовах поворотності. Як фінансова інституція він являє собою комерційну структуру, метою діяльності якої є отримання прибутку. Звідси основні завдання його діяльності — збереження та примноження свого кредитного потенціалу та забезпечення ефективного його використання.

Грошові потоки ринку цінних паперів зображені на схемі 40.

Схема 40

Грошові потоки ринку цінних паперів

Ключовими суб'єктами ринку цінних паперів є емітенти, які випускають цінні папери, та інвестори, що їх купують. Грошові потоки щодо залучення ресурсів спрямовані в бік емітента. Вони можуть бути прямими — від інвестора до емітента — і опосередкованими — через фондову біржу та інших фінансових посередників — інституційних інвесторів, які можуть мати прямі взаємовідносини з емітентом, а можуть працювати і через фондову біржу.

Фондова біржа, будучи центром торгівлі цінними паперами, координує рух грошових потоків на цьому ринку. Разом з тим ефективність використання фінансових ресурсів забезпечується не через систему комерційного розрахунку (на відміну від банків, біржа не має ні власних ресурсів, ні ресурсів, якими вона може розпоряджатись), а через індикативну функцію — котирування акцій та інших цінних паперів на ринку.

Насамкінець, про співвідношення і підпорядкованість понять «фінансовий ринок» і «ринок фінансових послуг». Ці два явища (як і фінансовий та грошовий ринки) мають складний взаємозв'язок. Вони не включаються один до одного, оскільки мають різне призначення і різні сфери. При цьому сфера кожного ширша, ніж іншого. Водночас слід зазначити, що більш узагальнюючим є ринок фінансових послуг і більша частина фінансового ринку належить до нього.

Ринок фінансових послуг являє собою сферу різноманітних послуг, що надаються суб'єктам фінансових відносин — підприємницьким структурам, державі і громадянам — у процесі їх фінансової діяльності. Ключовими суб'єктами цього ринку є різні фінансові інституції та організації, що надають відповідні послуги. Ці послуги можна об'єднати у три групи: фінансове посередництво; страхування; консалтинг, аудит та інформаційні послуги.

Фінансове посередництво, яке є першим сегментом ринку фінансових послуг, відображає відносини, які складаються на фінансовому ринку у процесі руху фінансових ресурсів і грошових коштів. Функціонування більшої частини фінансового ринку забезпечують фінансові посередники, які здійснюють, з одного боку, мобілізацію тимчасово вільних ресурсів, а з іншого — їх продаж. Ця частина повністю належить до ринку фінансових послуг. В окремих випадках операції купівлі-продажу фінансових ресурсів можуть здійснюватись безпосередньо між продавцем і покупцем, наприклад придбання акцій інвестором безпосередньо в емітента. Подібні операції є складовою функціонування фінансового ринку, але не належать до ринку фінансових послуг, оскільки послуга як така відсутня. Водночас посередництво у русі грошових

коштів може бути пов'язане і з додатковими послугами у розрахунках — різноманітні операції банків з векселями (авалювання, акцептування, інкасування), операції з перевідступлення боргу (факторинг, форфейтинг). Ці операції відносять до ринку фінансових послуг, але вони не належать до фінансового ринку. У цілому до фінансових посередників відносять комерційні банки та небанківські кредитні установи, фінансові, факторингові й лізингові компанії, інституційні інвестори, фондові та валютні біржі.

Страховання з погляду ринку фінансових послуг є сукупністю фінансових послуг з приводу формування колективних страхових фондів і фінансового відшкодування різних втрат і збитків. При цьому страхові компанії можуть розглядатись і як виробники страхових послуг, і як фінансові посередники. Їх фінансове посередництво здійснюється у двох напрямках. По-перше, між страхувальниками і застрахованими у процесі перерозподілу коштів страхових фондів. По-друге, між страхувальниками і споживачами фінансових ресурсів при їх розміщенні на фінансовому ринку. Сукупність страховиків і страхових послуг формує страховий ринок, який є другим сегментом ринку фінансових послуг.

Консалтинг, аудит та інформаційні послуги складають специфічний сегмент ринку фінансових послуг. Вони не пов'язані безпосередньо з рухом фінансових ресурсів чи формуванням доходів та здійсненням витрат і видатків. Водночас їх призначення полягає у наданні таких послуг, що сприяють указаним процесам. Ці послуги можуть надаватись у різних сферах діяльності. Безумовно, до ринку фінансових послуг належать ті, що надаються у сфері фінансової діяльності.

Фінансовий консалтинг являє собою сукупність консультативних послуг, що передують фінансовим операціям чи надаються у процесі їх здійснення. Функціонування консалтингових фірм ґрунтується на високому професіоналізмі їх працівників, які можуть допомогти мінімізувати вартість залучених фінансових ресурсів, оптимізувати їх розміщення, сприяти максимізації доходів і прибутку, мінімізації податкового навантаження тощо.

Аудиторські послуги пов'язані з незалежною перевіркою фінансової діяльності і фінансової звітності окремих суб'єктів, тобто вони надаються після здійснення фінансових операцій. Аудиторські послуги надаються двом сторонам. По-перше, самому суб'єкту, якому дуже важлива незалежна оцінка його діяльності. По-друге, тим суб'єктам, які вступають з ним у фінансові взаємовідносини і для яких також дуже важливо мати об'єктивну й достовірну оцінку його діяльності і фінансового стану. Наявність

незалежного аудиторського контролю є певним стабілізуючим чинником функціонування фінансової системи у цілому.

Інформаційні послуги полягають у наданні певної фінансової та нефінансової інформації тим чи іншим суб'єктам, необхідної їм для прийняття рішень у сфері фінансової діяльності. Правильність управлінських рішень залежить від своєчасного отримання повної та достовірної інформації. В умовах інформаційного суспільства наявність інформації перетворюється у ключовий чинник розвитку. Функцію надання первинної інформації виконують інформаційні агенції. Інформація може надаватись різними способами: публікація статистичних збірників; періодичні зведення, наприклад, біржові; інформаційні мережі — Інтернет. Функцію надання аналітичної інформації виконують рейтингові агенції. Їх продуктом є різноманітні аналітичні огляди, рейтингові оцінки, наприклад оцінка привабливості цінних паперів.

Сегмент консалтингових, аудиторських та особливо інформаційних послуг тісно пов'язаний з функціонуванням фінансового ринку, адже операції на ньому є досить ризикованими. Сукупність цих послуг є одним із методів хеджування ризиків, що виконує важливу роль у забезпеченні стабільності фінансового ринку і фінансової системи у цілому.

8.2. КРЕДИТНИЙ РИНОК

Кредитний ринок як історично, так і за його значущістю та вагою є основною складовою фінансового ринку. По-перше, він забезпечує найшвидший доступ до ресурсів. Випуск в обіг цінних паперів і мобілізація з їх допомогою ресурсів потребує певного часу, тоді як кредит можна отримати у досить стислі терміни — протягом кількох днів. Така перевага дуже важлива як з погляду фінансового забезпечення потреб окремих суб'єктів, так і з позицій функціонування усієї фінансової системи. По-друге, переваги кредитного ринку випливають із функціонального потенціалу основних суб'єктів цього ринку — комерційних банків, які не тільки опосередковують рух фінансових ресурсів, а й певною мірою продукують їх. Так, централізація фінансових ресурсів у інституційних інвесторів на фондовому ринку є лише проміжним кроком у їх переміщенні до суб'єктів господарювання, де після придбання вони будуть використовуватись як власні. Це дуже важливі структури, які призначені для централізації окремих роздрібнених, часто незначних за розмірами, коштів та для їх ра-

ціонального розміщення. Однак їх роль, хоча і важлива, проте істотно обмежена, бо вони — лише фінансові посередники.

Комерційні банки відіграють провідну роль у концентрації і забезпеченні раціонального використання фінансових ресурсів. Якраз у них розміщується переважна частина фінансових ресурсів суспільства. По-перше, це власні кредитні ресурси банків, по-друге, залучені на позиковій основі ресурси і, по-третє, це розміщені у них кошти підприємств і держави. Тому саме комерційні банки відіграють провідну роль у забезпеченні потреб економіки у фінансових ресурсах. При цьому їх роль не обмежується тільки кількісними параметрами, хоча вони і забезпечують концентрацію значних розрізаних коштів (подібні функції виконують також інвестиційні фонди і компанії). Головною перевагою банків є їх унікальні можливості у трансформації звичайних грошових коштів, що перебувають на рахунках підприємств, організацій та установ, бюджету і цільових фондів, у кредитні ресурси, які спрямовуються на розвиток економіки. Жодна фінансова інституція не має подібних функцій.

Кредитна система в умовах ринкової економіки є провідною ланкою фінансової системи в цілому. Це пояснюється тим, що кредитування є основною формою фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання, а також відіграє важливу роль у діяльності держави і фізичних осіб. Кредит як форма фінансових відносин відображає перерозподільні відносини з приводу використання на поворотній і платній основі тимчасово вільних фінансових ресурсів. Він поділяється на комерційний і банківський.

Комерційний кредит відображає відносини купівлі-продажу між суб'єктами господарювання з відстрочкою платежу. Він оформляється борговим зобов'язанням — *векселем*. Надання комерційного кредиту не передбачає руху грошових потоків, вони виникають тільки при сплаті заборгованості у встановлені строки. Розрізняють два види векселів — прості й переказні. Простий вексель відображає двосторонні відносини між платником, який є боржником, і отримувачем коштів, який виступає в ролі кредитора. Переказний вексель відображає тристоронні відносини — між боржником, кредитором і отримувачем коштів, тобто він складається тоді, коли заборгованість погашається не кредитором, а вказаний ним третій особі. Комерційні векселі (існують також фінансові, якими оформляються позикові угоди, у тому числі казначейські) можуть передаватись від однієї особи до іншої з допомогою передавального надпису — індосаменту. Завдяки цьому векселі можуть виконувати роль платіжних засобів.

Банківський кредит являє собою форму взаємовідносин між позичальниками і спеціалізованими кредитними установами, сукупність яких становить кредитну систему. Остання охоплює банківську систему та сукупність небанківських кредитних установ (квazібанки — майже банки). Банки виконують широкий спектр операцій, забезпечуючи рух грошових потоків і функціонування грошового ринку та ринку грошей. Квazібанки поділяються на дві групи. Першу складають фінансові інституції банківського профілю з обмеженим колом банківських операцій (лізингові й факторингові компанії, кредитні спілки і товариства, ломбарди, товариства взаємного кредитування, розрахункові (клірингові) центри). До другої групи належать фінансові інституції небанківського спрямування, які, маючи певні фінансові ресурси, здійснюють кредитні операції (страхові компанії, інвестиційні компанії і фонди, пенсійні фонди, фінансові компанії).

Оснoву кредитної системи становлять банки. Банківська система, як правило, є дворівневою. До першого рівня належить центральний банк, до другого — комерційні. На *центральный банк* покладаються дві основні функції — емісія грошей, що є інструментом фінансових відносин, і регулювання грошового обігу та організація діяльності банківської системи — ліцензування банківської діяльності й банківський нагляд. Крім того, центральний банк здійснює кредитування комерційних банків, будучи банком банків, та обслуговування уряду — організація касового виконання бюджету і обслуговування державних за позичень.

Комерційні банки є головними інституціями банківської системи та ринку грошей. Основними їх функціями є акумуляція тимчасово вільних коштів і здійснення розрахунково-касового обслуговування та кредитування юридичних і фізичних осіб. За сферою діяльності, яка визначає місце банку на грошовому ринку, комерційні банки поділяються на універсальні й спеціалізовані. Універсальні банки здійснюють усі види банківських операцій для будь-яких клієнтів. Спеціалізовані концентрують свою діяльність на певних напрямках. Виділяються такі напрями спеціалізації: функціональна (ощадні, іпотечні, інвестиційні, інноваційні, клірингові та інші банки), галузева (агропромислові, соціального розвитку, будівельні, енергетичні й інші банки), за клієнтурою (кооперативні, комунальні, страхові, споживчого кредиту тощо). За територіальною ознакою розрізняють регіональні, міжрегіональні та міжнародні банки.

Комерційні банки — це насамперед фінансові посередники. У розрахунках між суб'єктами господарювання, фізичними особами та державою вони забезпечують надійність і своєчасність руху грошових потоків. Від налагодження розрахунків залежить стабільність економіки та ритмічність діяльності підприємств. У торгівлі фінансовими ресурсами банки забезпечують, з одного боку, концентрацію всіх тимчасово вільних коштів, а з іншого — їх раціональне та ефективне розміщення. Крім того, банки можуть виконувати посередницькі функції в операціях з цінними паперами та довірчі операції.

Організація діяльності комерційних банків, основою якої є їх ресурси, зображена на схемі 41. При цьому ресурси комерційного банку розглядаються з двох сторін. По-перше, і це головне, з погляду функціонування фінансової системи — як централізована у формі позичкового фонду (капіталу) частина фінансових ресурсів суспільства. Це не стільки ресурси самого банку, скільки тимчасові вільні ресурси й кошти юридичних і фізичних осіб та держави. З цього погляду значення ресурсів виходить за межі як конкретного банку, так і банківської системи, що й обумовлює контроль з боку суспільства за їх формуванням і використанням. По-друге, ресурси банку розглядаються з погляду його фінансової діяльності як підприємницької структури. Обсяг власних і залучених ресурсів визначає можливості банку в отриманні доходів від їх розміщення: чим більше ресурсів — тим ширші можливості. Ефективність використання цих ресурсів однаково важлива і для банку, і для суспільства загалом.

Джерелами формування ресурсів є власний капітал банку, цільові надходження, залучені та запозичені кошти. Цільові надходження — це кошти, які банк використовує за дорученням, наприклад на фінансування бюджетних капітальних вкладень чи обслуговування кредитних ліній інших банків. Залучені кошти являють собою залишки на поточних рахунках клієнтів, депозитні вклади і сертифікати, випущені облігації і векселі, а запозичені — ресурси, що куплені у центральному банку та на міжбанківському ринку. Власні ресурси є стабілізуючою основою діяльності банків і створюються з огляду на необхідність забезпечення їх надійності. Наприклад, в Україні встановлено мінімальний розмір статутного капіталу на рівні 1 млн євро. Потужність банківської системи, її роль і місце у фінансовій системі та економіці країни визначаються обсягом ресурсів, які концентруються в комерційних банках.

Формування та використання ресурсів комерційного банку

Розміщення ресурсів комерційного банку характеризується залишками коштів, вкладеннями та резервами. Залишки коштів і резерви призначені для забезпечення надійності функціонування банківської системи. Вкладення ресурсів здійснюється банком з метою отримання доходу. Саме вони відображають діяльність банку на фінансовому ринку.

Залишки коштів відображаються на кореспондентських рахунках у центральному та інших комерційних, насамперед закордонних, банках і в касі. Відкриття кореспондентських рахунків необхідне для здійснення розрахунків (у тому числі міжнарод-

них) клієнтів банку. Установлення ліміту залишку цих коштів забезпечує надійність функціонування платіжної системи. Залишок готівки в касі необхідний для здійснення касового обслуговування клієнтів.

Основним напрямом вкладення ресурсів банку є *кредитування*. Це одна з основних форм торгівлі фінансовими ресурсами, яка виникла в сиву давнину і не втратила свого значення на фінансовому ринку досі, хоча значного розвитку і поширення набули й інші форми торгівлі. Кредитування ґрунтується на принципах поворотності, терміновості, платності та забезпеченості позичок.

Принцип *поворотності* означає, що фінансові ресурси надаються позичальникові тільки у тимчасове користування. Повернення кредитів забезпечує наявність у країні стабільного позичкового фонду, яким можуть по черзі користуватись усі суб'єкти фінансових відносин — юридичні й фізичні особи та держава. Неповорнення кредитів веде до зменшення позичкового фонду, а відтак і ресурсного потенціалу фінансової системи. Першочергове завдання як банківської системи, так і всіх суб'єктів полягає у забезпеченні збереження і примноження кредитних ресурсів.

Принцип *терміновості* передбачає визначення термінів повернення кредитів. Установлення цього принципу визначається двома чинниками. По-перше, позичковий фонд має загальнонаціональне, а в окремих випадках, всесвітнє значення. Його колективне призначення забезпечує доступ до фінансових ресурсів усім суб'єктам, які мають відповідні потреби і передумови. По-друге, банки, надаючи кредити, обмежені термінами, на які вони отримали залучені ресурси і які вони також повинні повернути у встановлені терміни. Якщо принцип поворотності забезпечує збереження позичкового фонду, то принцип терміновості дає змогу управляти грошовими потоками з метою забезпечення платоспроможності банків та їхніх клієнтів.

Принцип *платності* означає встановлення плати у вигляді процентів за користування кредитами. Позичковий процент має, як і будь-яка ціна, задовольняти і банк, забезпечуючи його надійними і достатніми доходами, і позичальника, який повинен мати достатньо доходів для виплати процентів. Процентна політика, яка координується центральним банком через встановлення облікової ставки, регулює активність кредитного ринку.

Принцип *забезпеченості* позичок передбачає встановлення форм відшкодування збитків банків (і, по суті, всієї фінансової системи) у разі неповорнення кредитів. Основними формами забезпеченості кредитів є застава, страхування, гарантії і поручительсь-

тва. Установлення принципу забезпеченості визначається наявністю істотних ризиків у сфері кредитування. Він підвищує гарантії банків і відповідальність позичальників.

Принципи кредитування відіграють важливу роль у банківській системі. З одного боку, вони забезпечують ефективне і раціональне використання позичальниками отриманих кредитів, адже ці кредити необхідно вчасно повернути й отримати від їх використання достатньо прибутку для сплати процентів. При невиконанні своїх зобов'язань позичальники можуть позбутись свого майна, яке було прийняте банком у заставу. З іншого боку, банки при видачі кредитів детально аналізують фінансовий стан позичальника і його можливості щодо ефективного використання коштів. Банківське кредитування має селективний характер, у результаті чого фінансові ресурси отримують ті суб'єкти, які можуть забезпечити їх збереження, раціональне використання і примноження. Саме це визначає роль банків у фінансовій та економічній системі. Банки — не просто сховище грошей, а центр їх концентрації і кругообігу.

Комерційні банки — це ключові інституції у фінансовій та економічній системі, які є мозковим центром суспільства, його кровоносною системою і рушійною силою.

Важливим напрямом розміщення ресурсів комерційного банку є **вкладення в цінні папери** — акції та облігації державних позик і казначейські векселі. Придбання акцій характеризує участь банків не тільки у фінансовому забезпеченні діяльності підприємств, а й у прямому управлінні їх діяльністю. Злиття промислового і фінансового капіталу веде до утворення фінансово-промислових груп. Придбання облігацій і казначейських векселів за своєю сутністю є кредитними операціями, які тільки організаційно відрізняються від звичайного кредитування.

Одним з напрямів вкладання ресурсів комерційного банку є валютний ділінг і факторинг. Валютний ділінг — це операції купівлі-продажу валют, метою яких є отримання прибутку від різниці у валютних курсах на різних валютних ринках. Ці операції можуть бути досить прибутковими. Однак для їх проведення необхідна значна сума ресурсів, яка б давала змогу на незначних курсах різних ринках отримувати достатні доходи. Факторингові операції являють собою перевідступлення за певну плату підприємством банку своєї дебіторської заборгованості.

Певна частина ресурсів комерційного банку спрямовується на формування резервних фондів. Це звужує кредитний потенціал банку, але водночас забезпечує високі гарантії відшкодування втрат при невиконанні зобов'язань клієнтами банку і виконання банком своїх зобов'язань перед клієнтами. Неплатоспроможність підприємства відбивається тільки на його партнерах, неплатоспроможність банку зачіпає всіх його клієнтів, а неплатоспроможність банківської системи паралізує всю економічну систему. Тому так важливо встановити оптимальний рівень банківських резервів, який надавав би достатні гарантії і не підривав ресурсного потенціалу банку. Концентрація фінансових ресурсів у банках здійснюється з метою забезпечення їх постійного кругообігу, а не вилучення з обороту.

8.3. РИНОК ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Ринок позичкового капіталу відіграє важливу роль у фінансовій системі. Однак він має одне суттєве обмеження — досить короткі (як правило, до одного року) терміни надання кредитів. Це пов'язано з двома чинниками. Перший полягає в тому, що банки переважно мають у своєму розпорядженні так звані «короткі» гроші, тобто залучені на обмежені строки, і тому не можуть надавати позичок на більш тривалий період. Другий чинник пов'язаний із тим, що банк як комерційна структура має за мету отримання прибутку, а основним фактором його формування є не стільки рівень процентних ставок, скільки швидкість обороту позичкового фонду. Крім того, одержання кредиту в банку вимагає дотримання багатьох вимог з боку позичальника. Тому паралельно з кредитним ринком значного поширення набув ринок цінних паперів.

Ринок цінних паперів складається з акцій, облігацій, казначейських векселів, депозитних та інвестиційних сертифікатів, комерційних паперів, що є інструментами даного ринку. Певною мірою до цінних паперів належить комерційний вексель, однак його слід розглядати насамперед як інструмент комерційного кредиту. Крім того, є так звані деривативи — похідні інструменти (опціони, ф'ючерси та ін.), які відображають різні види контрактів з торгівлі цінними паперами. У зв'язку з цим, як правило, розрізняють ринок цінних паперів і ринок похідних інструментів. Однак останній за своїм змістом не відображає самостійних фінансових ресурсів, а показує форми і методи торгівлі ними.

Акція являє собою документ, який засвідчує право на певну частину власності акціонерного товариства і дає право на отримання доходу від неї у вигляді дивідендів. Існують різні види акцій, які визначають різні права їх власників: прості й привілейовані; іменні та на пред'явника; паперові та електронні; номінальні та без номіналу; платні та преміальні; з вільним та обмеженим обігом.

Використання різних видів акцій пов'язане з різними цілями, якими керуються засновники акціонерних товариств.

Проста акція дає право голосу (за принципом: одна акція — один голос), однак не гарантує отримання дивідендів. Розмір дивідендів залежить від обсягів отриманого прибутку та відповідних рішень акціонерів. *Привілейовані* акції надають певні переваги їх власникам, насамперед у правах на отримання доходу. Як правило, ці переваги виражаються у фіксованому проценті дивідендів, які виплачуються незалежно від отриманого прибутку. Разом з тим власники привілейованих акцій здебільшого позбавляються права голосу.

Іменна акція передбачає її закріплення за певним власником, який вказується на акції. При цьому ведеться книга обліку, в якій фіксуються всі власники акцій та реквізити належних їм акцій. Продаж чи передання іменної акції іншому власникові фіксується відповідними записом чи заміною акції. Акція на пред'явника не передбачає фіксації її власника, її перехід від одного власника до іншого не вимагає ніякого оформлення.

Паперові акції являють собою цінні папери, які емітуються з дотриманням певних вимог щодо їх оформлення і друкування. Друкування акцій можуть здійснювати тільки уповноважені організації з дотриманням вимог щодо їх захисту від підробки. При цьому іменні акції мають найнадійніший захист, оскільки ведеться книга реєстрації. *Електронні* акції існують у вигляді записів на файлах у комп'ютерах. Облік акцій ведеться в депозитарії.

Номінальні акції являють собою цінні папери, на яких зазначається їх номінальна вартість. В окремих випадках вона може не вказуватись, тобто це акція *без номіналу*. *Платні* акції — це акції, що купуються під час їх випуску. *Преміальні* акції пов'язані з капіталізацією нагромадженого нерозподіленого прибутку. Вони розподіляються між акціонерами пропорційно кількості придбаних ними платних акцій. Акції з *вільним обігом* можуть без будь-яких обмежень переходити від одного власника до іншого. Акції з *обмеженим обігом* або взагалі не можуть переходити до іншого власника, або тільки в обмежених, наперед визначених випадках.

Облігація являє собою боргове зобов'язання позичальника перед кредитором, яке оформляється не кредитною угодою, а продажем-купівлею спеціального цінного паперу. Існують різні види акцій залежно від емітента, способу виплати доходу, термінів, на які вона випускається, умов обігу та надійності.

Залежно від емітента, тобто того, хто їх випускає, облігації поділяються на державні, місцеві, інституційні, у тому числі корпоративні. *Державні облігації* випускають центральні органи управління. Як правило, емітентом є Міністерство фінансів. Залучені кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту чи на фінансування певних інвестиційних проектів. *Облігації місцевих позик* випускають місцеві органи управління. *Інституційні облігації* випускаються суб'єктами підприємницької діяльності, фінансовими компаніями, *корпоративні* — акціонерними товариствами.

Залежно від способу виплати доходу розрізняють процентні, дисконтні й конвертовані облігації. *Процентні облігації* передбачають виплату доходу у вигляді річного процента, що встановлюється до номінальної вартості. За *дисконтними* дохід формується у вигляді різниці між номінальною вартістю і цінами купівлі. *Конвертовані облігації* передбачають не виплату доходу, а обмін їх на нові. При цьому номінальна вартість придбаних облігацій збільшується, тобто дохід утворюється за рахунок різниці між номінальною вартістю нових і попередніх облігацій.

За термінами випуску розрізняють строкові, безстрокові та облігації з правом дострокового погашення. *Строкові облігації* випускаються на певні терміни, які не можуть змінюватись. Залежно від тривалості періоду вони поділяються на короткострокові (до одного—двох років), середньострокові (до п'яти років) та довгострокові (понад п'ять—десять років). Слід зазначити, що в кожній країні існує свій підхід до визначення термінів розмежування облігацій на коротко-, середньо- і довгострокові. *Безстрокові облігації* не передбачають визначення термінів їх випуску. Облігації з правом *довгострокового погашення* передбачають право емітента на довгострокове погашення.

За умовами обігу облігації, як і акції, поділяються на дві групи: з *вільним і обмеженим* обігом залежно від прав на їх перехід від одного до іншого власника.

За надійністю облігації поділяються на забезпечені та незабезпечені. *Забезпечені облігації* передбачають гарантії їх погашення і виплати доходу з дотриманням установлених строків. Забезпеченням таких облігацій може бути нерухоме майно, земля, державні цінні папери тощо. Об'єкти і фонди забезпечення

вказуються при випуску забезпечених облігацій. Незабезпечені облігації не передбачають встановлення їх забезпечення, на що вказується в умовах випуску. Державні облігації незалежно від того, вказуються чи ні об'єкти і форми їх забезпечення, завжди вважаються забезпеченими, оскільки держава не може збанкрутувати і завжди має достатні ресурси.

Казначейський вексель є формою боргового зобов'язання держави. На відміну від державних облігацій, казначейські векселі випускаються на строк, як правило, до одного року під покриття бюджетного дефіциту з виплатою доходу у вигляді дисконту.

Депозитний сертифікат є формою боргового зобов'язання комерційного банку. Мобілізація ресурсів банком на певний, наперед визначений період, може здійснюватись шляхом відкриття депозитних вкладів і випуску депозитних сертифікатів. Перевагою сертифікатів є можливість їх продажу, тобто досить висока ліквідність.

Інвестиційний сертифікат являє собою цінний папір, який випускається інституційними інвесторами для мобілізації коштів з метою їх наступного вкладення в цінні папери.

Комерційні папери випускаються відомими компаніями з метою мобілізації позичкових коштів на більш дешевих умовах, ніж банківський кредит. Вони не мають ніякого забезпечення і випускаються на пред'явника строком до одного року. Доходи за комерційними паперами виплачуються, як правило, у вигляді дисконту. За своєю сутністю комерційні папери є борговим зобов'язанням.

Функціонування ринку цінних паперів забезпечується його *суб'єктами*: емітентами, інвесторами, посередниками, фондовою біржою.

Емітент — це юридична особа, чи уповноважений державою орган, який здійснює випуск цінних паперів в обіг. Залежно від емітента розрізняють корпоративні (акціонерних товариств) і державні цінні папери. Порядок випуску цінних паперів регламентується окремим законодавством, реєструється і контролюється уповноваженими органами (Міністерством фінансів чи спеціальною комісією з цінних паперів). Головна мета емітента полягає у залученні необхідних йому коштів. Тому таким важливим є забезпечення привабливості цінних паперів, яка досягається за рахунок рівня їх доходності, стабільності, високою ліквідністю та умовами випуску, виплати доходу і погашення чи викупу й продажу. Кожний емітент намагається створити найбільшу заінтересованість для покупців, що веде до постійного розвитку ринку.

Інвестор — це юридична чи фізична особа, а в окремих випадках держава, яка, купуючи цінні папери певного емітента, вкла-

дає (інвестує) кошти в його діяльність. Маючи широкий вибір різних видів цінних паперів великої кількості емітентів, інвестори обирають найкращі, з їх погляду, варіанти розміщення своїх коштів. При цьому виділяються два основні чинники — дохідність і гарантія надійності вкладень, між якими існує зворотна залежність: чим вища надійність, тим нижча дохідність, і навпаки. Оскільки абсолютно безризикованих вкладень не існує, то доцільно знижувати ризик шляхом розкладання його на різних емітентів. У сучасних умовах функціонування ринку цінних паперів ґрунтується на теорії інвестиційного портфеля, який дає змогу, з одного боку, мінімізувати ризики кожного інвестора, а з іншого — створити можливості для участі на ринку широкого кола емітентів.

Посередники виконують роль сполучної ланки між емітентом та інвестором. З одного боку, вони виконують посередницькі функції стосовно емітента, проводячи операції з випуску і розміщення цінних паперів на ринку, їх реєстрації і зберігання. Добре знаючи ринок, вони краще розуміються на тому, які цінні папери та умови їх випуску найдоцільніші для конкретного емітента, як провести роботу, щоб забезпечити розміщення цінних паперів. З іншого боку, вони надають послуги інвесторам у придбанні цінних паперів, виходячи з побажань інвестора стосовно дохідності й надійності вкладень.

Роль фінансових посередників на ринку цінних паперів надзвичайно важлива, адже саме вони визначають його активність та ефективність. Безпосередні взаємовідносини емітентів та інвесторів можливі тільки при обмежених рамках ринку або при цілеспрямованій емісії цінних паперів під конкретних інвесторів. В умовах нинішнього, практично безмежного міжнародного ринку цінних паперів на ньому можуть працювати лише фахівці, які досконало володіють навичками роботи на ринку та добре його знають.

Посередники на фінансовому ринку поділяються на фінансових, якими є інституційні інвестори, та обслуговуючих — реєстратори, депозитарії та ін. Інституційні інвестори розглядаються як колективні інвестори на ринку цінних паперів, які централізують фінансові ресурси індивідуальних інвесторів. Видами фінансових посередників є *інвестиційні фонди, трасти і компанії*. Вони мобілізують кошти шляхом випуску власних цінних паперів — *інвестиційних сертифікатів*.

Інвестиційні фонди і трасти здійснюють тільки мобілізацію коштів. Розміщення коштів проводять спеціальні компанії — *ін-*

вестиційні керуючі, а зберігання забезпечують *депозитарії*. Інвестиційні фонди укладають з інвестиційними керуючими угоди щодо здійснення інвестиційної діяльності, а трасти довіряють інвестиційним керуючим мобілізовані кошти. Як правило, трасти створюються на певний термін і здійснюють тільки один випуск сертифікатів. Після їх погашення вони закриваються. Інвестиційні фонди діють тривалий період. Вони є двох типів — відкриті й закриті. Відкриті здійснюють випуск і погашення інвестиційних сертифікатів на постійній основі. Закриті здійснюють разовий випуск сертифікатів і не погашають їх на першу вимогу власника. Інвестиційні компанії, на відміну від фондів і трастів, здійснюють розміщення мобілізованих коштів самостійно. Їх інвестиційні сертифікати можуть виставлятися на продаж на фондових біржах.

Обслуговуючі посередники на ринку цінних паперів належать до його інфраструктури. Вони не беруть участі у мобілізації і розміщенні фінансових ресурсів, але сприяють цим процесам. *Реєстратори* надають послуги щодо ведення реєстру власників іменних цінних паперів, а *депозитарії* — зі збереження і (або) обміну прав власності на цінні папери та обслуговують угоди, пов'язані з рухом цінних паперів. Ці незалежні від емітентів та інвесторів посередники забезпечують надійне функціонування ринку цінних паперів.

Фондова біржа є особливим посередником на ринку цінних паперів, будучи центром торгівлі ними. Вона виконує три основні функції — посередницьку, індикативну та регулятивну. Сутність *посередницької* функції полягає в тому, що фондова біржа створює достатні й всебічні умови для торгівлі цінними паперами емітентам, інвесторам та фінансовим посередникам. Торговельні угоди на біржі укладають брокери. Вони діють від імені своїх клієнтів-інвесторів, емітентів чи фінансових посередників, купуючи чи продаючи цінні папери. При цьому права власності на куплені цінні папери чи отримані від їх реалізації гроші належать клієнтам. Дохід брокера формується за рахунок комісійних від укладених угод. Крім того, у торгівлі на біржі беруть участь дилери. Вони купують через брокерів цінні папери з метою їх наступного перепродажу. Їх дохід формується за рахунок різниці в цінах купівлі й продажу цінних паперів.

Індикативна функція фондової біржі полягає в оцінці вартості й привабливості цінних паперів. Саме на біржі проводиться коитування цінних паперів, яке дає інформацію інвесторам про

вартісну і якісну оцінку цінних паперів та динаміку їх розвитку. Це створює передумови для надійного і достовірного механізму торгівлі, хоча і не виключає можливостей цілеспрямованих махінацій з метою спекуляції цінними паперами. Водночас це є важливим чинником стимулювання ефективної діяльності емітентів. Будь-які помилки відразу спричиняють зниження вартості емітованих ними цінних паперів, а відтак і попиту на них, що веде до зменшення притоку фінансових ресурсів. Тому для емітента так важливо забезпечувати стабільний фінансовий стан та високі фінансові результати.

Регулятивна функція фондової біржі виражається в організації торгівлі цінними паперами. Вона встановлює вимоги до емітентів, які виставляють свої цінні папери на біржові торги, правила укладення і виконання угод, механізм контролю за діяльністю суб'єктів біржової торгівлі. Біржі здійснюють контроль за фінансовим станом емітентів. Вони мають право на отримання та перевірку інформації про їх діяльність. Відповідно біржі можуть знімати з котирування окремих емітентів, які або не виконують вимог біржової торгівлі, або мають незадовільні фінансові показники. Мета контрольної діяльності біржі — забезпечення достовірності котирування цінних паперів та надійності біржової торгівлі.

Фондові біржі відіграють надзвичайно важливу роль як в економічній та фінансовій системах окремих країн, так і на рівні міжнародної економіки та міжнародних фінансів. Через них проходять колосальні фінансові ресурси, доступ до яких досить не простий. Тільки найбільш потужні, надійні й стабільні емітенти, які мають високі фінансові результати, можуть їх отримати. Стабільність у світі багато в чому залежить від урівноваженості попиту і пропозиції на фондових біржах, що є основою регулювання біржової діяльності. На відміну від банків, які самостійно визначають напрями вкладення своїх ресурсів, фондова біржа не може адміністративно регулювати грошові потоки. Однак, хоча інвестори самостійно визначають, куди вкладати гроші, керуються вони при цьому, насамперед, біржовим котируванням цінних паперів.

Фондова біржа — це важлива індикативна структура у фінансовій системі, яка відображає стан економіки і фінансів та рівень ділової активності.

Сприяючи раціональному руху, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між окремими емітентами різних галузей, регіонів та країн, фондові біржі, як і комерційні банки, є рушійною силою економічного розвитку. Разом з тим, якщо банки розглядаються як мозковий центр і кровоносна система економіки, то фондові біржі виконують насамперед роль нервової системи. Вони дають змогу вчасно відстежувати процеси, які характеризують стан економіки та фінансової системи і приймати відповідні рішення. Тому провідні фондові біржі (Нью-Йорк, Токіо, Лондон, Париж, Франкфурт, Копенгаген) стали світовими фінансовими центрами, ситуація на яких значною мірою визначає фінансову політику всіх країн світу.

Ринок цінних паперів структурується за двома ознаками: стадіями та місцем торгівлі. За стадіями торгівлі розрізняють первинний та вторинний ринки. *Первинний* ринок являє собою випуск цінних паперів в обіг, який здійснюється на основі оголошення про емісію. Торгівля ведеться між емітентами, з одного боку, та інвесторами і фінансовими посередниками — з іншого. *Вторинний* ринок характеризується операціями перепродажу цінних паперів, які здійснюються між окремими інвесторами, інвесторами і фінансовими посередниками та між фінансовими посередниками.

За місцем торгівлі ринок цінних паперів поділяється на біржовий та позабіржовий. *Біржовий* включає угоди, що укладаються на фондовій біржі, й охоплює насамперед вторинний ринок, хоча в окремих випадках і первинне розміщення цінних паперів може здійснюватись через фондову біржу. *Позабіржовий ринок* охоплює угоди, які укладаються і здійснюються поза біржою. Він пов'язаний насамперед з первинним ринком, однак позабіржові операції можуть здійснюватись і на вторинному ринку.

Широкий вибір інструментів ринку цінних паперів, умов їх випуску, погашення та виплати доходу, різні схеми торгівлі та взаємозв'язків між суб'єктами ринку цінних паперів забезпечують максимальну мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і швидкий перерозподіл та ефективне використання. Це визначає значну роль і важливе місце цієї ланки фінансового ринку у фінансовій системі та її вплив на соціально-економічний розвиток.

Основні терміни і поняття:

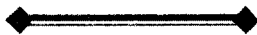
- фінансовий ринок;
- грошовий ринок;
- ринок грошей;
- ринок капіталів;
- фондовий ринок;
- кредитний ринок;
- ринок цінних паперів;
- ринок фінансових послуг;
- комерційний кредит;
- вексель;
- банківський кредит;
- принципи кредитування;
- кредитна угода;
- центральний банк;
- комерційні банки;
- ресурси комерційного банку;
- квазібанки;
- акція;
- проста акція;
- привілейована акція;
- іменна акція;
- акція на пред'явника;
- паперова акція;
- електронна акція;
- номінальна акція;
- акція без номіналу;
- преміальна акція;
- облігація;
- державна облігація;
- інституційна облігація;
- процентна облігація;
- дисконтна облігація;
- конвертована облігація;
- забезпечена облігація;
- незабезпечена облігація;
- казначейський вексель;
- депозитний сертифікат;
- інвестиційний сертифікат;
- комерційні папери;
- емітент;
- інвестор;
- фінансовий посередник;
- фондова біржа;
- інвестиційний фонд;
- інвестиційний керуючий;
- реєстратор;
- депозитарій;
- первинний ринок цінних паперів;
- вторинний ринок цінних паперів;
- біржовий обіг цінних паперів;
- позабіржовий обіг цінних паперів.

Контрольні запитання

1. Що таке фінансовий ринок і чим він відрізняється від грошового?
2. За якими ознаками структурується фінансовий ринок?
3. Що являє собою ринок грошей?
4. Що входить до ринку капіталів?
5. Що таке фондовий ринок?
6. Як функціонує кредитний ринок?
7. Як функціонує ринок цінних паперів?
8. Що таке ринок фінансових послуг?
9. Як взаємозв'язані і чим різняться фінансовий ринок і ринок фінансових послуг?

10. Які існують види кредиту?
11. Що відображає і як оформляється комерційний кредит?
12. Що відображає і як оформляється банківський кредит?
13. На яких засадах будується банківська система?
14. Що входить до складу небанківських кредитних установ (квазі-банків)?
15. Як формуються і використовуються ресурси комерційних банків?
16. На яких принципах здійснюється банківське кредитування?
17. Які інструменти використовуються на ринку цінних паперів?
18. Як класифікуються акції?
19. Як класифікуються облигації?
20. Що таке комерційні папери?
21. Які виділяються суб'єкти ринку цінних паперів?
22. Які існують види фінансових посередників?
23. Що являють собою інституційні інвестори?
24. Які функції виконують ресстратори і депозитарії?
25. Які функції виконує фондова біржа?
26. У чому полягає різниця між біржовим та позабіржовим обігом цінних паперів?

Законодавчі акти

1. Конституція України. — К.: Преса України, 1997. — Ст. 85, 95, 96, 97, 98, 116, 119.
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про підприємства в Україні»» від 04.02.98 р. № 72/98 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 24.
3. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про підприємництво»» від 23.12.97 р. № 762/97 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 17.
4. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про господарські товариства»» від 22.12.97 р. № 769/97 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 18.
5. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про бюджетну систему Української РСР»» від 29.06.95 р. № 253/95 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 26.
6. Бюджетний кодекс України від 21.06.01 р. № 2542-14.
7. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.97 р. № 280/97 — ВР. Розділ III // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24.
8. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про систему оподаткування»» від 18.02.97 р. № 77/97 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 16.
9. Закон України «Про страхування» від 07.03.96 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 18.
10. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.98 р. № 16/98 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23.
11. Закон України «Про внесення зміни до статті 4 Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування»» від 03.12.97 р. № 680/97 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 11, 12.
12. Закон України «Про загальнодержавне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які

спричинили втрату працездатності» від 23.09.99 р. № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 46—47.

13. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» від 18.01.01 р. № 2240-III — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 14.

14. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000 р. № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 22.

15. Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 29.

16. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про національний банк України» від 13.07.2000 р. № 1919-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 42.

17. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 20.03.91 р. № 872-XII (зі змінами і доповненнями) // Закони України. — К., 1996. — Т. 1.

18. Закон України «Про цінні папери і фондову біржу» від 18.06.91 р. № 1201-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38.

19. Закон України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» від 11.07.96 р. № 315/96 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 43.

20. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні»» від 05.02.98 р. № 83/98 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 29.

21. Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» від 26.01.93 р. № 2939-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 13.

22. Закон України «Про аудиторську діяльність» від 22.04.93 р. № 3125-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 23.

23. Указ Президента України «Про Державне Казначейство України» // Діло. — 1995. — № 43.

Підручники і навчальні посібники

24. *Андрущенко В. Л.* Фінансова думка Заходу в XX столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). — Львів: Каменяр, 2000.

25. Банківські операції: Підручник / А. М. Мороз, М. І. Савлук, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За ред. А. М. Мороза. — К.: КНЕУ, 2000.

26. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редактування В. М. Федосова. — К.: Либідь, 2000.

27. *Бровкова Е. Г., Продивус И. П.* Финансово-кредитная система государства. — К., 1997.
28. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підручник. — К.: Ніос, 2000.
29. Вступ до банківської справи / За ред. М. І. Савлука. — К.: Лібра, 1998.
30. Государственные финансы: Учеб. пособие / Под ред. В. М. Федосова, С. Я. Огородника, В. Н. Суторминой. — К.: Либідь, 1991.
31. Гроші та кредит: Підручник / За ред. Б. С. Івасіва. — К.: КНЕУ, 1999.
32. Гроші та кредит: Підручник / М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2001.
33. Державні фінанси: Теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі / Пер. з англ. — К.: Основи, 1998.
34. *Дьяконова І. І.* Податки та податкова політика України. — К.: Наук. думка, 1997.
35. *Спіфанова А. О., Сало І. В., Дьяконова І. І.* Бюджет і фінансова політика України: Навч. посібник — К.: Наук. думка, 1997.
36. *Завгородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С.* Фінансовий словник: 3-тє вид., випр. та доп. — К.: Т-во «Знання», 2000.
37. *Кравченко В. І.* Місцеві фінанси України: Навч. посібник. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999.
38. *Мозговий О. М.* Фондовий ринок: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 1999.
39. Національний банк і грошово-кредитна політика: Підручник / За ред. А. М. Мороза та М. Ф. Пуховкіної. — К.: КНЕУ, 1999.
40. Общая теория финансов: Учеб. пособие / Под ред. Л. А. Дробозиной. — М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995.
41. *Павлюк К. В.* Фінансові ресурси держави. — К.: Ніос, 1998.
42. Податкова система України: Підручник / Федосов В. М., Опарін В. М., П'ятаченко Г. О. та ін.; За ред. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 1994.
43. *Романенко О. Р., Огородник С. Я., Зязюн М. С.* Фінанси: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. — К.: КНЕУ, 1999.
44. *Сабанти Б. М.* Теория финансов: Учеб. пособие. — М.: Менеджер, 1998.
45. *Сало І. В.* Фінансово-кредитна система України та перспективи її розвитку. — К.: Наук. думка, 1995.
46. *Сумароков В. М.* Государственные финансы в системе макроэкономического регулирования. — М.: Финансы и статистика, 1996.
47. Страхування: Підручник / Керівник авт. колективу і наук. ред. С. С. Осадець. — К.: КНЕУ, 1998.
48. *Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. А.* Держава, податки, бізнес. — К.: Либідь, 1992.

49. Теория финансов: Учеб. пособие / Под ред. Н. Е Заяц, М. К. Фисенко. — Минск: Высшейш. шк., 1997.

50. Финансы: Учеб. пособие / Под ред. А. М. Ковалевой. — М.: Финансы и статистика, 1996.

51. Финансы: Учебник / Под ред. В. М. Родионовой. — М.: Финансы и статистика, 1995.

52. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учеб. пособие / Под ред. Л. А. Дробозиной. — М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997.

53. Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник / Под ред. В. К. Сенчагова, А. И. Архипова. — М.: Проспект, 1999.

54. Фінанси зарубіжних корпорацій / В. М. Суторміна, В. М. Федосов, Н. С. Рязанова. — К.: Либідь, 1993.

55. Фінанси підприємств: Підручник / Керівник авт. кол. і наук. ред. А. М. Поддєрьогін. 3-тє вид., перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2000.

56. *Ющенко В., Лисицький В.* Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. — К.: Скарби, 1998.

Передмова	3
1. Необхідність, сутність і роль фінансів	5
1.1. Необхідність та сутність фінансів	5
1.2. Моделі фінансових відносин у суспільстві	14
1.3. Функції і роль фінансів	18
2. Фінансова система	23
2.1. Структурна будова та засади функціонування фінансової системи	23
2.2. Призначення і специфічні ознаки сфер та ланок фінансової системи	35
2.3. Управління фінансовою системою	40
3. Фінансова політика та механізм її реалізації	47
3.1. Сутність, складові і типи фінансової політики	47
3.2. Фінансовий механізм	54
3.3. Організаційно-правове забезпечення фінансової політики	65
3.3.1. Фінансове право	65
3.3.2. Фінансове планування	67
3.3.3. Організація здійснення фінансової політики	68
3.3.4. Фінансовий контроль	69
4. Фінанси підприємств	75
4.1. Фінансові відносини суб'єктів господарювання та організація їх фінансової діяльності	75
4.2. Методи організації фінансової діяльності підприємств	83
4.3. Фінансові ресурси підприємств та джерела їх формування	89
4.4. Формування фінансових результатів суб'єктів господарювання	95

5. Страхування	102
5.1. Організація страхування та характеристика страхових потоків	102
5.2. Галузі, форми і види страхування. Страховий ринок	107
6. Державні фінанси	112
6.1. Сутність і склад державних фінансів, організація фінансової діяльності держави	112
6.2. Бюджетна система	119
6.2.1. Сутність, призначення та структура бюджету держави	119
6.2.2. Бюджетний устрій і бюджетна система	130
6.2.3. Бюджетна система і бюджетний процес в Україні	132
6.3. Податкова система	136
6.3.1. Сутність і види податків	136
6.3.2. Основи побудови податкової системи та організація оподаткування	147
6.3.3. Податкова система України	154
6.4. Загальнодержавні фонди цільового призначення	168
6.5. Державний кредит і державний борг	172
7. Міжнародні фінанси	183
7.1. Складові ланки та грошові потоки міжнародних фінансів	183
7.2. Міжнародні фінансові відносини та валютний ринок	187
7.3. Фінанси міжнародних організацій	195
7.4. Міжнародні фінансові інституції	197
8. Фінансовий ринок	207
8.1. Складові елементи та грошові потоки фінансового ринку	207
8.2. Кредитний ринок	217
8.3. Ринок цінних паперів	224
<i>Література</i>	234

22-50

Навчальне видання

ОПАРІН Валерій Михайлович

ФІНАНСИ

(ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ)

Навчальний посібник

Четверте видання, без змін

Редактор *Н. Царик*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Технічний редактор *Т. Піхота*
Коректор *Л. Тютюнник*
Верстка *Т. Мальчевської*

Удпісано до друку 02.04.07. Формат 60×84/16.
Папір офсет. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 13,95. Наклад 1000 пр. Зам. № 01-2122

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)
Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Друк ПП «Гарант Сервіс»
03067, м. Київ, вул. Машинобудівна, 46
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 1256 від 10.02.2003)
Тел./факс: (044) 206-20-75; 206-20-76

ФІНАНСИ